RGVEDA DARSANA

A SET OF THIRTEEN VOLUMES

VOLUME FIVE

Vishnu Suktani

(Part One)

Vidyalankara

Prof S. K. Ramachandra Rao

Prof S. K. Ramachandra Rao Memorial Trust®

Bangalore 560 011

RgVeda Darsana, (A set of thirteen volumes) Volume Five, Vishnu Suktani, Part One, by Prof S. K. Ramachandra Rao, published by Dr. S. R. Sudarshan for Surama Prakashana, the publication wing of the Prof. S. K. Ramachandra Rao Memorial Trust®, 305, 6th Cross, 1st Block, Jayanagar, Bangalore 560011.

Phone: 080-26563957 E mail: profskr.trust@gmail.com

www.profskr.com

© Prof S. K. Ramachandra Rao Memorial Trust®

First Edition: 1999

Second Edition: 2015

ISBN 978-93-84069-15-5 (SET)

Introduction

Among the Suktas of Rg Veda, the ones that are most extensively used and that are philosophically most significant are those that have Vishnu and Indra as Devatas. Of the forty-five Suktas that are included here, there are Suktas which are ascribed to Indra and Vishnu together (Indra-Vishnu). The relatedness of Indra and Vishnu is an important issue in Vedic exegesis; its symbolism is very significant. The traditional interpretation focuses attention on this. The present volume seeks to present this point of view.

This volume also includes in the form of an appendix, a rare and important text, *'Rg Vidhana'*, which is of invaluable help in understanding the Vedic hymns.

S. K. Ramachandra Rao

CONTENTS

1. THE TEXT OF VISHṆU-SŪKTAS 1

2. EXCERPTS FROM SĀYAṆA-BHĀSHYA 12

3. EXCERPTS FROM ĀNANDA-TĪRTHA'S ṚG-BHĀSHYA 33

4. EXCERPTS FROM RĀGHAVENDRA TĪRTHA'S MANTRĀRTHA-MAÑJARI 37

5. INTRODUCTION TO SHAḌ-VAISHṆAVAM 39

6. SHAḌ-VAISHṆAVAM (1,22,16-21) 43

7. VISHṆU-SŪKTA (154,1-6) 125

8. INDRĀ-VISHṆU-SUKTA (1,155,1-6) 186

9. APPENDIX & ŚAUNAKA'S ṚGVIDHĀNA 240

ཨོཾ་ཧྲཱི་ཏ་བ་ཡ་ན་མཿ། ཨོཾ་ཧྲཱི་ཏ་བ་ཡ་ན་མཿ། ཨོཾ་ཧྲཱི་ཏ་བ་ཡ་ན་མཿ། ཨོཾ་ཧྲཱི་ཏ་བ་ཡ་ན་མཿ།

ཡ་ཏྲི་ཁཿ་ཨྲཱིཾ། ཡ་ཏྲི་ཁཿ་ཨྲཱིཾ། ཡ་ཏྲི་ཁཿ་ཨྲཱིཾ། ཡ་ཏྲི་ཁཿ་ཨྲཱིཾ། ཡ་ཏྲི་ཁཿ་ཨྲཱིཾ། ཡ་ཏྲི་ཁཿ་ཨྲཱིཾ།

I

विष्णुसूक्तानि ॥

THE TEXT

I maṇḍala 1, sūkta 22, mantras 16-21
(ashṭaka 1, adhyāya 2, varga 7)

II maṇḍala 1, sūkta 154, mantras 1-6
(ashṭaka 2, adhyāya 2, varga 24)

III maṇḍala 1, sūkta 155, mantras 1-6
(ashṭaka 2, adhyāya 2, varga 24)

IV maṇḍala 1, sūkta 156, mantras 1-5
(ashṭaka 2, adhyāya 2, varga 24)

V maṇḍala 6, sūkta 69, mantras 1-8
(ashṭaka 5, adhyāya 1, varga 13)

VI maṇḍala 7, sūkta 99, mantras 1-7
(ashṭaka 5, adhyāya 6, varga 24)

VII maṇḍala 7, sūkta 100, mantras 1-7
(ashṭaka 5, adhyāya 6, varga 24)

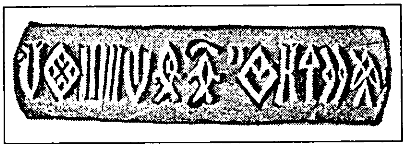

विष्णुसूक्तानि

I

(१।२२।१६-२१)

ऋषिः मेधातिथिः काण्वः ।

छन्दः गायत्री ।

देवता विष्णुः ॥

1. अतो॑ दे॒वा अ॑वन्तु नो॒
यतो॒ विष्णु॑र्विचक्र॒मे ।
पृ॒थि॒व्याः स॒प्त धाम॑भिः ॥ १६ ॥ (१)

2. इ॒दं विष्णु॒र्वि च॑क्रमे
त्रे॒धा नि द॑धे प॒दम् ।
समू॑ळ्हमस्य पांसु॒रे ॥ १७ ॥ (२)

3. त्रीणि॑ प॒दा वि च॑क्रमे॒
विष्णु॑र्गो॒पा अदा॑भ्यः ।
अतो॒ धर्मा॑णि धा॒रय॑न् ॥ १८ ॥ (३)

4. विष्णोः॒ कर्मा॑णि पश्यत॒
यतो॑ व्र॒तानि॑ पस्प॒शे ।
इन्द्र॑स्य॒ युज्यः॒ सखा॑ ॥ १९ ॥ (४)

5. तद्विष्णोः॑ पर॒मं प॒दं
सदा॑ पश्यन्ति सू॒रयः॑ ।
दि॒वी॑व॒ चक्षु॒रात॑तम् ॥ २० ॥ (५)

6. तद्विप्रा॑सो विप॒न्यवो॑
  जागृ॒वांस॒ः समि॑न्धते ।
विष्णो॒र्यत्प॑र॒मं प॒दम् ॥ २१ ॥ (६)

* * * * * * *

II

(१।१५४।१-६)

ऋषिः दीर्घतमा औचथ्यः ।
छन्दः त्रिष्टुप् ।
देवता विष्णुः ॥

7. विष्णो॒र्नु कं॑ वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑च॒म्
  यः पार्थि॑वानि विम॒मे रजां॑सि ।
यो अस्क॑भाय॒दुत्त॑रं स॒धस्थ॑म्
  विचक्रमा॒णस्त्रे॒धोरु॑गा॒यः ॥ १ ॥ (७)

8. प्र तद्विष्णु॑ः स्तवते वी॒र्ये॑ण
  मृ॒गो न भी॒मः कु॑च॒रो गि॑रि॒ष्ठाः ।
यस्यो॒रुषु॑ त्रि॒षु वि॒क्रम॑णेष्वधि
  क्षि॒यन्ति॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ २॥ (८)

9. प्र विष्ण॑वे शू॒षमे॑तु मन्म॑ गिरि॒क्षित॑
  उरुगा॒याय॒ वृष्णे॑ ।
य इ॒दं दी॒र्घं प्रय॑तं स॒धस्थ॒मेको॑
  विम॒मे त्रि॒भिरित्प॒देभि॑ः ॥ ३ ॥ (९)

10. यस्य॒ त्री पू॒र्णा मधु॑ना प॒दान्यक्षी॑यमाणा
स्व॒धया॒ मद॑न्ति ।
य उ॑ त्रि॒धातु॑ पृथि॒वीमु॒त द्यामेको॑
दा॒धार॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ ४ ॥ (१०)

11. तद॑स्य प्रि॒यम॒भि पाथो॑ अश्या॒म्
नरो॒ यत्र॑ देव॒यवो॒ मद॑न्ति ।
उ॒रु॒क्र॒मस्य॒ स हि बन्धु॑रि॒त्था
विष्णो॑: प॒दे प॑र॒मे मध्व॒ उत्स॑: ॥ ५ ॥(११)

12. ता वां॒ वास्तू॑न्युश्मसि॒ गम॑ध्यै॒ यत्र॒
गावो॒ भूरि॑शृङ्गा अ॒यास॑: ।
अत्राह॒ तदु॑रुगा॒यस्य॒ वृष्ण॑:
प॒रमं प॒दमव॑ भाति॒ भूरि॑ ॥ ६ ॥ (१२)

* * * * * * *

III

(१।१५५।१-६)

ऋषिः दीर्घतमाः औचथ्यः ।
छन्दः जगती ।
देवता इन्द्राविष्णू ।।

13. प्र व॒: पान्त॒मन्ध॑सो धियाय॒ते
म॒हे शूरा॑य॒ विष्ण॑वे चार्चत ।
या सानु॑नि॒ पर्व॑तानामदा॑भ्या-
म॒हस्त॒स्थतु॒रर्व॑तेव सा॒धुना॑ ॥ १ ॥ (१३)

14. त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्रा-
विष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्
कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥ (१४)

15. ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि
मातरा नयति रेतसे भुजे ।
दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम
तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥ (१५)

16. तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य
त्रातुरवृकस्य मीळ्हुषः ।
यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु
क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥ (१६)

17. द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय
मर्त्यो भुरण्यति ।
तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन
पतयन्तः पतत्रिणः ॥ ५ ॥ (१७)

18. चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं
न वृत्तं व्यतीँरवीविपत् ।
बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्वभिर्युवा-
कुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥ ६ ॥ (१८)

* * * * * * *

IV

(१।१५६।१-५)

ऋषिः दीर्घतमाः औचथ्यः ।

छन्दः जगती ।

देवता विष्णुः ॥

19. भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न
एवया उ सप्रथाः ।
अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो
यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥ (१९)

20. यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये
विष्णवे ददाशति ।
यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु
श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥ (२०)

21. तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य
गर्भं जनुषा पिपर्तन ।
आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन
महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥ (२१)

22. तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं
सचन्त मारुतस्य वेधसः ।
दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च
विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥ ४ ॥ (२२)

23. आ यो वि॒वाय॑ स॒चथा॑य॒ दैव्य॒
इन्द्रा॑य॒ विष्णुः॑ सु॒कृते॑ सु॒कृत्त॑रः।
वे॒धा अ॑जिन्वत् त्रिषध॒स्थ आर्य॑मृ॒तस्य॑
भा॒गे यज॑मान॒माभ॑जत्॥ ५॥ (२३)

* * * * * * *

V

(६।६९।१-८)

ऋषिः भरद्वाजः बार्हस्पत्यः।
छन्दः त्रिष्टुप्।
देवता इन्द्राविष्णू॥

24. सं वां॒ कर्म॑णा॒ समि॒षा हि॑नो॒मीन्द्रा॑विष्णू॒
अप॑सस्पा॒रे अ॒स्य।
जु॒षेथां॑ य॒ज्ञं द्रवि॑णं च धत्त॒मरि॑ष्टैर्नः
प॒थिभिः॑ पा॒रय॑न्ता॥ १॥ (२४)

25. या विश्वा॑सां जनि॒तारा॑ मती॒नामिन्द्रा॒विष्णू॑
क॒लशा॑ सोम॒धाना॑।
प्र वां॒ गिरः॑ श॒स्यमा॑ना अवन्तु॒ प्र
स्तोमा॑सो गी॒यमा॑नासो अ॒र्कैः॥ २॥ (२५)

26. इन्द्रा॑विष्णू मदपती मदाना॒मा सोमं॑
यातं॒ द्रवि॑णो॒ दधा॑ना।
सं वा॑मञ्जन्त्व॒क्तुभि॑र्मती॒नां सं
स्तोमा॑सः श॒स्यमा॑नास उ॒क्थैः॥ ३॥ (२६)

27. आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू
सधमादो वहन्तु ।
जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप
ब्रह्माणि शृणुतं गिरो मे ॥ ४ ॥ (२७)

28. इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वां सोमस्य
मद उरु चक्रमाथे ।
अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं
जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥ (२८)

29. इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्राद्वाना
नमसा रातहव्या ।
घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः
स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥ (२९)

30. इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य
दस्रा जठरं पृणेथाम् ।
आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि
शृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥ (३०)

31. उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा
जिग्ये कतरश्चनैनोः ।
इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा
सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥ (३१)

* * * * * * *

VI

(७।९९।१-७)

ऋषिः वसिष्ठः मैत्रावरुणिः ।
छन्दः त्रिष्टुप् ।
देवता इन्द्राविष्णू ॥

32. परो मात्रया तन्वा वृधान न ते
महित्वमन्वश्नुवन्ति ।
उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या
विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥ (३२)

33. न ते विष्णो जायमानो न जातो
देव महिम्नः परमन्तमाप ।
उदस्तभ्ना नाकमृष्वं बृहन्तं दाधर्थ
प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥ (३३)

34. इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी
मनुषे दशस्या ।
व्यस्तभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ
पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥ (३४)

35. उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता
सूर्यमुषासमग्निम् ।
दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया
जघ्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥ (३५)

36. इन्द्राविष्णू दृंहिता शम्बरस्य नव पुरो
नवतिं च श्नथिष्टम्।
शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो
अप्रत्यसुरस्य वीरान्॥ ५॥ (३६)

37. इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा
तवसा वर्धयन्ती।
ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो
पिन्वतमिषो वृजनेष्विन्द्र॥ ६॥ (३७)

38. वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे
जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम्।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ ७॥(३८)

* * * * * * *

VII

(७।९९।१-७)

ऋषिः वसिष्ठः मैत्रावरुणिः।
छन्दः त्रिष्टुप्।
देवता विष्णुः॥

39. नू मर्तो दयते सनिष्यन्यो विष्णव
उरुगायाय दाशत्।
प्र यः सत्राचा मनसा यजात
एतावन्तं नर्यमाविवासात्॥ १॥ (३९)

40. त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम-
प्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।
पर्चो यथा नः सुवितस्य भूरेरश्वावतः
पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥ (४०)

41. त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे
शतर्चसं महित्वा ।
प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान्त्वेषं
ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥ (४१)

42. वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय
विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।
ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं
सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥ (४२)

43. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः
शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य
रजसः पराके ॥ ५ ॥ (४३)

44. किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र-
यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।
मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः
समिथे बभूथ ॥ ६ ॥ (४४)

45. वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे
जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥ (४५)

* * * * * * *

II

EXCERPTS FROM SĀYAṆA - BHĀSHYA

1

(1,22,16)

विष्णुः परमेश्वरः । **सप्तधामभिः** सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैः । **यतः** पृथिव्याः यस्माद् भूप्रदेशात् । **विचक्रमे** विविधं पादक्रमणं कृतवान् । **अतः** अस्मात्पृथिवीप्रदेशात् । **नः** अस्मान् । **देवाः अवन्तु**॥

विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छन्दोभिः साधनैः जयं तैत्तिरीया आमनन्ति– ''विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमांल्लोकानपजय्यमभ्यजयन्'' इति (तैत्तिरीयसंहितायां ५।२।१।१) ॥ विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानम् ॥ पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणम् ॥

2

(1,22,17)

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी । **इदं** प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य । **विचक्रमे** विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा । **त्रेधा** त्रिभिः प्रकारैः । **पदं निदधे** स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । **अस्य** विष्णोः । **पांसुरे** धूलियुक्ते पादस्थाने। **समूळ्हं** इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतम् ॥

सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता– ''विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । यदिदं किञ्च तद्विक्रमते । विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीति और्णवाभः। समूळ्हमस्य पांसुरेऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात् । पांसुर एव पदं न दृश्यत इति पांसवः । पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा । पांसनीया भवन्तीति वा'' (नि. १२।१९) ॥

3

(1,22,18)

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः । **गोपाः** सर्वस्य जगतो रक्षकः । **विष्णुः** । पृथिव्यादिस्थानेषु । **अत** एतेषु। **त्रीणि पदानि वि चक्रमे ।** किं कुर्वन्? **धर्माणि** अग्निहोत्रादीनि । **धारयन्** पोषयन् ।।

4

(1,22,19)

हे ऋत्विगादयः । **विष्णोः कर्माणि** पालनादीनि । **पश्यत । यतः** यैः कर्मभिः । **व्रतानि** अग्निहोत्रादीनि। **पस्पशे** सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः ।। तादृशो विष्णु**रिन्द्रस्य** । **युज्यो** योज्योऽनुकूलः **सखा** भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके ''अथ वै तर्हि विष्णुः'' इत्यादिना (तै.सं. २।४।१२,२) । प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति ।।

5

(1,22,20)

सूरयो विद्वांसः ऋत्विगादयः । **विष्णोः** सम्बन्धि । **परमं** उत्कृष्टम् । तत् शास्त्रप्रसिद्धम् । **पदं** स्वर्गस्थानम्। शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति तत्र दृष्टान्तः **दिवीव** । अकाशे यथा । **आ ततं** सर्वतः प्रसृतम् । **चक्षु**र्निरोधाभावेन विशदं पश्यति । तद्वत् ।।

6

(1,22,21)

पूर्वोक्तं **विष्णोः** । **यत् परमं पद**मस्ति तत् पदं । **विप्रासो** मेधाविनः । **समिन्धते** सम्यक् दीपयन्ति । कीदृशाः? **विपन्यवो** विशेषेण स्तोतारः । **जागृवांसः** शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ।।

7

(1, 154, 1)

हे नराः । **विष्णोः** व्यापनशीलस्य देवस्य । **वीर्याणि** वीरकर्माणि । **नु कं** इति शीघ्रं । **प्र वोचं** प्रब्रवीमि। अत्र यद्यपि नु कं इति पदद्वयम् । तथापि यास्केन ''नवोत्तराणि पदानि'' (नि. ३.१३) इत्युक्तत्वात् । शाखान्तर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयम् ।। तानि कानीति तत्राह । यो विष्णुः । **पार्थिवानि** पृथिवीसम्बन्धीनि । **रजांसि** रञ्जनात्मकानि । क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीन्यग्निवाय्वादित्य-रूपाणि रजांसि । **विममे** विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरम्–

'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां
मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।'

(ऋ. १।१०८।९)

'योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति।' (तै.सं. १।२।१२।१)। तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ।।

किञ्च । यश्च विष्णुरुत्तरमुद्गततरं अतिविस्तीर्णं । सधस्थं सहस्थानम् । लोकत्रयाश्रयभूतं अन्तरिक्षम् । अस्काभयत् तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान्। निर्मितवान् इत्यर्थः । अनेनान्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवान् इत्युक्तंभवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् । विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्केनोक्तत्वात् ।।

किञ्च । यश्चोत्तरं उद्गततरं उत्तरभाविनं । सधस्थं सहस्थानम् । पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् । अस्कभायात् स्तम्भितवान् । सृष्टवानित्यर्थः ।।

अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादि लोकत्रयं इत्यर्थः । भूम्यां उपार्जित कर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वम् ।।

किञ्च । यश्च उत्तरं उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानां उपरिभूतम् । अपुनरावृत्तेः तस्य उत्कृष्टत्वम् । सधस्थं उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकं अस्काभयत् स्कम्भितवान् । ध्रुवं स्थापितवान् इत्यर्थः ।।

किं कुर्वन्? त्रेधा विचक्रमाणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टांल्लोकान् विविधं क्रममाणः । विष्णोः त्रेधा क्रमणमिदं 'विष्णुर्विचक्रमे' (ऋ. १।२२।१७) इत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धम् ।।

अत एव **उरुगायः** । उरुभिः महद्भिः गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोः वीर्याणि प्रवोचम् ।।

8

(1, 154, 2)

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावः । **वीर्येण** स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण। **स्तवते** स्तूयते सर्वैः । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः– **मृगो न सिंहादिरिव** । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो । **भीमो** भीतिजनकः । **कुचरः** कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गप्रदेशगन्ता वा । **गिरिष्ठाः** पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी । सर्वै स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तम् (१,२०)–

> ''मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः । कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद् भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरति कर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं । क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः । समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा ।।''

इति । तद्द्वयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां **भीमो** भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिः ''भीषास्माद्वातः पवते'' (तै.आ. ८।८।१) इत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धा । किञ्च । **कुचरः** शत्रुवधादि कुत्सितकर्मकर्ता । कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये सञ्चारी वा । तथा **गिरिष्ठा** गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरिमन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः ।।

ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किञ्च । यस्य विष्णोः । उरुषु विस्तीर्णेषु । त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु । विश्वा सर्वाणि । भुवनानि भूतजातानि । अधिक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति । स विष्णुः स्तूयते ॥

9

(1, 154, 3)

विष्णवे सर्वव्यापकाय । **शूषं** अस्मत्कृत्यादि जन्यं बलं महत्त्वम् । **मन्म** मननं स्तोत्रं मननीयम् । शूषं बलं वा । विष्णुं एतु प्राप्नोतु ॥

कीदृशाय? **गिरिक्षिते** वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते । **उरुगायाय** बहुभिर्गीयमानाय । **वृष्णे** वर्षित्रे कामानाम् । एवं महानुभावं शूषं प्राप्नोतु ।

कोऽस्य विशेष इति उच्यते । **यो** विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानम् । **दीर्घं** अति विस्तृतं । **प्रयतं** नियतं । **सधस्थं** सहस्थानं लोकत्रयम् । **एक** इदेक एवाद्वितीयः सन् । **त्रिभिः** पदेभिः पादैः । **विममे** विशेषेण निर्मितवान् ॥

10

(1, 154, 4)

यस्य विष्णोः । **मधुना** मधुरेण दिव्येनामृतेन । **पूर्णा** पूर्णानि । **त्रीणि** पदानि पादप्रक्षेपणानि । **अक्षीयमाणा** अक्षीयमाणानि । **स्वधया** अन्नेन । **मदन्ति** मादयन्ति तदाश्रितजनान् । **य** उ य एव । **पृथिवीं** प्रख्यातां भूमिम् । **द्यां उत** द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च । **विश्वा भुवनानि** सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च ॥

यद्वा । पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतलवितलादि सप्त भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि ॥

त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारः त्रिधातु । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा । **दाधार** धृतवान् । उत्पादितवान् इत्यर्थः । छन्दोगारण्यके (छां.उ. ६, २, ३) तत्तेजोऽसृजत । तदन्नमसृजत । ता आप ऐक्षन्तेति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हन्ताहमिमास्तिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता ॥

यद्वा **त्रिधातु** कालत्रयं गुणत्रयं वा ॥ दाधारेत्यन्वयः ॥

11

(1, 154, 5)

अस्य महतो विष्णोः । **प्रियं** प्रियभूतम् । **तत्** सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अन्तरिक्षनामैतत् । 'पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्' इति यास्केनोक्तत्वात् (नि. ६।७) अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । **अश्यां** व्याप्नुयाम् । तदेव विशिष्यते– यत्र स्थाने । **देवयवो** देवं द्योतनस्वभावं विष्णुं आत्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरः । **मदन्ति** तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यां इत्यन्वयः ।।

पुनरपि तदेव विशेष्यते । **उरुक्रमस्य** अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य । तत्तदात्मना । अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य । **परमे** उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके । **पदे** स्थाने । **मध्वो** मधुरस्योत्सो निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति, सङ्कल्पमात्रेणामृतकुल्यादि-भोगाः प्राप्यन्ते तादृशं इत्यर्थः ।।

ततोऽधिकं नास्तीत्याह । **इत्था** इत्थं उक्तप्रकारेण । **स हि बन्धुः** स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरः वा । तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः । 'न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । **हि**शब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ।।

12

(1, 154, 6)

हे पत्नीयजमानौ । **वां** युष्मदर्थम् । **ता** तानि, गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वस्तूनि, सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि । **गमध्यै** युवयोः गमनाय । **उश्मसि** कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयामः इत्यर्थः ।।

तानीत्युक्तं कानीत्याह । **यत्र** येषु वस्तुषु । **गावो** रश्मयः । **भूरिशृङ्गाः** अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा । **अयासः** अयुना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा यासो गन्तारः । अतादृशाः । अत्यन्तप्रकाशयुक्ताः इत्यर्थः ।।

अत्र आह। अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोके उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य। वृष्णः कामानां वर्षितुः विष्णोः। तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं। परमं निरतिशयम्। पदं स्थानम्। भूरि अतिप्रभूतमव भाति। स्वमहिम्ना स्फुरति ।।

अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः। तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय। यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गाः। भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः। शृङ्गं श्रयतेर्वा, शृणातेर्वा, शम्नातेर्वा, शरणाय उद्गतमिति वा, शिरसो निर्गतमिति वा। अयासोऽयनाः। तत्र तदुरुगायस्य विष्णोः महागतेः। परमं पदं परार्घ्यस्थमवभाति भूरि। 'पादः पद्यतेः' (नि. २, ७) इति।

13

(1, 155, 1)

हे अध्वर्य्वादयः। **वो** युष्माकं सम्बन्धि। **पान्तं** पालनस्वभावम्। पातव्यं छान्दसः। **अन्धः** सोमरूपमन्नम्। **प्रार्चत** प्रकर्षेण सम्पादयत। कस्मै? **धियायते** स्तुतीरिच्छते। **महे** महते। **शूराय** विक्रान्ताय इन्द्राय। **विष्णवे** व्यापकाय एतन्नामकाय देवाय च। कस्तयोः अतिशय इति उच्यते। **यौ** याविन्द्राविष्णू। पर्वतानां प्रीणनवतां वा पर्वतशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः। 'पर्ववान् पर्वतः, पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' इति ।।

उक्तलक्षणानां लोकानां **सानुनि** समुच्छ्रितप्रदेशे। सर्वलोक इत्यर्थः। अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे। पर्वतशब्दो मेघनामसु उक्तत्वात् ।।

तत्र **तस्थतुः** तिष्ठतः। कीदृशौ तौ। **अदाभ्या**दम्भनीयौ परैः अनभिभाव्यौ। अत एव महान्तौ। यद्वा। महसि स्वतेजसि। सानुनि इत्यनेन सम्बन्धः। साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थेनार्वता वेगवताऽश्वेनेव। तेन यथा अत्युच्छ्रितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमारूढौ। तस्मात् ताभ्यां **अर्चत** ।।

14

(1, 155, 2)

हे इन्द्राविष्णू। **शिमीवतोः** अरिष्टप्रदानादि कर्मवतोः। **वां** युवयोः। **इत्था** इत्थम्। **त्वेषं** प्रदीप्तम्। समरणं सम्यग् यागदेशगमनम्। **सुतपा** हुतशिष्टसोमपीतयजमानः। **उरुष्यति** रक्षति। यागेन पूजयति ।।

यद्वा । **शिमीवतोः** प्रहरणादिकर्मवतोः । **वां** युवयोः । **त्वेषं** दीप्तं शौर्योपेतं । **समरणं** सम्यक्परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपम् । यजमानः । **उरुष्यति** रक्षति । स्तौतीत्यर्थः ॥

कस्तयोः अतिशयः इति उच्यते । **या** यौ इन्द्राविष्णू । **मर्त्याय** मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय । प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपम् ॥ **असनां** असनं चलनशीलम् । प्रदानशीलमन्नादिकम् । **अस्तुः** अभिमतक्षेप्तुः, निरसितुः वा शत्रूणाम् । **कृशानोः** अग्नेः सकाशात् । **उरुष्यथः** अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वह्नौ हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

15

(1, 155, 3)

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयः । यजमानेन हुताः । **ईं** एतत् । **अस्य** इन्द्रस्य । **महि** महत् । **पौंस्यं** पुंसः कर्म । वक्ष्यमाणरूपं बलम् । **वर्धन्ति** वर्धयन्ति । **ईं** इत्यनर्थको वा । स च इन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यम् । **मातरा** द्यावापृथिव्यौ । **नि नयति** नितरां प्रापयति ॥

किमर्थं? **रेतसे** प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय । **भुजे** तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्र? इति तदुच्यते । **दिवो** द्योतमानस्य आदित्यस्य । **अधि** अधिकम् । **रोचने** रोचमाने मण्डले । **नाम** नमनम् द्यावापृथिव्योः स्थापितम् सामर्थ्यम् । **पुत्रः** पुरुत्राता सर्वो जनः । **पितुः** पालकाद्विष्णोः अनुग्रहात् ॥

यद्वा । **पितुः** स्वोत्पादकत्वात् स्वयं उत्पन्नं सत् । **अवरं** निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञम् । **परं** तदुत्कृष्टम् । **पुत्र** इति नाम । तदुभयापेक्षया तृतीय पितेति नाम । **दधाति** धारयति । "त्रीणि वाव रेतांसि पिता पुत्रः" इति श्रुतेः (तै.सं. ५।६।८।४) ॥

अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहुतयः आदित्यमण्डलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुः मूर्त्यन्तरौ इन्द्राविष्णू पोषयन्ति । तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तया वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयतः । इत्येवं महानुभावौ इन्द्राविष्णू इति ॥

16

(1, 155, 4)

अस्य महानुभावस्य । **तत्** तत् । **पौंस्यं** पुंस्त्वं पराक्रमातिशयम् । **गृणीमसि** गृणीमः । स्तुमः । कीदृशस्य अस्य? **इनस्य** सर्वस्य स्वामिनः । **त्रातुः** पालकस्य । **अवृकस्य** वृको हिंसकः शत्र्वादिः, तद्रहितस्य । **मीळ्हुषः** सेक्तुः नित्यतरुणस्य । **स्तुत्येषु** पराक्रमेषु मध्य एकं उदाहरति ।।

यो विष्णुः । **पार्थिवानि** पृथिव्यादीनि, प्रथनवन्ति वा । सामर्थ्यात् रजांसि इति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतम् । तानि । **त्रिभिः** इद् विगामभिः एव विविधगमनैः **उरु** विस्तीर्णं यथा भवति तथा । **क्रमिष्ट** क्रान्तवान् । विचक्रमे इत्यर्थः ।।

उरुगायाय उरुगातव्याय । जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । **उरुगायाय** षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उरुगायस्य विष्णोः । ईदृशं पराक्रमम् । **गृणीमसि** । किमर्थम्? **जीवसे** जीवनाय रक्षणाय ।।

17

(1, 155, 5)

अस्य । **स्वर्दृशः** स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुः विष्णोः । **द्वे इत्** क्रमणे द्वे एव पदे । **मर्त्यो** मनुष्यः । **अभिख्याय** सर्वभूत्यादिना प्रख्याय । **भुरण्यति** गच्छति । भजते । भुरण्यतिः कण्ड्वादिर्गतिकर्मा । भुरण्यति शवतीति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वाद् भूलोकं वृष्ट्यागमनादन्तरिक्षं चेति उभे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोः तृतीयं क्रमणं द्युलोकाख्यं । कोऽपि मर्त्यः । **नकिः** नैव । **आ दधर्षति** बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव, अपि तु । **वयश्चन** वेतारो मरुतोऽपि ।।

कीदृशास्ते? **पतयन्तः** सर्वत्र गमनसमर्थाः । तथा । **पतत्रिणः** पतनशीला गरुडादयो वायवो वा । **नकिरा** दधर्षति । नैव शक्नुवन्ति । सत्यलोकस्य अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषां अविषयत्वादिति भावः ।।

18

(1, 155, 6)

अयं आदित्यात्मा विष्णुः । **चतुर्भिः** साकं सहितां **नवतिं** च । चतुर्नवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान् कालावयवान् । **नामभिः** स्वकीयनमनप्रकारैः । प्रेरणविशेषैः वृत्तं यथा भवति तथा । **व्यतीन्** विविधातनस्वभावान् । **वृत्तं** चक्रम् । **न** बह्वरोपेतं चक्रमिव तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान् कालावयवान् । **अवीविपत्** कम्पयति भ्रमयति ॥

के पुनस्ते? उच्यते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पञ्चर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । त्रिंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन् दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादशलग्नानीति मिलित्वा चतुरधिकनवति संख्याकान् अवीविपत् ॥

ननु आदित्यः स्वयमपि इतरवत् परिभ्रमति, कथं भ्रमयति इत्युच्यते? नैष दोषः । एतेषां भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोः मूर्त्यन्तरत्वात् । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते ॥

एवं कालात्मको विष्णुः । **बृहच्छरीरः** विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादि शरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेव उपपादयति । **विमिमानः** विविधं आत्मानं मिमानः देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा । **ऋकभिः** स्तुतिमद्भिः मन्त्रविद्भिर्वा । **विमिमानः** । यद्यपि विभुः तथापि भक्त्याधीनत्वात् स्तुत्या मीयते। **युवा** सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा । अत एव **अकुमारः** अनल्पः ॥ एवंभूतो महाविष्णुः । **आहवं** आह्वानम् । **प्रत्येति** गच्छति यज्ञदेशम् ॥

19

(1, 156, 1)

हे विष्णो । **मित्रो** न । मितेर्दुःखात् त्राता सखा आदित्यो वा मित्रः । 'प्रमीतेस्त्रायते' इति निरुक्तम् (१०।२१) । तद्वत् **शेव्यः** सुखे साधुः सुखकर्ता । **घृतासुतिः** घृतं उदकं आसूयते येन स तादृशः । यद्वा । घृतं आज्यं आभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः ॥

विभूतद्युम्नः प्रभूतयशाः, प्रभूतान्नो वा । **एवया** रक्षणस्य मिश्रयिता प्रापयिता । **सप्रथाः** सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति सम्बन्धः । उ इति पादपूरणः ।।

हे विष्णो, त्वं यस्मादीदृशो भवसि । **अधाऽस्मात्ते** तव । **स्तोमः** स्तोत्रविशेषः । **विदुषा** त्वन्माहात्म्यवेदित्रा यजमानेन । **अर्घ्यः** पुनः पुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न सम्पूर्यत इत्यर्थः । तथा ते **यज्ञश्च हविष्मता** तेन यजमानेन । **राध्यः** समाराधनीयः । यद्वा । विदुषा होत्रा स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ।।

20

(1, 156, 2)

यः यो मर्त्यः । **पूर्व्याय** पूर्वकालीनाय । नित्याय इत्यर्थः । **वेधसे** विविधजगत्कर्त्रे । **नवीयसे** नित्यनूतनाय। अत्यन्तरमणीयाय इत्यर्थः । स्तुत्याय वा । **सुमज्जानये** स्वयमेवोत्पन्नाय । 'सुमत्स्वयं इत्यर्थः' इति यास्कः (नि. ६।२२) । यद्वा । सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः ।।

उक्तगुणकाय **विष्णवे** व्यापकाय । **ददाशति** हविरादिकं ददाति । किञ्च, **अस्य** विष्णोः । **महतो** महानुभावस्य । **महि** महत् पूज्यम् । **जातं** जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म । **ब्रवत्** ब्रूयात् संकीर्तयेत् ।।

सोऽपि दाता स्तोता च । श्रवोभिः अन्नैः कीर्तिभिर्वा । युक्तः सन् । **युज्यं चित्** सर्वैर्गन्तव्यमेव । तत्पदं **अभि** आभिमुख्येन । **असत्** गच्छति प्राप्नोति ।।

21

(1, 156, 3)

हे स्तोतारः । **तमु** तमेव विष्णुम् । **पूर्व्यं** पूर्वार्हं अनादिसंसिद्धम् । **ऋतस्य गर्भं** यज्ञस्य गर्भभूतम् । यज्ञात्मनोत्पन्नं इत्यर्थः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः (श.ब्रा. १।१।२।१३) । यद्वा । ऋतस्य उदकस्य । गर्भं गर्भकारणम् । उदकोत्पादकं इत्यर्थः । 'अप एव ससर्जादौ' इति स्मृतेः (मनु. १।८) ।।

एवंभूतं विष्णुं । यथा **विद** जानीथ । तथा **जनुषा** जन्मना । स्वत एव न केनचिद्धरलाभादिना । **पिपर्तन** स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावद् इत्यर्थः ।।

किञ्च **अस्य** महानुभावस्य विष्णोः । **नाम चित्** सर्वैः नमनीयं अभिधानं सार्वात्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम । **जानन्तः** पुरुषार्थप्रदं इत्यधिगच्छन्तः । **आ** समन्तात् । **विवक्तन** वदत । संकीर्तयत ।। यद्वा । **नाम** यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनाय इष्टचाद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणामं आजानन्तो यूयं विवक्तन ब्रूत ।।

इदानीं साक्षात्कृत्य आह । हे **विष्णो** सर्वात्मक देव । **महो** महतः । **ते** तव । **सुमतिं** सुष्टुतिम् शोभात्मिकां बुद्धिं वा । **भजामहे** सेवामहे वयं यजमानाः ।।

22

(1, 156, 4)

मारुतस्य । मरुतां ऋत्विजां संघातो मारुतं, तद्वतः । मरुतां देवानां सम्बन्धिनो वा । **वेधसो** मेधाविनः । अस्य यजमानस्य । **तं** प्रसिद्धम् । **क्रतुं** यागं यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । **राजा** राजमानः । **वरुणः । सचन्त** सेवते । तमेव क्रतुं यागम् । **अश्विना** अश्विनौ । सचेते । अन्येऽपि देवाः सचन्ते सेवन्ते ।।

किञ्च विष्णुः । सवनत्रयात्मना व्याप्तो विष्णुः । **सखिवान्** यजमानादि सखिभिर्युक्तः सन् । **उत्तमं** उत्कृष्टतमम् । **अहर्विदं** अहर्वेत्तारम् । **स्वर्गोत्पादकं** इत्यर्थः ।।

दक्षं बलम् । फलप्रदानसामर्थ्यरूपम् । **दाधार** धृतवान् । किञ्च **व्रजं** मेघं च । व्रज इति मेघनाम व्रजश्चरुरिति तन्नामसु पाठात् । तं वृष्ट्युदकायापोर्णुते अपगतावरणं करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा । **मारुतस्य** मरुत्संघातस्य देवगणस्य । **वेधसो** विधातुः स्रष्टुः विष्णोः । **क्रतुं** कर्म पालनादिरूपम् । वरुणादयः । **सचन्ते,** तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवानिन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन् । उक्तलक्षणं दक्षं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं च अपोर्णुते ।।

23

(1, 156, 5)

यो विष्णुः । **दैव्यो** दिवि भवः । **सुकृत्तरः** शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठः । **आ विवाय** आगच्छति । किमर्थम्? **सचथाय** सचनाय यागसहायकरणाय । कस्मै? **इन्द्राय** । इरां हविर्लक्षणान्नं द्रावयति इति इन्द्रः यजमानः । ''इन्द्र इरां दृणातीति इदं करणादित्याग्रायण'' इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्य अत्रापि सद्भावात् (नि. १०।८) । तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय । **सुकृते** शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य च **वेधा** अभिमतफलविधाता । **त्रिषधस्थः** त्रिसंख्योपेतसहस्थानवान् । सवनत्रयस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । **आर्यं** आगन्तव्यम् । यजमानं **अजिन्वत्** प्रीणयति । तदर्थं **अमृतस्य** यज्ञस्य । **भागे** हुतशेषरूपे । **तं** यजमानं । **आभजत** भजति । समीपयति इत्यर्थः । यद्वा **ऋतस्य** यज्ञस्य । भागे फले । **यजमानमाभजत् ।** स्वामित्वेन स्थापयति ॥

24

(6, 69, 1)

हे इन्द्राविष्णू । **वां** युवाम् । **कर्मणा** स्तोत्रेण । एषा **हविषा** च । **सं हिनोमि** सम्यक् प्रेरयामि । **अपसः** कर्मणः अस्य **उक्थस्य** । **पारे** समाप्तौ । यज्ञं **जुषेथां** सेवेथाम् । किञ्च । **अरिष्टैः** अनुपद्रवैः । **पथिभिः** मार्गैः । **नः** अस्मान् । **पारयन्ता** पारं नयन्तौ । युवां **द्रविणं** धनं धत्तं । अस्मभ्यं दत्तम् ॥

25

(6, 69, 2)

या यौ । प्रसिद्धौ इन्द्राविष्णू । **विश्वासां** सर्वासाम् । **मतीनां** स्तुतीनाम् । **जनितारा** जनितारौ । जन जनन इत्यस्माद्धातोस्तृचीदं रूपम् । यद्वा । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माद्धातोरेव तृचि जनिता मन्त्र इति निपातनाण्णिलोपः । **कलशा** कलशौ । **सोमधाना** सोमस्य निधानभूतौ च । स्याताम् ॥

अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे । इन्द्राविष्णू । **वां** युवां । **शस्यमाना** उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपा । **गिरो** वाचः । **प्रावन्तु** प्राप्नुवन्तु । **अर्कैः** स्तोतृभिः । **गीयमानासो** गीयमानाः । **स्तोमासः** स्तोमाः स्तोत्राणि च । **प्रावन्तु** प्राप्नुवन्तु ॥

26

(6, 69, 3)

हे इन्द्राविष्णू। **मदानां** सोमानाम्। **मदपती** स्वामिनौ। मदपती इत्यत्र मदशब्दोऽनुवादः। **द्रविणो** द्रविणानि धनान्यपि। **द्रविणा उ** इति पदद्वयं एकीभूय द्रविणो इति पदं निष्पन्नम्॥

दधाना ददानौ। **युवां** सोममभ्यायातम्। **मतीनां** स्तोतॄणाम्। **स्तोमासः** स्तोत्राणि। **उक्थैः** शस्त्रैः सार्धम्। **शस्यमानासः** उच्चार्यमाणाः। वां युवाम्। **अक्तुभिः** तेजोभिः। **समञ्जन्तु** समर्धयन्तु। **सं समिति** द्विरुक्तिरादरार्था॥

27

(6, 69, 4)

हे इन्द्राविष्णू। **वां** युवाम्। **अभिमातिषाहः** अभिमातीनां हिंसकानां अभिभवितारः। **सधमादः** सह माद्यन्तः। अश्वासः अश्वाः। **आ** वहन्तु। **मतीनां** स्तोतॄणाम्। **विश्वा** विश्वानि। **हवना** हवनानि स्तोत्राणि। **जुषेथां** सेवेथाम्। तदर्थं **मे** मदीयानि। **ब्रह्माणि** स्तोत्राणि। **गिरः** शस्त्ररूपा वाचः। उप **श्रुणुतम्**॥

28

(6, 69, 5)

हे इन्द्राविष्णू। **वां** युवयोः। **तत्** कर्म। **पनयाय्यं** स्तुत्यम्। किं तत्कर्म? इत्यत आह। सोमस्य मदे सति। **यद् उरु** विस्तीर्णम्। **चक्रमाथे** विचक्रमाथे। यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः तथापि एकार्थत्वाद् उभयोः इति उच्यते। यच्च अन्तरिक्षं **वरीयः** उरुतरम्। **अकृणुतं** अकुरुतम्। यदपि च **रजांसि** लोकान् सर्वान्। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्कः। **नः** अस्माकम्। **जीवसे** जीवनाय। **अप्रथतं** अप्रथयतम्॥

29

(6, 69, 6)

घृतासुती घृतान्नौ इन्द्राविष्णू । **युवाम्** । **हविषा** सोमेन । **वावृधाना** वर्धमाना । **अग्र अद्वाना** सोमाग्रस्य शुक्रस्य अत्तारौ । **नमसा** नमस्कारेण । **रातहव्या** दत्तहविष्कौ यजमानैः । **अस्मे** अस्मभ्यम् । **द्रविणं** धनम् । **धत्तं** प्रयच्छतम् । किञ्च युवां । **समुद्र** उदधिरिव । **स्थः** भवथः । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशो भवथः ॥

30

(6, 69, 7)

दस्रा हे दर्शनीयौ इन्द्राविष्णू । युवाम् । **मध्वः अस्य** मदकरं इमम् । **सोमस्य** सोमम् । पिबतम् । किञ्च **जठरं** उदरम् । **पृणेथां** सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू । **वां** युवाम् । मदिराणि मदकराणि । **अन्धांसि** सोमात्मकानि अन्नानि । **अग्मन्** अभिगच्छन्तु । **मे** मदीयानि । **ब्रह्माणि** स्तोत्राणि । **हवं** मदीयं आह्वानम् च । **उपश्रुणुतम्** ॥

31

(6, 69, 8)

हे इन्द्राविष्णू । **उभा** उभौ । युवां **जिग्यथुः** शत्रून् अजैष्टम् । **न परा** जयेथे । न पुनः कदाचन पराजयेथे । **एनोः** एनयोः । युवयोः मध्ये । **कतरश्चन** एकतरोऽपि । न परा **जिग्ये** न पराजैष्ट । हे **विष्णो इन्द्रश्च** । त्वं च युवाम् । यद्यद्वस्तु । प्रति **अपस्पृधेथां** असुरैः सह अस्पृधेथाम् । **त्रेधा** लोक-वेद-वागात्मना त्रिधा स्थितम् । सहस्रं अमितम् च । **वि तदैरयेथाम्** व्यक्रमेथां इत्यर्थः ॥

तथा च ब्राह्मणम् (ऐ.ब्रा. ६।१५) ।

> ''उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा जिग्य इति । न हि तयोः कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं

वि तदैरयेथां इतीन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते । तान् ह स्म जित्वोचतुः 'कल्पामहै' इति । ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः । सोऽब्रवीदिन्द्रो 'यावदेवायं विष्णुस्त्रिर्विक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरद्' इति । स इमांल्लोकान् विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचम् । तदाहुः किं तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम् ।।''

यद्वा । **तत् सहस्रं** गवां सहस्रम् । **त्रेधा** व्यैरयेथां इत्यर्थः ।।

32

(7, 99, 1)

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे । परशब्दश्छान्दसोऽसि प्रत्ययः । 'परो दिवा पर एना पृथिव्या' (ऋ. १०।८२।५) इति यथा । मात्रया इति व्यत्ययेन तृतीया । **मात्रया परः** परस्ताद्वर्तमानयाऽपरिमितया । **तन्वा** शरीरेण । **वृधान** वर्धमान । हे **विष्णो** । **ते** तव । **महित्वं** महत्त्वम् । **न अन्वश्नुवन्ति** न अनुव्याप्नुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैः ज्ञातुं न शक्यते इत्यर्थः ।

ते तव । **उभे रजसी** उभौ लोकौ । **पृथिव्या** आरभ्य पृथिवीं अन्तरिक्षं च । **विद्म** जानीमः । वयं चक्षुषा उपलभामहे न अन्यत् । हे **देव** द्योतमान । **विष्णो** । **त्वमेव** । **परमस्य** स्वर्गादिरुत्कृष्टलोकस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । परमं लोकम् । **वित्से** जानासि । अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ।।

33

(7, 99, 2)

हे **देव** दानादिगुणयुक्त । **विष्णो** । **ते** तव । **महिम्नो** महत्त्वस्य । **परं** विप्रकृष्टम् । **अन्तं** अवसानम् । **जायमानः** प्रादुर्भवन् जनः । **नाप** न प्राप्नोति । तथा **जातः** प्रादुर्भूतोऽपि जनः । नैव प्राप्नोति । तव महत्त्वस्य अवसानं नास्ति । अत एव सर्वैः न ज्ञायते इति भावः ।।

कोऽसौ महिमा? तमाह। **ऋष्वं** दर्शनीयम्। **बृहन्तं** महान्तम्। **नाकं** द्युलोकम्। **उदस्तभ्नाः** त्वं ऊर्ध्वं अधारयः। यथाधो न पतति तथा। **पृथिव्याः** भूमेः सम्बन्धिनीम्। **प्राचीं ककुभं** च **दाधर्थ** धारितवानसि। उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य। तथा च मन्त्रान्तरम् (ऋ.१।१५४।४१)–

''य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यां
एको दाधार भुवनानि विश्वा ॥''

34

(7, 99, 3)

हे द्यावापृथिव्यौ। **मनुषे** स्तवते मनुष्याय। **दशस्या** दित्सया युक्ते। युवां **इरावती** अन्नवत्यौ। **धेनुमती** गोमत्यौ। **सूयवसिनी** शोभनयवसे च। **भूतं** अभूतम्। **हि** शब्दः प्रसिद्धौ। विष्णुना विक्रान्तत्वात् युवां एवमेव खलु पूर्वमभूतं इत्यर्थः ॥

हे **विष्णो**। **एते** इमे। **रोदसी** द्यावापृथिव्यौ। **व्यस्तभ्नाः** विविधं अवधारयः। पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति विविधत्वम्। अपि च। **पृथिवीं** प्रथितां इमां भूमिम्। **अभितः** सर्वत्र स्थितैः। **मयूखैः** पर्वतैः। **दादर्थ** धारितवानसि। यथा न चलति तथा दृढीकृतवान् इत्यर्थः ॥

पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः। ''विष्णुः पर्वतानामधिपतिः'' इति श्रुतेः (तै.सं. ३।४।५।१)

35

(7, 99, 4)

हे इन्द्राविष्णू। **यज्ञाय** यजमानाय। **उरुं** विस्तीर्णम्। **लोकं** स्वर्गाख्यम्। **चक्रथुः** उ कृतवन्तौ खलु युवाम्। किं कुर्वन्तौ? **सूर्यं** सर्वस्य प्रेरकं आदित्यम्। **उषसं** तमोनिवारकं उषःकालं। **अग्निं** च। असुरैः आवृतं। **जनयन्तौ** पुनः प्रादुर्भावयन्तौ। हे **नरा** नेतारौ इन्द्राविष्णू। **वृषशिप्रस्य** एतत् संज्ञस्य। **दासस्य चित्** उपक्षपयितुः असुरस्य। **मायाः**। **पृतनाज्येषु** संग्रामेषु। **जघ्नथुः** जिहिंसथुः ॥

युवां सूर्यादिकं जनयन्तौ इति उच्यते ॥

36

(7, 99, 5)

हे **इन्द्राविष्णू** । **दृंहिताः** दृढीकृताः । **नव नवतिं च** नवोत्तरनवतिसंख्याकाः । **पुरः** पुराणि । **शम्बरस्य** स्वभूतानि । **श्नथिष्टं** अहिंसिष्टम् । श्नथ हिंसायाम् ॥

अपि च । **शतं सहस्रं** च । **वर्चिनः** असुरस्य वीरान् अप्रतिद्वन्द्विनः यथा न भवन्ति तथा । **साकं** सह । सद्य एव । **हथः** अहिंसिष्टम् ॥

''यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रं'' इति हि निगमान्तरम् (ऋ. २।१४।६)।

37

(7, 99, 6)

बृहती महती । **इयं मनीषा** मननीया स्तुतिः । **बृहन्ता** बृहन्तौ महान्तौ । **उरुक्रमा** विस्तीर्णविक्रमौ । विष्णुना सह एकार्थीभावात् इन्द्रस्यापि उरुक्रमत्वम् । **तवसा** तव इति बलस्य बुद्धेर्वा नामधेयम्, तद्वन्तौ । एवंभूतौ युवां । **वर्धयन्ती** प्रवृद्धौ कुर्वत्यस्माभिः कृता । हे **विष्णो**, हे **इन्द्र** । **विदथेषु** यज्ञेषु । **वां** युवाभ्याम् । **स्तोमं** उक्तलक्षणं स्तोत्रम् । **ररे** ददे । रा दाने इति धातुः । तौ युवां । **वृजनेषु इषः** अन्नानि । **पिन्वतं** अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

38

(7, 99, 7)

हे **विष्णो** । **ते** तुभ्यम् । **आसः** आस्यादभिमुखम् । **वषट्** । **कृणोमि** करोमि । वषट्कारेण हविः हावयामि । हे **शिपिविष्ट**, शिपयो रश्मयः, तैराविष्टः विष्णो । **तत्** वषट्कृतम् । **मे** मदीयम् । **हव्यं** हविः । **जुषस्व** सेवस्व ॥

सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः । **गिरः** वाचश्च । **त्वां** । **वर्धन्तु** वर्धयन्तु । अन्यद्गतम् ॥

39

(7, 100, 1)

स **मर्तो** मनुष्यः। **सनिष्यन्** धनमिच्छन्। **नु** क्षिप्रम्। **दयते** धनं आदत्ते। यो मनुष्यः। **उरुगायाय** बहुभिः कीर्तनीयाय। **विष्णवे**। **दाशत्** हवींषि दद्यात्। **यः** च **सत्राचा** सहंचता। **मनसा** मननेन स्तोत्रेण। **प्र यजाते** प्रकर्षेण पूजयेत्। **एतावन्तं** एतावत्परिमाणं महान्तम्। **नर्यं** नरेभ्यो हितम्। विष्णुं। **आविवासात्** नमस्कारादिभिः परिचरेत्। स **मर्तो दयत** इत्यन्वयः ॥

स मर्तः सनिष्यन् धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

40

(7, 100, 2)

हे **एवयावः**। एवा प्राप्तव्याः कामाः। तान् यापयति प्रापयति स्तोतॄन् इति एवयावः। हे एवयावन् **विष्णो**। त्वं विश्वजन्यां सर्वजनहिताम्। दोषैः वियुक्ताम्। **सुमतिं** अनुग्रहबुद्धिम्। **दाः** अस्मभ्यं देहि। **सुवितस्य** सुष्ठु प्राप्तव्यस्य। **भूरेः** बहुलस्य। **अश्वावतः** अश्वयुक्तस्य। **पुरुश्चन्द्रस्य** पुरूणां बहूनां आह्लादकस्य। **रायः** धनस्य। **पर्चः** संपर्कः। **नः** अस्माकम्। यथा भवति तथा देहि इत्यन्वयः ॥

41

(7, 100, 3)

एष **देवः** दानादिगुणयुक्तो विष्णुः। **शतर्चसं** शतसंख्यानि अर्चींषि यस्याः तादृशीं एतां पृथिवीम्। उपलक्षणमेतत्। पृथिव्यादीन् त्रिलोकान्। **महित्वा** महत्त्वेन। **त्रिः विचक्रमे** त्रिभिः पादैः विक्रान्तवान्। **तवसः** तवस्विनः वृद्धादपि। **तवीयान्** तवस्वितरो विष्णुः। **प्र अस्तु** अस्माकं प्रभवतु। स्वामी भवतु। **अस्य स्थविरस्य** वृद्धस्य विष्णोः। **नाम** नामकं रूपम्। विष्णुः इति एतन्नामैव वा। **त्वेषं हि** यस्माद्दीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवतु इत्यर्थः ॥

42

(7, 100, 4)

एष देवो **विष्णुः** । **एतां** पृथिवीम् । पृथिव्यादीन् इमांस्त्रीँल्लोकान् । **क्षेत्राय** निवासार्थम् । **मनुषे** स्तुवते देवगणाय । **दशस्यन्** असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् । **वि चक्रमे** विक्रान्तवान् । **अस्य** च विष्णोः । **कीरयः** स्तोतारः । **जनासः** जनाः । **ध्रुवासः** निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोः लाभेन स्थिरा भवन्ति इत्यर्थः ॥

सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि । यस्य तादृशो **विष्णुः** । **उरुक्षितं** विस्तीर्णनिवासम् । **चकार** स्तोतृभ्यः करोति ॥

43

(7, 100, 5)

हे **शिपिविष्ट** रश्मिभिः आविष्ट विष्णो । **ते** तव । **तत्** प्रसिद्धम् । विष्णुरिति प्रख्यातं **नाम** । **आर्यः** स्वामी स्तुतीनां हविषां वा । तथा **वयुनानि** ज्ञातव्यानि अर्थजातानि । **विद्वान्** जानन् । अहं **अद्य** इदानीम् । प्र शंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । **तवसं** प्रवृद्धम् । **तं** / **त्वा** त्वां विष्णुम् । **अतव्यान्** अतवीयान् अवृद्धतरोऽहं । **गृणामि** स्तौमि ॥

कीदृशं? **अस्य रजसः** लोकस्य । **पराके** दूरदेशे । **क्षयन्तं** निवसन्तम् ॥

44

(7, 100, 6)

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं चकार । तं जानन् ऋषिः अनया प्रत्याचष्टे । अत्र निरुक्तम् (५।८) ।–

> ''शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोः द्वे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवति इति औपमन्यवः । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद् भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैव अभिप्रेतं स्यात् ।

किं ते **विष्णो** प्रख्यातमेतद् भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः। शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते। तैराविष्टो भवति। मा वर्पो अस्मदप गूह एतत्। वर्प इति रूपनाम। वृणोतीति सतः। यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः'' इति ॥

(१) तत्र कुत्सितार्थपक्षे योजना। हे **विष्णो**। **ते** तव। तन्नाम **किं परिचक्ष्यं** प्रख्यापनीयम्। **भूत्** भवति। किंशब्दः क्षेपे। अप्रख्यापनीयमेव तद् भवति। यन्नाम अस्मभ्यं। **प्र ववक्षे** प्रब्रूषे। शिपिविष्टोऽस्मीति। अन्तर्णीतोपमानं एतत्। शेप इव निर्वेष्टितः तेजसा अनाच्छादितो भवामि इति। तदश्लीलार्थत्वात् इदं नाम न प्रशस्तं इत्यर्थः। तन्नाम किं **परिचक्ष्यं** वर्जनीयं परित्याज्यम्। विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव परित्यक्तं हि तत्। शिष्टं समानं पूर्वेण।

अत उक्तरूपविलक्षणं यद् वैष्णवरूपं अस्ति **एतद् वर्पः** रूपम्। **अस्मत्** अस्माकं। **मा अप गूहः,** अपगूढं संवृतं मा कुरु। गुहू संवरणे। अपि तु तदेव रूपं प्रकटय। वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिः? इति चेत्। यदि अस्मात् **अन्यरूपः** रूपान्तरमेव धारयन्। **समिथे** संग्रामे। **बभूथ** अस्माकं सहायो भवसि तस्मादिदं गूहनं न कार्यं इति ॥

(२) प्रशंसापक्षे तु। हे **विष्णो**। तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत्। किं प्रख्यापनीयं भवति। न प्रख्यापनीयम्। किं तन्नाम? **शिपिविष्टो** रश्मिभिराविष्टः अस्मि इति यन्नाम प्रब्रूषे। यत एवं प्रख्यातरूपः त्वं, अतो अस्माकं एतद्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः। इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात् त्वं। **समिथे** संग्रामे। **अन्यरूपः** कृत्रिमरूपं। यदन्यद् वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्रूप एव। **बभूथ** भवसि। तस्मात् त्वं गूढः अपि ज्ञायसे एव इति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम्। अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शय इति तात्पर्यार्थः ॥

45

(7, 100, 7)

व्याख्यातेयम् (ऋ. ६, ९९, ७)। अक्षरार्थस्तु। हे **विष्णो**। तुभ्यं आस्यात् आस्येन वषट् करोमि। वषट् कृतं तन्मदीयं हविः हे शिपिविष्ट सेवस्व। शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धन्तु इति। शिष्टः पादः सिद्धः ॥

III

EXCERPTS FROM ĀNANDA-TĪRTHA'S ṚG-BHĀSHYA

(with Jaya-tīrtha's gloss)

1

(1, 22, 16)

असुरेभ्यो जगद् धृत्वा यतो विष्णुस्त्रिविक्रमैः ।
आरभ्य पृथिवीं सप्तलोकैः साकं जगत्पतिः ।
चक्रे सुरान् पदस्थानप्यतो देवा अवन्तु नः ॥

(**यतः** कारणात् । त्रिभिः क्रमैः पादविक्षेपैः । इदमिति वक्ष्यमाणं जगत् । **वि चक्रमे** असुरेभ्यो जहारेति यावत् । हृत्वा च सुरान् स्वस्वपदस्थानपि चक्रे इति शेषः । अतः एवं विष्णुप्रसादाल्लब्धपदत्वेन समर्थत्वात् । **देवाः अस्मन्** रक्षन्तु ॥)

विशिष्टबलचेष्टत्वाद् विष्णुरित्यभिधा हरेः ।
प्राणं बलं षकारं च णकारं चाह च श्रुतिः ॥

(विष्णुशब्दं भगवति निर्वक्ति । भवतु विशब्दो विशिष्टवाची षकार-णकारयोस्तु चेष्टाबलवाचित्वं कुत इत्यत आह । प्राणमिति । परमेश्वरस्य प्राणं चेष्टां षकारं षशब्देनाक्रियमाणं बलं च णकारं णशब्देनाक्रियमाणमाहेत्यर्थः । श्रुतिः णकारो बलं षकारः प्राण आत्मेत्येषा ॥)

2

(1, 22, 17)

रमन्ति पांसवो यत्र पांसुरं पदमीरितम् ।
समूढं तत्र विश्वं हि पांसुवं जगतः पतेः ॥

(रमन्ति शोभन्ते। यद्वा। पांसुशब्देन तदाश्रिता देवा विवक्षिताः। समूढमित्यनेन **समूळ्ह**मित्येतद्वहते रूपमित्युक्तं भवति। प्रापितमित्यर्थः। अत्रापि इदमिति सम्बध्यते। इत्यतो विश्वमित्युक्तम्। पद इत्यनुत्त्वा **पांसुर** इत्युक्तस्य तात्पर्यमाह। पांसुवमिति। **विष्णु**र्भगवान् **इदं** विश्वं **विचक्रमे** विक्रान्तवान्। कथं? त्रेधा **पदं नि दधे**। तदाऽस्य जगतः पतेः। पांसुरे पदे। **इदं** विश्वं समूळ्हं प्रविष्टमिति (प्रतिष्ठितमिति) यावत्॥)

3

(1, 22, 18)

वेदान् कालान् गुणांल्लोकान् देवमानुषदानवान्।
चेतनाचेतनान्मिश्रांस्त्रीणि पदा विचक्रमे॥
रक्षकत्वेन सर्वाणि स्रष्टृभर्तृत्वतस्तथा।
मोक्षदत्वेन च विभुः स्तम्भनीयो न केनचित्।
धारकांश्चैव वाय्वादीन् धारयन् वर्तते ततः॥

(**विष्णुः त्रीणि पदा**। सर्वाणि त्रिविधानि पदानि। स्वरूपाणि। **विक्रमते** अतिक्रान्तः। कानि तानि? वेदांस्त्रीन्। कालानतीतानागतवर्तमानान्। गुणान् सत्त्वादीं ल्लोकान् भूर्भुवः स्वराख्यान्। देवमानुषदानवान् जीवान्। चेतनाचेतनान् मिश्रान् सकलपदार्थान्। तत्र चेतना श्रीर्मुक्ताश्च। अचेतना घटादयः। मिश्राः सात्मका देहाः॥ कथं विचक्रम इत्यत उक्तं। **गोपा** इति। तदुपलक्षणपरमित्याशयेन व्याख्याति। रक्षकत्वेनेति। सर्वाणि इत्यत्र पूर्वत्र सम्बन्ध उक्तः। विभुः विचक्रमे इति पूर्वेणान्वयः। **अदाभ्य** इत्यस्यार्थमाह। स्तम्भनीय इति। स्तम्भनीयो। निवारणीयः॥ यत एवं महामाहात्म्यो विष्णुः। **अतः** कारणात्। **धर्माणि** जगतो धारकानपि वाय्वादीन्। स एव **धारयन्** वर्तते इति शेषः॥

4

(1, 22, 19)

जानीथ विष्णुकर्माणि प्राणिकर्माण्यशेषतः।
यतो जातान्यविज्ञातो भगवान् सर्वदैव हि॥

स्पशा ज्ञातदृशौ यस्तदिन्द्रस्य सहितः सखा ।
प्राणस्यैवेन्द्रनाम्नश्च कस्मिन्न्वहमिति श्रुतेः ।
त्वयेदिन्द्रेतिवचनात् प्राण इन्द्राभिधो मतः ॥

(हे जनाः । **विष्णोः कर्माणि । पश्यथ** जानीथ । कथं भूतानि व्रतानि? अशेषतः प्राणिकर्माणि च । **यतो** येभ्यः कर्मभ्यो जानातीति शेषः । विष्णोर्वा एतद्विशेषणम् । अनुपलम्भबाधितं एतद् इत्यत उक्तं । **पस्पशे** भगवान् सर्वदा एव अविज्ञातश्च शब्दात् ज्ञातश्च । तदुपपादयति स्पशेति । यस्मादेवं धातुव्याख्यानं तस्मादुक्तं युक्तं । अज्ञातदृशौ प्रत्यक्षायोग्यस्य अर्थस्य दर्शने । ततश्च पस्पश इति लिडन्तस्य प्राकृतैः अदृश्य एव योगिभिः दृष्टो बभूव इत्यर्थः ।

इन्द्रस्य इति । **युज्यः** सर्वदा योगार्हः । तस्यार्थः सहित इति । अत्र **पस्पशे** यश्च इन्द्रस्य **युज्यः सखा** तस्य विष्णोः इति एकवाक्यतया योजना । इन्द्रशब्दस्य प्रसिद्धेन्द्रः तावदर्थः । अर्थान्तरं च आह । प्राणस्यैव इति । सखेति सम्बन्धः । एव शब्देन अयमेव मुख्यार्थः इत्याचष्टे । तत्कुत इत्यत आह । कस्मिन्निति । 'कस्मिन्नु अहं उत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति प्राणं असृजत इति श्रुतेः विष्णुप्राणयोरेव नित्ययोगदर्शनात् इत्यर्थः । इन्द्रशब्दस्य प्राणवाचित्वं कुतः? इत्यत आह । त्वयेदिन्द्रेति । 'त्वयेदिन्द्रयुजावयं' इत्यस्यां ऋचि इन्द्रशब्दस्य प्राणे प्रयोगदर्शनात् । 'इयं हि तं देवा अब्रुवन्' इत्यत्र अर्थे संमतित्वेन उपनिषद् उदाहृता ॥)

5

(1, 22, 20)

रमाब्रह्मशिवादिभ्यो यद्विष्णोः परमं पदम् ।
रूपं पश्यन्ति निर्मुक्ताः संसारात्सूरयः सदा ।
चक्षुर्दिवीव व्याप्तं यददृश्यं फलदर्शितम् ॥

(परमत्वस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वाद् रमाब्रह्मशिवादिभ्य इत्युक्तम् । पदं इत्यनुवादेन रूपं इति व्याख्यानम् । **सूरय** इत्यस्य अर्थः संसारात् निर्मुक्ताः इति । ते हि मुख्यतः सूरयः । दृष्टान्तस्य तात्पर्यमाह ।

अदृश्यं इति । यथा हि **चक्षुः** आकाशे व्याप्तमपि न दृश्यते, केवलं विषयोपलब्धिलब्धलक्षणेन फलेन अनुमीयते। तथा परमेश्वरस्वरूपं सर्वगतं अपि न दृश्यम् । किंतु अस्वतन्त्राणां पदार्थानां सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिभिः ज्ञायते इति ।।)

6

(1, 22, 21)

सन्दीपयन्ति विज्ञानैः संसारात्प्राप्तजागराः ।
विपन्यवो ज्ञानितमा विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
तात्पर्याधिक्यविज्ञप्त्या अर्थमेतं पुनर्जगौ ।।

(सन्दीपयन्ति । इन्धी दीप्तौ । **जानन्ति** ज्ञापयन्ति वा । विज्ञानैः इति शेषः । **जागृवांसः** प्राप्तजागराः । के ते? संसारात् मुक्ता इति शेषः । **विपन्यवः** इत्यस्य व्याख्यानं ज्ञानितमाः इति । पनतिः अत्र ज्ञानार्थः । ततो युः ।।

ननु एतदृगर्थः पूर्वस्यां ऋचि उदितः एव, अतः किमर्थं पुनरुच्यते? इत्यत आह । तात्पर्येति । सर्वेषामपि वेदानां अस्मिन्नर्थे तात्पर्याधिक्यं इति अस्यार्थस्य विज्ञप्त्यै । (एतमर्थं विष्णोः सर्वोत्तमत्वादिकं जगौ वेदः ।।)

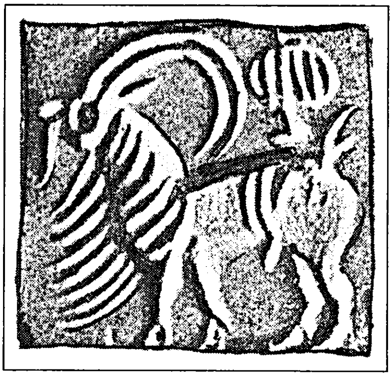

IV

EXCERPTS FROM RĀGHAVENDRA-TĪRTHA'S MANTRĀRTHA-MAÑJARĪ

1

(1, 22, 16)

यतः कारणात्। **विष्णुः** विशेषचेष्टाबलवान्। 'णकारो बलं षकारः प्राणः' (ऐतरेय उपनिषदि ३।२।६) इति श्रुतेः। **पृथिव्याः** ल्यब्लोपे पञ्चमी। पृथिवीमारभ्य। **सप्तधामभिः** सप्तलोकैः साकम्। **त्रिभिः** क्रमैः पादविक्षेपैः। इदं वक्ष्यमाणम्॥

2

(1, 22, 17)

इदं जगत्। विचक्रमे आक्रान्तवान्। असुरेभ्यो जहारेति यावत्। हृत्वा च सुरान् स्वपदस्थांश्चक्रे इति शेषः। **अतः** एवं विष्णुप्रसादाल्लब्धपदत्वेन समर्थत्वात्। **देवाः**। **नः** अस्मान्। **अवन्तु** रक्षन्तु॥

विष्णुः भगवान्। **इदं** विश्वम्। **वि चक्रमे** विक्रान्तवान्। कथम्? **त्रेधा पदं नि दधे**। तदा। **अस्य** जगत्पतेः। **पांसुरे** पंसवो रेणवः पांस्वभिमानिदेवा वा रमन्ते अत्र इति पांसुरः पादः। तस्मिन्। रमेः अधिकरणे डः। इदं विश्वम्। समूळ्हं समूढं। पांसुवत् प्रतिष्ठितमिति यावत्॥

3

(1, 22, 18)

अदाभ्यः अस्तम्भनीयः अनिवारणीयः इति यावत्। 'आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च' इति तृतीयाध्यायस्याद्यपादीयसूत्रे 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रकरणगतेऽनक्तसमुच्चयार्थः चकारः। 'दभ दाम्भे' इति वृत्तावुक्तेर्दभेर्धातुष्वपठितस्यापि चुरादौ 'बहुलमेतन्निदर्शनं' इति वचनाच्छिष्टप्रयोगाच्च 'क्षपयति, तुत्थयति, अवधीरयति इत्यादिवद् धातुत्वं वक्तव्य'मिति मञ्जर्यां उक्तेः अतोऽत्र दभेर्ण्यत्प्रत्ययो ध्येयः॥ विष्णुः। **त्रीणि**

पदा सर्वाणि त्रिविधानि पदानि स्वरूपाणि । . . . । **गोपाः** रक्षकः सन् । रक्षकत्वेनेति यावदुपलक्षणम् । भर्तृत्वमोक्षदत्वे च आदिपदार्थौ । इत्यपि च ध्येयम् । **वि चक्रमे** अतिक्रान्तः ।।

4

(1, 22, 19)

हे जनाः । **विष्णोः कर्माणि पश्यत** जानीथ । **व्रतानि** सर्वप्राणिकर्माणि । **यतः** येभ्यः कर्मभ्यः । यस्माद्विष्णोः इति वा । जातानि इति शेषः । **यः** विष्णुः । पस्पशे, प्राकृतैरदृष्टोऽपि योगिभिर्दृष्टो बभूव इत्यर्थः । यश्च । **इन्द्रस्य** पुरन्दरस्य, वायोर्वा । **युज्यः** योगार्हः, अविनाभूतः । **सखा** तस्य (विष्णोः) इति पूर्वेणान्वयः । अत्रेन्द्रशब्देन वायुग्रहणं तु 'कस्मिन्वहमुत्क्रान्ते' (षट्प्रश्नोपनिषदि ६।२) इत्यादि श्रुत्या वायोश्च मुख्यतो विष्णवविनाभावात् । 'तं देवा अब्रुवन्' (२।१।४) इत्युक्तप्राणमहिमविषयतया ऐतरेय उपनिषदुदाहृते 'त्वयेदिन्द्रि युजा वयं' (ऋ. ८।९२।३२) इति मन्त्रे इन्द्रशब्दस्य प्राणे प्रयोगाच्च इति ध्येयम् ।।

5

(1, 22, 20)

आततं व्याप्तम् । **चक्षुः दिवीव** आकाश इव । रश्मिरश्मिमतोरभेदात् चक्षुः इत्येवोक्तम् । **तत् विष्णोः** । **परमं** रमाब्रह्मशिवादिभ्य उत्तमम् । **पदं** स्वरूपम् । **सूरयः** ज्ञानिनः । **सदा पश्यन्ति** । यथा चक्षुराकाशे व्याप्तं अपि न दृश्यते, केवलं विषयोपलब्धिरूपफलेन अनुमीयते । तथा परमेश्वरस्वरूपं सर्वगतमपि न उपलभ्यते । किंतु अस्वतन्त्राणां पदार्थानां सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिभिः ज्ञायते । इति दृष्टान्तोक्तितात्पर्यम् ।।

6

(1, 22, 21)

यत् **विष्णोः परमं पदं तत्** । **विपन्यवः** विशेषेण पन्यवो ज्ञानिनः । पन ज्ञाने इत्यतो युप्रत्ययः । **जागृवांसः** प्राप्तजागराः । संसारान्निर्मुक्ता इति यावत् । **विप्रासः** विप्राः मेधातिथिप्रभृतयः । **सम् इन्धते** 'ञि इन्धी दीप्तौ' जानन्ति । अन्तर्णीतणिज्वा समिन्धयन्ति ज्ञापयन्ति इत्यर्थः ।। प्रागुक्तस्य पुनरत्र उक्तिः सर्ववेदानां अत्रोक्तसर्वोत्तमत्वे परमं तात्पर्यमिति ज्ञापनार्था ।।

* * * * * * *

III

INTRODUCTION

The six mantras (ṛks) constituting the first portion of Vishṇu-sūktāni are from the twenty - second sūkta of the fifth anuvāka of the first maṇḍala (corresponding to the vargas 4 to 7 of the second adhyāya of the first ashṭaka) of the Ṛg vedic corpus. The seer ṛshi of this entire hymn is Medhātithi, son of sage Kaṇva. Kaṇva and his descendents are celebrated as the seers of many hymns in the Ṛgvedic corpus, especially in the eighth maṇḍala. The first Kaṇva, father of Medhātithi was the son of the seer Nṛshada (cf RV, 10,31,11); according to *Bṛhaddevatā* (6,39), however, he was the offspring of the seer Ghora. He has been referred to as many as sixty five times in the Ṛgvedic corpus; most of the mantras he has visualized are with reference to Indra, so much so that Indra is described as 'Kaṇva-manta' (8,2,22). He was blind before the Aśvins restored his vision (8,5,23 and 1,118,7). Medhātithi himself has been referred to as many as ten times in *Ṛgveda*. The name signifies that he was the honoured guest in the sacrificial ressions. He is referred to in RV 8,2,40. And the poetic form (chhandas) is Gāyatri. The hymn has many devatās : The Aśvins (for mantras 1-4), Savitṛ (5-8), Agni (9 and 10), the Devīs (11), Indrāṇi, Varuṇānī and Agnāyī (12), Dyāvā-pṛithivyau

(13 and 14) Pṛthivī (15) and Vishṇu (16-21). The concluding six mantras are taken by the *Anukramaṇī* as forming one unit (shaḍ-ṛchah) associated with the devatā Vishṇu (shaḍ-vaishṇavyah). Kātyāyana's *Sarvānukramaṇī* has this account (Kaṇḍikā 1,24,3).

> प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यो द्वे देवीनामेकैन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षड् वैष्णव्योऽतो देवा दैवी वा ।।

Shaḍguru-śishya's *Kṛtsna-vṛtti* comments on the above (the details within brackets are mine).

एकया सहिता विंशतिः (२१) । अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तम् (according to *Paribhāshā*, 12,4) । मेधातिथिर्गायत्रम् । आदितश्चतस्रोऽश्विदेवत्याः (१-४) । तथा चतस्र इत्यर्थः । सावित्र्यः सवितुरणन्तान् ङीप् जस् यण् (*Pāṇini*, 4,2,24 and 4,1,15) (चतस्रः सावित्र्यः, ५-८) । अथ द्वे अग्निदेवत्ये (९, १०) । अथैका देवीनां सम्बन्धिनी स्तुतित्वेन (अग्निदेवत्यौ द्वे देवीनां देवसम्बन्धिन्यौ स्वस्तिनत्वेन) । देवाज्जातौ ङीष्, आमि नुट् (*Pāṇini*, 4,1,63 and 7,1,54) । अथैकेन्द्राणी-वरुणान्यग्नायीनाम् । इहेन्द्राणीं (१२) इत्येषा तिस्रो देवताः स्तौति । इन्द्राणी वरुणानी इन्द्रवरुणेत्यादिना (*ibid.* 4,1,49) स्त्रियां पुंयोगे ङीषानुकौ । अग्नायीति वृषाकप्यग्नीति ङीप् ऐत्वम् (*ibid.* 4,1,37) । अथ मही द्यौरिति द्वे द्यावापृथिवीदेवत्ये (१३, १४) । द्यावापृथिवीशुनासीरेति यत्, टाप्, औङ शी, आद् गुणः (*ibid.* 4,2,32 and 4,1,4; also 6,1,87) । अथ पृथिवीदेवत्या पार्थिवी । पृथिव्या अणो ङीप् (१४) (*ibid.* 4,2,24 and 4,1,15) । अथ षड् ऋचो विष्णुदेवत्या वैष्णव्यः (१६-२१) । विष्णोर्देवताणि और्गुणः ङीप् जसि यण् (*ibid.* 4,1,15; 4,2,24; 6,1,77 and 6,4,146) । अतो देवा अवन्तु न (१६) इत्यृग्दैवी देवदेवत्या वैष्णवी च ।।

The account we have in *Bṛhad-devatā* (3, 91-93) is similar :

इहेन्द्राग्नी स्तुतौ देवौ तृतीयस्यादिरश्विनौ (१-४) ।
हिरण्यपाणिं सावित्र्यश्चतस्रश्चाप्यथोत्तराः (५-८) ॥
एकाग्ने(९)र्द्वे तु देवीनां (१०-११) द्वादश्यां (१२) देवपत्नयः ।
(v. l. आग्नेय्यौ द्वे देवीनामेका in *Sarvānukramaṇī*)
इन्द्राणी वरुणानी च अग्नायी च पृथक् स्तुताः ॥
(देवपत्नयः)
द्यावापृथिव्यौ द्वे च (१३-१४) स्यात्स्योनेत्यृक् पार्थिवी (१५) स्मृता ।
देवानां वाऽत इत्येषा (१६) सूक्तशेषस्तु वैष्णवः (१७-२१) ॥
(अतो देवा इति देवी v. l.)

(The word वा indicating option suggests that Vishṇu could also be construed as the devatā of the sixteenth mantra, which is strictly ascribed to the devatās. *Devatānukramaṇī* says : (अतो देवा इति दैवी । सूक्तशेषं तु वैष्णवम् ॥)

Although the last six mantras addressed to Vishṇu are relevant to us here (as they form part of Vishṇu-sūkta), it must be noted that all the mantras in the hymn are related to each other, and form a continuity. It is true that the mantras 1-15 are adressed to different devatās (Aśvīns, Savitṛ, Agni, Devī, Deva-patnīs, Dyāvā-pṛthivī and Pṛthivī). But all these devatās form a single group when viewed in their essential significance. For instance, the Aśvīns constituting a pair are symbolic of dyāvā (sky) and pṛithivī (earth), ahas (day)

and rātri (night); sūrya (sun) and chandramā (moon) . The first member of each pair represents light (jyotis) and the second essence (rasa) (cf. Deva-rāja-yajvā on *Nirukta-Nighaṇṭu,* 5,6, p.482). Their duration (kāla) is said to be the period between midnight and dawn, when all the other gods are also in worship (*ibid.*, 'ūrdhvam ardha-rātrāt sūryodaya-paryantam tasmin anyā devatā upāste'). We must note that the other gods mentioned in the first twelve mantras represent light. The next two mantras are associated with sky and earth (dyāvā-pṛthivī), verily the Aśvins. The devatā of the fifteenth mantra is Pṛthivī (earth), which is recognized as a madhyama-sthāna-devatā in *Nirukta* (*Nighaṇṭu* 5,2). And significantly enough, Pṛthivī finds mention in the next mantra, when Vishṇu's accomplishment is detailed; this mantra is the inaugural mantra in Vishṇu-sūkta.

(1)

(संहितापाठः)

अतो देवा अवन्तु नो
यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १ ॥ (१।२२।१६-२१)

(पदपाठः)

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे ।
पृथिव्याः । सप्त । धामऽभिः ॥

(अन्वयः)

यतः विष्णुः पृथिव्याः सप्त(भिः) धामभिः विचक्रमे अतः देवाः नः अवन्तु ॥

यतः	(1)	wherefore, because
	(2)	whence, from which place
पृथिव्याः	(1)	starting from the earth (पृथिवीमारभ्य)
	(2)	from the earth, where the gods also dwelt
	(3)	from the atmosphere and the earth.
सप्तधामभिः	(1)	by seven realms
	(2)	seven-fold rays of the sun
विष्णुः		The all-pervasive Spirit, the Sun

विचक्रमे	(1)	strode across
	(2)	pervaded
अतः	(1)	therefore
	(2)	from that place (viz. pṛthivī)
देवाः	(1)	the gods, the lights
	(2)	the sense-organs
नः		us
अवन्तु		protect.

Vishṇu's passage (or strides) across the worlds (vikramaṇa) is the subject-matter of this stanza. The gods, thus benefitted by Vishṇu, are begged to proffer protection for the devotees.

The devatā of the mantra is either Vishṇu himself, who is the devatā also for the subsequent five mantras, or all the gods (devāh) benefitted by Vishṇu; or both.

The *Anukramaṇī* (12,4) mentions that all the six mantras (i.e. from 16 to 21 in the sūkta) have Vishṇu as their common devatā (shaḍ-vaishṇavyah) but suggests that the first of these (viz. the sixteenth), beginning with the words 'ato devā' may also have optionally (vā) the entirety of gods (kṛtsna) as its devatā ('ato devā daivī veti'). Jayatīrtha justifies this position on the ground that the mantra has specifically the words 'ato devā avantu', but excludes the

option provided in the *Anukramaṇikā*. The mantra has both Vishṇu and all the gods as its devatās :

आद्या ऋक् न केवलं वैष्णवी, किन्तु सर्वदेवताका च ।।

Rāghavendra-tīrtha accepts this position and says :

एतदादि षड् वैष्णव्यः । आद्या दैवी च ।।

Sāyaṇa, however, favours the option given in *Anukrmaṇikā*, and repeats the words from that source :

षड्वैष्णव्योऽतो देवा दैवी वेति ।।

Bhaṭṭa-Bhāskara, while commenting on *Taittirīya-samhitā* (1,6,5, the passage 'vishṇoh kramosyabhimātihā'), explains that all the gods are comprehended in Vishṇu, and cites a Brāhmaṇa passage (T.S. 1,7,5,4) to this effect :

विष्णुमुखा वै देवाः इत्यादि ब्राह्मणम् ।।

In fact, Vishṇu is identified with Āditya (sun), and the devas are in fact symbolic of the rays as the sun (cf. 'devā raśmaya uchyante', Devarāja-yajvā on *Nirukta-Nighaṇṭu*, 5,6). We will return to this theme in due course.

It is to be noted that *Āśvalāyana-Śrauta-sūtra*, while prescribing the present mantra to be recited along with another mantra addressed to Indra

(RV 8,6,1) during the 'somātireka' ritual in Prātas-savana, gives the sūtra 'ityaindribhir-vaishṇavībhiścha' (6,7), thus specifying the present mantra as having Vishṇu as its devatā. Sāyaṇa refers to this detail, without however pointing out that the mantra is addressed to Vishṇu rather than to all the gods. The prescription in the sūtra cited above also brings out the intimate association of Indra with Vishṇu, which will be discussed later.

The six mantras associated with Vishṇu (shaḍ-vaishṇavyah) are employed as 'stotriyā-mantras', recited by the priest known as achchhāvāka in the variety of Soma-yāga called Āptoryāma (cf. the sūtra, 'ato devā avantu na iti stotriyānurūpau', *Āśvalāyana-Śrauta-sūtra*, 9,11). In the Prātas-savana ritual, the first mantra alone is employed as a 'Śastra-mantra'. The first two mantras are to be recited first during the expiation ritual (prāyaśchitta-homa) in the sacrificial session known as Darśapūrṇamāsa; and these mantras are recited along with the vyāhṛtis, (according to the sūtra 'ato devā avantu na iti dvābhyām vyāhṛtibhiścha' 1,11), thus making it clear that the three strides of Vishṇu ('tredhā nidadhe padam' in 1,22,17 the second mantra to be recited in this connection) refer to the three worlds indicated by the vyāhṛtis (bhūh, bhuvah and svah).

1. अतो (देवाः) । यतो (विष्णुः) ॥

The mantra begins with the word 'atah' (which means 'therefore', 'on that account', 'for this reason'), which is to be construed with 'yatah'

('because of', 'owing to', 'wherefrom') occurring in the second pāda. The association between the two words is invariable; and correlative ('etasmāt tasmāt ity arthe grāhyam') .

यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यत इत्युत्तरत्र श्रवणाच्च ।।

The word 'yatah' in effect menas 'yasmāt kāraṇāt', while 'atah' is expanded into 'tasmāt kāraṇāt'. It is therefore that in the syntactical arrangement of the sentence (anvaya), 'ato devā avantu nah' comes after 'yato vishṇur vichakrame'.

यतो विष्णुर्विचक्रमे अतो देवा अवन्तु नो ।।

This further implies that Vishṇu and the gods are related in the same manner; Vishṇu as causal in significance and the gods as dependent on him. Vishṇu is to be construed as the very source of all the gods. The reference here is probably to an ancient myth, narrated in *Śatapatha-brāhmaṇa* (1,9,3,9), where Vishṇu is said to have gone across the three worlds (transcending them), and by that act empowered all the gods to pervade the three realms. A variant of the myth in the same text (1,2,5,5) relates that the asuras defeated the devatās in a confrontation and appropriated the entire earth for themselves. The devatās, headed by Vishṇu who was short in stature (vāmana), claimed their share; and the asuras agreed to part with the stretch of earth that would be covered by Vishṇu when he lay down. Vishṇu lay down and grew into a gigantic form encompassing the entire earth. The devatās

performed yajñas on different parts of the body of Vishṇu as he is grew in size; and were thus able to take possession of the earth in its entirety. This is how Vishṇu was identified with yajña ('yajño vai vishṇuh'), and this is also how the devatās became masters of the earth, thanks to the prowess of Vishṇu. The same myth is found with slight variations in *Taittirīya-samhitā* (2,1,3,1), *Taittirīya-brāhmaṇa* (1,6,1,5) and *Aitareya-brāhmaṇa* (6,15). It is in this context that we find in *Taittirīya samhitā* (1,7,5,4) the statement :

विष्णुमुखा वै देवाः ।

and in *Śatapatha-brāhmaṇa* (14,1,1,5) a eulogy that Vishṇu is the best and foremost (śreshṭha) among all the gods; *Aitareya-brāhmaṇa* (1,30,19) describes Vishṇu as the guardian and protector of the gods ('devānām dvārapah').

Thus, according to the ancient myths related in the Brāhmaṇa texts, the gods derive their power (śakti), pervasion (vyāpti) and position (pada) directly from Vishṇu. Ānanda-tīrtha summarizes this myth when he paraphrases the mantra thus :

असुरेभ्यो जगद्धृत्वा यतो विष्णुस्त्रिविक्रमैः ।
आरभ्य पृथिवीं सप्तलोकैः साकं जगत्पतिः।
चक्रे सुरान् पदस्थानतो देवा अवन्तु नः ।।

In conformity with this background, Jayatīrtha explains the word 'ato' in the causal sense : 'evam vishṇuprasādāt labdha-padatvena samarthatvāt'.

With reference to the devatās of this mantra, the 'devas' as well as 'Vishṇu', mentioned in the mantra answer to the description of 'paroksha-kṛtā-mantras' in Yāska's *Nirukta* (7,1) as the 'action' (verbal form) of the devas as well as the action of Vishṇu is in the third person (prathama-purushaiśchākhyātasya). Neither the 'devas' nor Vishṇu can be said to be actually present before the devotee (in which case the devatā would have been pratyaksha-kṛta); there is no address to them directly. Yāska's prescription that the devatā who is sought to fulfil a practical purpose of the devotee is to be regarded as the devatā of the mantra ('yat-kāma ṛshih yasyām devatāyām ārthāpatyam ichchhan stutim prayuṅkte tad-daivatah sa mantro bhavati') would suggest that the 'devah' would be the devatā of this mantra. But the prayer (stuti) would identify the devatā by an explicit mention of the name of that devatā, by the associates mentioned, by the actions recounted, or by the form described ('stutir nāma-rūpa-karma-bandhubhih'). The 'devāh' does not name any particular devatā; it is a general expression; likewise the forms of these gods, their actions or associates do not find mention. Vishṇu, however, is explicitly mentioned, and his action (vichakrame) also is spelt out (7,6 'paurusha-vidhikaih karmabhih'). He is both 'mūrta' (having a distinct personality) and 'eka' (one) , while the 'devāh' are both 'amūrta' (having no specific forms) and 'bahu' (multiple, many). Further, there is another clue provided in *Nirukta* (7,4) that whenever many gods are mentioned, they are to be regarded as but aspects or limbs of the one God ('ekasyātmano-nye devāh pratyaṅgāni bhavanti', comm. Durgāchārya : "ya esha mahān ātmā agnīndra-

sūryādyaṅga-pratyaṅga-bhāvena vyūham-anubhavan ekah api san bahudhā stūyate"). Vishṇu is therefore the devatā of the mantra, and the 'devāh' whose protection is invoked in the mantra, are united in Vishṇu (as in a vyūha).

2. (अतो) देवाः । (यतो) विष्णुः ॥

The meaning and significance of the word 'devāh' has been explained already (in volume IV, in connection with Purushasūkta). The shining ones are referred to in the etymological sense ('div', "to shine" dīvyati); they also benefit mankind by their gifts (dānārtha, 'dātārobhimatānām bhaktebhyah'); and again they illumine the minds and energize the spirits of the devotees (dīptyartha, 'taijasatvād dīptā vā; dyuter vāpi bāhulakād rūpa-siddhih') ('pachādyach, 1,134, *Nirukta-Nighaṇṭu* 5,6). The devāh also suggest their being denizens of the upper realms, viz. sky ('divas-sambandhino vā devāh', dyus-sthāna ity arthah) ('dyuprāgapāguduk-pratīcho yat' 4,2,101) (cf. also Pāṇini 3,3,120). The devās are usually counted as thirty-three in number, distributed in the three realms (sky, atmosphere and earth), eleven in each of them (cf. RV. 1,139,11). Thus they are not necessarily heavenly beings.

The other meanings of the word 'deva' are enumerated in the following passage :

द्योतनाद्विजयात्कान्त्या स्तुत्या व्यवहृतेरपि ।
गत्या रत्या च देवाख्यम् ॥
(इति देवशब्दो द्योतनार्थकतया व्याख्यातः ॥)

Devarāja-yajvā (in his gloss or nirvachana over *Nirukta-Nighaṇṭu* (5,6) points out that the expression 'devāh' in the Vedic context refers to the rays of the sun ('devā raśmaya uchyante'), and cites a Ṛgvedic passage in support. We have also this mantra (1,115,1) where the rays of light in the three realms, mentioned above, are identified as devas (belonging to the devatā Sūrya) :

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

The word 'devāh' occurs here in the plural, and without any specifications as to who they are. And they are invoked to protect. There is another mantra in Ṛgveda (1,3,7) which describes the gods as protectors and preservers of human beings :

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आ गत । (अवन्ति इति ओमासः । अवि सिवि सिशुसिभ्यः कित् । Uṇādi sūtra 1,141, अव रक्षणे । चर्षणयोः मनुष्याः । तान् वृष्ट्यादिना धारयन्ति इति चर्षणीधृतः । देवाः । दीव्यन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः । विश्वे सर्वे । आगच्छत ॥)

The role of devas as protectors is assigned to all the gods. The expression 'viśve devāsah' in this mantra refers to "all the gods." This is in accord with Yāska's suggestion that Viśve-devāh means only all the gods (*Nirukta*, 12,39). Similar is the view of *Gopatha brāhmaṇa* (20,120) and *Kaushītaki-brāhmaṇa* (4,14)

यत्तु किञ्चिद् बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्व लिङ्गमिति शाकपूणिः ।

He refers to Śākapūṇi's view that the gods called viśve-devāh conutitute a special group of gods (thirteen in number), and rejects it. (cf. Sāyaṇa on RV 1,3,7 विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतम् । देवविशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपूणेर्मतम्। Śaunaka and Śāṇḍilya agree with Yāska's interpretation (*Bṛhad-devatā* 2,18 ff).

There are sixty-three sūktas in *Ṛgveda*, having Viśvedevas as their devatā; and in all of them not only gods like Indra and Agni but rivers, plants, hills, cows and horses are included in the devatā. There is no suggestion of the Viśvedevas being a special group of devatās, as Sāyaṇa would want us believe. (अश्विनावित्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वेदेवाः साध्याः इति पठितम् ।)

We must also note that *Śatapatha-brāhmaṇa* (3,9,2,6) takes Viśvedevas in the sense of the rays of sunlight. This is also the view of Durgāchārya, the commentator on Nirukta. The text mentioned above (14,2,2,37) also suggests that alternatively the term 'viśve-devāh', refers to the vital currents in the body (prāṇādi-vāyavah). 'The rays of the sun' is the ādhi-bhautika interpretation; 'the bodily functions of prāṇa' is the ādhyātmika approach. Interesting in this connection is the use of the expression in the singular number in *Atharva-veda* (20,62,6). The mantra is praise for Indra, who is victorious, who provides light for the sun, and who makes all things (viz. creator of the universe). He is called 'viśva-deva' in the sense of comprehending all the gods (viz. all prāṇas and indriyas) :

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः ।
विश्वकर्मा विश्वदेवो महाꣳ असि ॥

Two references in *Taittirīya-samhitā* illustrate the true Vedic import of the devas :

ये देवा मनोजाताः मनोयुजः सदक्षा दक्षपितरस्ते नः पान्तु ॥ (1,2,3,1)

The devas are indeed creatures of the mind, they are conjoined with thoughts, but they are potent enough to be effective presences, and they bring forth competence in man.

अन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकात् ॥ (6,1,1,2)

The world of the gods is interwoven with that of human beings; the two worlds function together, and are mutually dependent on each other. One cannot be separated from the other.

That this meaning becomes relevant to the context becomes evident when we consider the meaning of the word, Vishṇu (Sūrya in the present context). The word Vishṇu, according to *Nirukta-Nighaṇṭu,* is derived from the root 'vishalṛ' which has the sense of pervasion (vishalṛ vyāptau; visheh kichcha, iti nu pratyayah; *Uṇādi-sūtra,* 3,37) : Vishṇu is what pervades especially (viśeshena āpnoti). Yāska presents three dimensions for the derivation of the word : (1) pervading (vishlṛ vyāptau); (2) entering (viś praveśane); and (3) encompassing (veviś, or aśū with the prefix vi) :

अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यश्नोतेर्वा ॥ (12, 18)

The first emphasizes that Vishṇu pervades all over creation by his rays; the second points out that he enters into the entire creation by his light, or that light enters into him; and the third describes that he encompasses all things. *Bṛhad-devatā* (2,69) paraphrases what *Nirukta* says, and explicitly identifies Vishṇu with Sūrya :

विष्णातेर्विशतेर्वा स्याद् वेवेष्टेर्व्याप्तिकर्मणः ।
विष्णुर्निरुच्यते सूर्यः सर्वं सर्वान्तरश्च यः ॥

Durgachārya's explanation on the Nirukta passage also makes the identification clear :

यदा विषितः व्याप्तोऽयमेव सूर्यो रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति । विशतेर्वा यदा विष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति । व्यश्नोतेर्वा विपूर्वस्य व्यश्नोतेः यदा रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वं तदा विष्णुरादित्यो भवति ॥

The essential import of the expression Vishṇu is universal pervasion, omnipresence : The *Nighaṇṭu* (5,6) explains that the bright rays of light enter everywhere and make an inspiring presence.

तीव्ररश्मिद्वारेण सर्वत्र ह्याविशति । विशेर्बाहुलकान्नुप्रत्ययादि विश्वं रश्मिभिर्व्यश्नुते वा ॥

One of the names of Vishṇu, Śipi-vishṭa, has the same significance, according to Sāyaṇa on *Tāṇḍya-mahā-brāhmaṇa* (9,7,8):

शिपयो रश्मयः तैराविष्टः ।।

Uttama-brahma-vidyā (Ilattūri Sundara-rāja Bhaṭṭāchārya, 3rd adhikāra) identifies Vishṇu with the most resplendent lustre of the sun (cf. Gāyatri : 'savitur vareṇyam bhargah', "bharga-śabdasyāntas-tejah-paryāyah").

सवितृमण्डले यस्तेजोमयः पुरुषो नारायणः । तं धीमहि ध्यायाम इत्यर्थः । नारायणस्य सवितृमण्डलस्थितिः 'य एषोऽन्तरादित्ये' इत्यादि श्रुत्यभिहिता ।।

सर्वव्यापकशीलत्वाद्विष्णुः इत्यभिधीयते । उषिता पूर्नेन इति पुरुषः परिकीर्तितः ।।

उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः इति । अत्रोपासनं नामार्चनमेव वक्तव्यम् । पुरुषशब्दश्च नारायणपरः ।।

Here Purusha, Savitṛ, Vishṇu and Upāsanā are significantly bracketed. It is also to be noted that Vishṇu is described as Yajña, another name for upāsanā. The *Nighaṇṭu* (3,17) includes Vishṇu in the fifteen names of Yajña.

Bhaṭṭa-Bhāskara (on *Taittirīya-samhitā*, 1,11,1) points out that Vishṇu is called Yajña in the sense of pervasion :

विष्णुः व्यापको यज्ञः । यज्ञो वै विष्णुः इति ब्राह्मणम् (३,३,६) । तस्य स्तूपः संघातोऽसि । तदात्मना यज्ञः संहत इति स्तुतिः ।।

Vishṇu being Yajña is also mentioned in *Aitareya-brāhmaṇa* (1,15,4), *Taittirīya-samhitā*, 2,1,83 and *Taittirīya-brāhmaṇa* (3,1,6,7). Vishṇu is described as the protector and preserver of Yajña (cf. *Aitareya-brāhmaṇa* 3,38,3, 'yajñasya durishṭam pāti. . . yathā vai matyam eva yajñasya vishṇuh'; cf. also *Śatapatha-brāhmaṇa* 4,2,2,10 'vishṇus tvam indriyeṇa pātu; vishṇum tvam pāhi, and *Taittirīya-brāhmaṇa*, 3,2,3,12 'Vishṇo havyam rakshasva'). We read in *Śatapatha-brāhmaṇa* (4,3,5,8) :

विष्णु उरुगायैष ते सोमस्तं रक्षस्व । मा त्वा दभन्निति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्परिददाति ॥

The identification of Vishṇu with Yajña has a further involvement with the devas. Vishṇu is regarded as the comprehensive image of all the devas. *Aitareya-brāhmaṇa* (1,1,1,) has this statement :

अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः । तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ॥

Agni is the 'least' (avama) among the gods, and Vishṇu is the highest (parama). In between them are all the other gods ranged. The expression 'avama' however in the context signifies 'the first' and 'parama' (uttama) means 'the last'. We have the same text mentioning elsewhere (1,4) :

अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां संयतानामुत्तमो विष्णुरासीत् ॥

(cf. *Taittirīya-brāhmaṇa* 2,4,3,3, 'अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम् ।')

Agni is the first or the foremost, as the very name indicates (agni, agre nayati), for all sacrificial conduct precedes the installation of agni; the setting

up of the fire on the altar together with an initial, ceremonial worship being accorded to this fire is the very first sequence in all rituals and sacrifices. Any yajña begins with, 'dīkshaṇīyeshṭi', where Agni is worshipped, and ends with udayaneshṭi, which is the ritual offered to Vishṇu. Such a ceremonial is known as 'āgnā-vaishṇavam', where the devatās Agni and Vishṇu are taken as but one devatā (agnāvishṇū) (cf. *Taittirīya-samhitā*, 2,2,9 and 5,5,1,4).

It should be noted that even in the dīkshaṇīyeshṭi ritual, which is strictly intended to appease Agni, the underlying idea is that Agni and Vishṇu together protect the 'dīkshā'of the gods; they are together lords of this initiatory sequence. *Aitareya-brāhmaṇa* (1,4) says :

अग्निश्च ह वै विष्णुश्च देवानां दीक्षपालौ (दीक्षाख्यव्रतस्य पालयितारौ) ।
तौ दीक्षाय ईशाते (= स्वमिनौ भवत:) । तद्यदाग्नावैष्णवं हविर्भवति यौ दीक्षाया
ईशाते तौ प्रीतौ दीक्षां प्रयच्छतां यौ दीक्षयितारौ तौ दीक्षयेतामिति ॥

Agni being the first devatā, and all the devatās aproaching the devotee only through Agni (the ritual fire), Agni is tantamount to all the devatās ('agnir vā sarvā devatāḥ') *Taittirīya-brāhmaṇa* (3,2,8,12) says that all the gods deposit their physical forms in Agni alone :

ते देवा अग्नौ तनू: संन्यदधत । तस्मादाहुरग्नि: सर्वा देवता इति ।

Vishnu is likewise all the gods ('vishṇuh sarvā devatāh'), for Vishṇu being the last to the placated implies that all other gods have been placated. Besides, Vishṇu is also the Yajña personified (*Taittirīya samhitā*, 5,5,1,4) :

विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव ॥

Sāyaṇa commenting on *Aitareya-brāhmaṇa* (op.cit.), explains the idea of pervasion suggested by the word Vishṇu as follows : derived from the root 'Vishḷ' which means 'to pervade', it indicates that Vishṇu is the creator of the entire universe, and also the material out of which the universe is fashioned; in fact, therefore, he is everything and everywhere. That is why it is said "All beings are Vishṇu, and all the worlds are Vishṇu".

विष्लृ व्याप्तौ (जुहोत्यादि १३)। व्याप्तिश्च सर्वजगदुपादानकारणत्वेन
सर्वात्मकत्वादुपपद्यते। अत एव स्मरन्ति—
'भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरिति' ॥

We see here the importance of Vishṇu being identified with Yajña on the one hand, and with Agni on the other; this involves the identification with Vishṇu with all the gods. Hence, when the offerings are made to the twin divinities Agni and Vishṇu, they are made in one act. It is prescribed that in the sacrifice known as āgnāvaishṇavam, eleven kapālas are to be offered :

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति (निर्वपेत्)।

By so doing, all the gods are satisfied. The Kapāla offering refers to the mixed rice-flour (puroḍāśa), shaped like a tortoise and placed on a thin earthern platter (kapāla) and baked. The baked ball of rice-flour is then transferred to a vessel called iḍā-pātra, and melted butter (ājya) is poured on

it. This is offered to the fire during homa, to the accompaniment of a mantra. It is usually the practice that each god that is invoked and eulogized, gets only one kapāla-offering. If there are more gods, the puroḍāśa-pieces are baked separately and offered separately, while separate mantras are being recited. But in the 'āgnāvaishṇavam' ritual, eleven kapālas are offered all together. This indicates that the divinity for whom the offerings are intended is but one; but it is a composite unity, involving all the gods flanked by Agni and Vishṇu. Vishṇu being the 'last' of the gods (parama, uttama) comprehends all the gods and represents all of them.

The words in the mantra:

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

must be viewed in this background. Vishṇu transcends all the gods in the sense of comprehending them all in himself. In this context, Vishṇu's special prowess (vikramaṇa) comes for praise.

There is another interesting explanation suggested for the expression Vishṇu, based on the authority of *Aitareya-āraṇyaka.* Ānanda-tīrtha points out that Vishṇu is so called because of his especial might (bala) and remarkable accomplishment (cheshṭā) :

विशिष्टबलचेष्टत्वाद्विष्णुरित्यभिधा हरेः ।
प्राणं बलं षकारं च णकारं चाह हि श्रुतिः ॥

The scriptural passage referred as the authority appears to be this (3,2,6) :

'णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा ।
स यो ह वै णकारषकारावनु संहितमृचो वेद ॥'

The word Vishṇu is taken here to be composed of three syllables (varṇas) : 'vi', 'sha', and 'nu'. ('visha-ṇeti varṇa-trayam'). The first syllable ('vi') employed as a prefix (upasarga) indicates some extraordinary character ('vītyasya viśishṭeti'). The syllable 'sha' signifies the principal vitality (prāṇa), which is tantamount to the self (ātmā). And the syllable 'ṇa' has the sense of strength, energy, power, might (bala). Hence Vishṇu signifies the especial source of all activity and the special might to accomplish all things ('cheshṭā-bala-vāchitvam')

(२) (देवा) अवन्तु ॥

The devas, being endowed with might by Vishṇu, are sought here to offer the devotees protection ('avantu nah'). The meaning of the protection for the devotees is spelt out in several Ṛgvedic passages, *Nirukta* (12,39) cites RV 1,89,2 as an illustration of 'deva-pradhāna-stuti' :

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां
देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।
देवानां सख्यमुपसेदिमा
वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥

(देवानां वयं कल्याण्यां मतौ ऋजुगामिनामिति वा देवानां दानमभि नो
निवर्तताम् । देवानां सख्यमुपसीदेम । वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु जीवनाय
विश्वे देवाः । सर्वे देवास्तेषामेषा भवति ॥)

This mantra occurs in a Sūkta (with ten mantras) visualized by the sage Gotama-Rāhūgaṇa; the devatās of the sūkta are Viśve-devas (all the gods). The above mantra is in Jagatī chhandas. The mantra speaks of the excellent and adorable (bhadrā) intentions (sumatih), which incline favourably to those whose conduct is correct and straight (ṛjūyatām), and which are entertained by the gods (devānām); and prays that these generous (rātih) intentions (of the nature of grace) may approach us, the devotees (nah vartatām). And may the devotees reciprocate the gift of the gods by developing a fast friendship with them (devānām sakhyam upa sedima). The gods are invoked for prolonging our effective life (nah āyuh pra tirantu jīvase). That the intention of the gods is to do good to the mortals who tread the path of rectitude has clearly been brought out here : when they are sought to bestow on us protection (avantu nah), this is what is meant.

(३) पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥

The word 'pṛthivyāh' should refer to 'vichakrame'; mening the earth from where Vishṇu set out to stride across (pṛthivyāh vichakrame). The word can be taken in its ablative case ('lyal lope pañchamī') or in its genitive case ('sambandhe shashṭhī'). If the former, then the meaning would be the place

from which the striding starts ('pṛthivīm ārabhya'). If the latter, then the word should be related to 'sapta-dhāmabhih' ("seven realms"). In one case, the seven realms would exclude 'pṛthivī', which is only a foothold for striding across; whereas in other, the seven realms would belong to pṛthivī itself.

Sāyaṇa's interpretation is as follows :

विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्याः यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे ।।

Vishṇu, the supreme lord, took the earth as his take-off point, for it was on earth that he was, and all the gods for whose sake he undertook the mighty strides were also on earth; the human beings for whose welfare the gods strive were likewise on earth. The striding forth of Vishṇu was accomplished with the instrumentation of the chhandas-forms. Sāyaṇa, while presenting this view, refers to a passage from *Taittirīya-samhitā* (5,2,1,1,) in support of his position :

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमांल्लोकानपजय्यमभ्यजयन् ।।

The gods headed by Vishṇu employed the chhandas-forms and conquered all these worlds. The same text, elsewhere (9,7,5) expatiates on this cryptic statement (but Sāyaṇa does not refer to it).

पूर्वं देवाः गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः पृथिव्यादीन् लोकानभ्यजयन् ।
गायत्र्याद्यात्मकत्वाच्च पृथिव्यादीनाम् ।। यथोक्तं गायत्री वै पृथिवी (१,७,५) ।।

Pṛthivī (earth) is itself gāyatrī; it is therefore that the devas could conquer earth and other worlds by gāyatrī and other chhandas-forms.

However, it is not certain if the seven 'dhāmas' mentioned in the mantra really mean the chhandas-forms. The word 'dhāma' (dhāman, 'ḍu-dhāñ dhāraṇa-poshaṇayoh', *dhāmabhih* is formed by the elision of the terminal na in 'dhāman' in accordance with the sūtra 'na-lopah prātipadikāntasya') has several meanings : house, abode, body, influence, birth, origination (dadhāti dhīyate). *Śabda-kalpa-druma* (vol. II, page 794) gives 'raśmi' (rays of light) as also a meaning of the word; it cites an illustration from *Māgha-Kāvya* (1,2).

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः ।
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥

Even in Vedic Sanskrit, this meaning holds, and appears most appropriate in the present context. Especially so, when associated with the word 'sapta', which means "seven" (from sṛp, 'sapta sṛptā samkhyā', sṛper gatyarthāt, 'sapta śūbhyām tuṭ cha', *Uṇādi-sūtra*, 1,155). *Nirukta-Nighaṇṭu* (4,26) gives 'sapta-ṛshayah' as synonymous with 'raśmi' (rays of light, among the fifteen names of raśmi), and Yāska explains that the seven ṛshis signify the seven rays of the sun (sapta-āditya-raśmayah, *Nirukta*, 4,26, ef. also 12,27). He points out that whenever the word 'seven' is used along with another word, the latter word cannotes the sense of rays of light. There are several mantras in the Ṛgvedic corpus which justify Yāska's position. For instance, 1,164,2 and 3 :

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रं
एको अश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रमजरं अनर्वं
यत्रेमा विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः
सप्त चक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः।
सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते
यत्र गवां निहिता सप्तनाम ॥

Yāska explains that here 'seven' in every case stands for the sun (who creeps across, sṛpta) and the words that follow indicate the rays of the sun (which move across constantly, 'sarpaṇa-svabhāva raśmayah'). The rays are also enumerated as seven ('sapta-samkhyā raśmayah'). Yāska says (4,27) :

सप्तनामादित्यः अस्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति ॥

As soon as the sun rises, seven rays join in him, to absorb the liquids from the earth and other things. "Why is the sun called āditya?" asks Yāska and answers : "Because they take away the juices, or they shine forth".

आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते रसान् । आदत्ते भासं ज्योतिषां आदीप्तो भासेति॥

Taittirīya-āraṇyaka (1,14,1) speaks of the sun as rising taking away the lives of all beings :

योऽसौ तपन्नुदेति सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति॥

A mantra in Ṛgveda (10,72,8) says that Aditi (from whom āditya or the sun springs forth) approached the gods with her seven sons (called ādityas, cf. *Taittirīya-āraṇyaka* 1,13,3 "putraih"), and established the solar orb (mārtāṇḍa) in the sky for the benefit of all beings.

देवानुपप्रैत्सप्तभिः परा मार्तण्डमास्यत् ।।

The seven sons of Aditi are so many aspects of the sun (like bhaga, pūshan, aryamā etc.). In an ancient age, Aditi settled her son as the composite form of her seven sons in the sky to create all beings and also to cause their decay and death (10,72,9) :

सप्तभिः पुत्रैरदितिरूपप्रैत्पूर्व्यं युगं ।
प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्तण्डमाभरत ।।

It was also a convention to speak of seven suns (as in 9,114,3 'devā ādityā ye sapta','sapta-diśo nānā-sūryāh') to indicate the seven aspects of the year (samvatsara) as a time-stretch for which the sun is responsible : 'ayana' (half-year), ṛtu (season), māsa (lunar month), paksha (fortnight), divasa (day), rātri (night) and muhūrta (moment). There is a passage in *Ṛgveda* (9,114,3) where the number seven is made to correspond with the seven priests ('sapta-hotāra ṛtvijah', hotṛ, maitrā-varuṇa, brāhmaṇāchchhamsi, potṛ, neshṭṛ, achchhāvāka and āgnīdhra), who officiate in the three ritual sequences (savanas : prātah, mādhyandina and tṛtīya), reciting the seven prescribed mantras (called, sapta-yotṛ-mantras or prasthita-yājyā-mantras). Sāyaṇa while

making a reference to seven signifying the six seasons (shaḍṛtavah) along with an extra-month (adhika-māsa), says that they represent different functions, mutual distinctions and unique contributions ('sapta-prakāra-kāryāh asādhāraṇāh paraspara-vilakshaṇāh').

A mantra in Ṛgveda (1,164,36) associates clearly the seven rays of the sun with Vishṇu :

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो
विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः
परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥

The rays of the sun pregnant with energy in the atmosphere (ardha-garbha), are the seminal matter of the entire universe (bhuvanasya retah); they sustain all existence (vidharmaṇi) and discharge all functions (pradiśā) of Vishṇu (the symbol of Āditya or the sun), to whom indeed they belong (vishṇoh).

The expression 'sapta-dhāma' is taken by Jayatīrtha and others to mean the worlds represented by the seven Vyāhṛtis : bhūh, bhuvah, svah, mahah, janah, tapas and satya ('sapta-tattvātmikā viśva-sattā'). And the words 'sapta(bhih) dhāmabhih' is regarded as properly meaning 'sapta-lokais sākam' (the words actually used being 'vibhakti-vyatyaya'). Vishṇu set out from this earth (which is also the abode of the gods, 'vishṇor vikramaṇasya yan-mūlam sthānam tad eva devānām api') and conquered all the seven realms (ākrānta-

vān) from the asuras. The gods are sought to protect us being stationed in this abode of light (atah, in the sense of 'tasmāt tejonidheh sthānāt'). Protection is viewed in terms of growth, material and spiritual development (avantu vardhayantu).

The sapta-dhāmans are closely related to 'pṛthivī' in the mantra. What does pṛthivī mean ? Generally it means the earth. But etymologically it means that which is widely spread (pratha prakhyāne, prathatesau pṛthuh, pṛtheh shivam samprasāraṇam cha' *Uṇādi-sūtra*, 1,148; pṛth+iv, pṛthiv, pratya. shit, Pāṇini 4,1,44), an expanse. The *Nirukta-Nighaṇṭu* includes this word not only among the twenty-one names of the earth (1,3), but also among the sixteen names of the atmosphere (antariksha, 1,3) and among the names of the sky (dyauh, 5,3); and also among the names of the earth and sky conjointly (dyāvā-pṛthivī, 3,30).

Since the 'sapta-dhāmans' refer to the rays of the sun (symbolized by Vishṇu who is all-pervasive), the related word 'pṛthivyāh' can only be taken in the genitive case : the 'sapta-dhāmans' of 'pṛthivī'. Vishṇu strode across the pṛthivī in the form of his own rays of light, which spread out in the pṛthivī; and these rays of light became the distinguishing features of pṛthivī. Here pṛthivī can mean either earth and sky conjointly (dyāvā-pṛthivī) or sky alone (dyauh). The normal location of the sun is the sky : it is there that Aditi settled him (cf. RV, 10,72,8). But his functions (rasa-ādāna and bhāsana) are with reference to the earth : he takes away moisture from the earth and dries out the plants; he creates all beings and causes their decay and destruction.

We have a further explanation of the 'Sapta-ṛshis' mentioned above, as referring to the rays of sun-light. This is from *Vājasaneya-Samhitā* (34,55). What was given above was the adhi-daivata interpretation : the ṛshis representing the powers and processes of the divinity within the solar orb (purusha in āditya-maṇḍala as the adhishṭhātṛ-devatā of the seven rays). Now the present explanation is of the adhyātma type. Here the ṛshis or the rays of sun-light are seen as the six sense-functions (five organs of cognition together with mind which is common to them all) and consciousness (vidyā) as the seventh ('shaḍ-indriyāṇi vidyā-saptamāni'). This is also the approach suggested by *Atharvaveda* (10,8,9). The Samhitā passage is as follows :

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं सप्तापः स्वपतो
लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ . . . ॥

In this context, pṛthivī would mean the body; Vishṇu is the sun residing in the 'heart'; and the seven dhamans refer to the seven centres (called chakras) : mūlādhāra, svādhishṭhāna, maṇipūra, anāhata, viśuddha, ajñā and Sahasrāra.

(४) विचक्रमे ॥

This is an important word in connection with Vishṇu-imagery. Derived from the root 'kramu' (pāda-vikshepe), it means striding, stepping, pacing, moving on foot. The word and its variants like 'vikrama', 'vikramaṇa', 'krama' and 'vikrānta' are repeatedly used in Vedic literature in connection with Vishṇu's valour and accomplishments. Besides the present sūkta, where the word 'vi-chakrame' has been used three times, there are several places in

Ṛgveda it has been used with reference to Vishṇu. *Atharva-veda* (10,5,30) speaks of 'vishṇoh kramosi'. *Śatapatha-brāhmaṇa* (5,4,2,6) has this passage :

इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणात् ।
विष्णोर्विक्रान्तं । विष्णोः क्रान्तम् ।।

The same text elsewhere (6,7,4,7) has :

विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमसृजत।।

Vishṇu's stepping or out-stepping is related to the creation of realms (loka), or spaces. The word 'loka' (from 'loch' or 'lok' which means "to see", "to know", "to perceive", "to look") is primarily associated with light (āloka). Sāyaṇa (on RV 10,104,10) suggests that 'loka' is a synonym of free space (avakāśa), cut out space for free movement. Śaṁkara (on *Vedānta-sūtra* 4,3,4) speaks of loka in terms of the space available for beings to enjoy their life (bhogāyatana); so does Rāmānuja, The word also involves the idea of manifestation, things appearing for sensory perception.

The significance of the word 'vichakrame' will be discussed at length, while explaining the next mantra where the word occurs again along with the pivotal words: 'three steps' (trīṇi padā).

The general import of the mantra from the ādhi-daivika point of view may be paraphrased thus : Vishṇu (viz. the all-pervasive and life-giving spirit abiding in the Sun) has spanned and filled all existence (vichakrame) with his spreading (sapta) light (dhāman), which can be seen in the sky and on earth

(pṛthivyāh). The flashes of this bright and energizing light (devāh) should protect (avantu) us (nah) from wrong directions, evil dispositions and unwholesome states of existence. The ādhyātmika approach would regard Vishṇu as the Supreme spirit (ātmā) dwelling in the heart of every one of us and being the source of our existence (sattā), condition (sthiti), strength (bala) and actions (cheshṭā). His unmanifest but real presence is to be brought to the focus of our attention, and this is how we can be saved from the ills of life. Our faculties of apprehension and action are the devas, and they are the manifestations of the indwelling, supreme spirit (the antaryāmin or bimba). We can have normal access only to them; and it is through them that we may realize the Supreme Spirit. The prayer is therefore addressed to them. Rāghavendra-tīrtha explains in another context (1,1,12) that devas are presiding deities of the elements in our constitution ('devāh tattvābhimāninah').

(2)

(संहितापाठः)

इदं विष्णुर्वि चक्रमे
त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ २ ॥ (१७)

(पदपाठः)

इदं । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदं ॥
संऽऊळ्हं । अस्य । पांसुरे ॥

(अन्वयः)

विष्णुः इदं विचक्रमे । त्रेधा पदं निदधे । अस्य (विष्णोः) पांसुरे (इदं जगत्) समूळ्हम् ॥

विष्णुः	the all-pervading spirit (viz. the sun)
विचक्रमे	strode across, pervaded
इदं	all this (the entire universe)
पदं	his steps
निदधे	placed, planted
त्रेधा	in a three-fold manner
अस्य	by his (Vishṇu's)

पांसुरे	dust-covered feet
(इदं)	all this (the entire universe; its origin)
समूळ्हम्	became concealed; got merged; established.

This verse points out that Vishṇu's pervasion is accomplished by placing three steps across. The entire world of three dimensions gets established or concealed in the feet of Vishṇu. Vishṇu is identified with Sūrya; and the world is in terms of morning, noon and evening, or in terms of earth, atmosphere and sky, or again in terms of wakefulness, dream and sleep. It is the origin of the universe that is concealed in the dust-laden feet of Vishṇu.

(१) इदं विष्णुर्विचक्रमे ॥

According to *Āśvalāyana-śrauta-sūtra* (1,6) this ṛk is employed as the puronuvākyā-manra in the Upāṁśu-Yāga, connected with Vishṇu and also while offering the main oblation in Ātithya-homa.

Yāska comments on this ṛk as follows (*Nirukta*, 12, 19) :

तस्यैषा भवति । 'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूळ्हमस्य पांसुरे ॥' यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुः । 'त्रिधा निधत्ते पदं' त्रेधाभावाय पृथिव्यां अन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसि इति और्णवाभः । 'समूळ्हमस्य पांसुरे'ऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वा उपमार्थे स्यात् । समूळ्हमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यते इति । 'पांसवः' पादैः सूयन्त इति वा, पन्नाः शेरत इति वा । पिंशनीया भवन्तीति वा ॥

And *Bṛhad-devatā* (2, 64) makes this ṛk an important one in as much as it explains why Vishṇu is called Trivikrama :

त्रीणि भान्ति रजांस्यस्य यत्पदानि तु तेजसा ।
तेन मेधातिथिः प्राह विष्णुमेनं त्रिविक्रमम् ।।

According to this text, Vishṇu who is actually the sun who pervades over everything by becoming Trivikrama divided himself into three parts and dwells thus in the three worlds : earth, atmosphere and sky (as Śākapūṇi, cited by Yāska, held, maintaining the structures and functions of the universe intact by the flashes of solar energy; and this supreme spirit also abides in the belly of every living being as the holy fire (1, 63 and 64) :

कृत्वैष हि त्रिधात्मानमेषु लोकेषु तिष्ठति ।
देवान्यथा यथा सर्वान् निवेश्य स्वेषु रश्मिषु ।।
तिष्ठत्येष हि भूतानां जठरे जठरे ज्वलन् ।
त्रिस्थानं चैनमर्चन्ति होत्रायां वृक्तबर्हिषः ।।

The essential import of this mantra is that Vishṇu strode across the entire existence, planting his feet thrice, thus bringing into being the three realms. The expression "ni dadhe", which normally would mean "placed, or planted", signifies here that he firmly established the entire universe in its three aspects. The ritualistic involvement of this conception finds expression in *Taittirīya-samhitā* (1,6,5)

विष्णोः क्रमोस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स
एवं द्विष्मो विष्णोः क्रमोस्यभिशस्ति हा . . . ।।

explained by Bhaṭṭa-Bhāskara thus :

विष्णुमुखा वै देवाः इत्यादि ब्राह्मणम् । विष्णोर्भगवतः त्रीन् लोकान् क्रमतः यः क्रमः पादविक्षेपः स एव त्वमसि यो ममासि । विष्णोरात्मनश्च अभेदोपचारादेवमुच्यते । ब्राह्मणं च भवति, 'विष्णुरेव भूत्वा यजमानः' (१।७।५) इत्यादि । क्रमो विशिष्यते— अभिमातिहा अभिमातिः पाप्मा, तस्य हन्ता त्वमसि, यतो विष्णोः क्रमोऽसि । यद्वा यो विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रिविक्रमरूपस्य भगवतः विष्णोः सर्वलोकाक्रमणक्षमः क्रमः पदविक्षेपः सर्वानिष्टहन्ता स एव त्वमसि यो मदीयः क्रमः । अतस्तादृशेन त्वाथानुक्रमेण विक्रमेण अभिजयामि सर्वमप्रतिबन्धेन ।। पूर्वं देवा गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः पृथिव्यादीन् लोकान् अभ्यजयन् । अत इदमुच्यते 'गायत्रेण छन्दसा' इति । गायत्र्याद्यात्मकत्वाच्च पृथिव्यादीनाम् । यथोक्तं 'गायत्री वै पृथिवी' (१।७।५) । तद्वदहमपि गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनुविक्रम इति ।.....पूर्वं विष्णुना क्रान्तां पृथिवीं पश्चादिदानीमहं विक्रम इत्यनयोरर्थः ।।

Here the sacrificing priest identifies himself with Vishṇu as Trivikrama, and ritualistically imitates the three strides, in order to ward off all evils. The Vikramaṇa of Vishṇu is looked upon as capable of destroying all sins (sarvānishṭa-hantā); hence abhimātihā. The priest enacts this vikramaṇa to achieve the same result. Even as Vishṇu is said to have strode across by the chandas-forms, Gāyatri etc., the priest also follows the gāyatri and other chhandas-forms, and resolves : "This earth which was earlier won over by Vishṇu will be won over by me now."

We find the background story in *Aitareya-brāhmaṇa* (6,15,11) of how Vishṇu took three strides to win back the worlds from the asuras :

इन्द्रश्च ह वै विष्णुश्च असुरैर्युयुधाते । तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहै इति । ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः । सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रीन् विक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति । स इमान् लोकान् विचक्रमेऽथो वेदानथो वा वाचं ॥

In this account, Vishṇu recovered for the devas not only the worlds that we see (imān lokān) (with the first step). But also the whole Vedic corpus (with the second step) and the entire speech-complex (with the third step). The asuras were defeated because they lost these precious particulars. And the devas were delighted by gaining them. Shaḍguru-śishya who recounts this story concludes thus (comm. on *Aitareya-brāhmaṇa*, op. cit.).

एवं विष्णोर्विक्रमाद् दैत्यसंघे पराजिते
त्यक्तवाग् लोकवेदे ।
ततो देवा वाङ्मयलोकवेदान् लब्ध्वा हृष्टाः
सुखमापुः पुरेति ॥

In the Ukha-ritual, the sacrificer-priest makes in imitation of Vishṇu, three steps representing conquering the earth, the atmosphere and the sky (*Taittirīya-samhitā* 4, 2, 1) :

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ॥

(पृथिवीमनु विक्रमस्व ।
अन्तरिक्षमनु विक्रमस्व ।
दिवमनुविक्रमस्व ।
दिशोऽनुविक्रमस्व ।।)

In sacrificial sessions, three kapālas are offered for Vishṇu, as mentioned earlier, and it is explained that this is on account of Vishṇu's three strides (cf. *Taittirīya-samhitā*, 1,8,8 and 17, *Taittirīya-brāhmaṇa*, 3,1,5,7 and *Aitareya-brāhmaṇa* 1,1,7) :

हि यस्मात्कारणात् विष्णुरिदं जगत् त्रिर्व्यक्रमत त्रिरावृत्तेन स्वकीयपाद-विक्षेपेण व्याप्तवान् ।।

(सा यथोक्ताष्टत्वसंख्या त्रित्वसंख्या चैनयोर्देवतयोस्तत्र पुराडाशे क्लृप्तिर्विभागकल्पनाहेतुः ।।)

The three strides of Vishṇu acquire an added signifiance in *Ātithya-homa*, in which this ṛk (idam vishṇur vichakrame) is recited as the puronuvākya-mantra and another ṛk (tadasya priyam, RV, 1,154,5) as the yājyā-mantra. This ritual is in connection with the bringing of soma to the ritual-pavilion as an honoured guest (atithi). Here soma is regarded as the monarch, who is worthy of all honour. The three chhandas-forms, representing the three steps of Vishṇu, gāyatri, trishṭubh and jagatī, are regarded as the monarch's attendants. They also receive honour on the occasion. It is to be noted that in

the entire sequence, Vishṇu is the principal deity, invoked in the ritual fire (agner ātithyam asi vishṇave), and offered oblations with the three chhandas-forms :

यावद्भिर्वै राजा अनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्यः आतिथ्यं क्रियते ।
छन्दाꣳसि खलु सोमस्य राज्ञोऽनुचराणि । अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह
गायत्रिया एवैतेन करोति । सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन
करोति । अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या एवैतेन करोति ॥

Followed by an offering to Agni with anushṭup-chhandas and another to śyena who brought the soma with the gāyathri-chhandas :

अग्नये त्वा रायस्पोषदाव्ने विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति । श्येनाय
त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति ॥

(२) त्रेधा नि दधे पदम् ।

The word 'padam' (from 'pad', Dhātupāṭha 26,60) has two meanings ; 'to set foot', 'to move' (gatyām padyate, hence 'foot' or 'stride' or 'step') and 'to settle down', 'station', 'abode', 'home' (sthairye, padati). Employed with 'vichakrame' the word would more properly mean 'from step to step', 'from place to place' (padāt padam), in the sense of spread or extending ones position. In the present context, Vishṇu moved his foot from earth to atmosphere, and from atmosphere to sky. This is three-fold movement (tredhā).

The steps which Vishṇu planted were three in number (trīṇi padāni). The word 'tredhā' is made up of the word 'tri' (for three) with the suffix 'dhā' (triśabdād edhāccha). It means in three ways, in a three-fold manner. Yāska identifies Vishṇu with Sūrya, which word he derives from three roots *(Nirukta* 12,14) :

सूर्यः सर्तेर्वा, सुवतेर्वा, स्वीर्यतेर्वा ॥

The first 'sṛ' has the sense of movement (gatyartha, sarpaṇa) : the sun moves in the sky (sarati ākāśe). The second root 'sū' signifies generation, procreation, creation (prasavārtha) : the sun brings everything into being (sarvam prasavati janayati). The third root 'īr' preceded by 'su' (su-pūrvasya īrayateh) connotes movement by direction (gatyartha and preraṇārtha) : the sun moves, prompted by Vāyu, and inspires the world to function in the apportioned ways (vāyunā hyayam sushṭhu īryate preryate).

Yāska cites two earlier authorities : Śākapūṇi and Aurṇavābha. The former held that Sūrya assumes three modalities (tredhā-bhāvāya), in terms of the three realms : earth, atmosphere and sky. The same Sūrya occurs on earth as fire (agni, his own rays of light), in atmosphere as lightning (vidyut), and in the sky as the solar orb (maṇḍala). The three realms are his creations or manifestations when he is called Sūrya, and he pervades equally all three realms, when he is described as Vishṇu. The latter authority, however, interpreted 'three-fold' (tredhā) in terms of the sun-rise (samārohaṇa,

morning), noon (vishṇu-pāda), and sun-set (gayaśiras, evening). The same Sun produces these three phases (when he is called Sūrya) and permeates equally in all of them (when he is Vishṇu). Yāska inclines to accept the former interpretation.

The three realms, according to him, are permeated by Sūrya by his rays; and he enters into all things from all sides by his rays of light; he pervades the entire existence and shines luminously (*Nirukta*, 12 18) :

'यदा विषितः व्याप्तोऽयमेव सूर्ये रश्मिभिर्भवति, तदा विष्णुर्भवति ।
विशतेर्वा यदा विष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति, तदा विष्णुर्भवति । व्यश्नोतेर्वा
विपूर्वस्य वाऽश्नोतेः यदा रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा
रश्मिभिरयं सर्वं, तदा विष्णुरादित्यो भवति ॥'

Earth (pṛthivī), atmosphere (antariksha) and sky (dyauh) are described as 'lokas' (bhū, bhuvah and svah, the three vyāhṛtis manifesting themselves as realms, bhū-loka, bhuvar-loka and svar-loka). The expression 'loka' signifies primarily light (from 'lok', "to see"; "to perceive" in bhvādi-gaṇa; "to know", "to cognize" in churādi-gaṇa) and secondary manifestation of that light. There is a mantra in Ṛgveda (10,104,10) where Indra is said to have made the loka (akṛṇod u lokam). Sāyaṇa's comments are instructive :

लोक्यत इति लोकः प्रकाशः । तं अकृणोत् अकरोत् । आवरकं असुरं हत्वा
प्रकाशं कृतवान् इत्यर्थः ॥

Therefore, 'loka' is synonymous with 'avakāśa' or opportunity for movement; in other words free space. We have in *Śatapatha-brāhmaṇa* (4,3,4,8) an interesting illustration of this sense of the word 'loka' : The yonder world (asau lokah) in darkness (tamas); but this light (jyotih) will undo this darkness and enable one to move into the world of bright light (svarga-loka) :

तमसा वा असौ लोकः अन्तर्हितः । स एतेन ज्योतिषा तमोऽपहत्य स्वर्गं
लोकमुपसंक्रामति ॥

And all that exists is only these three realms (*Śatapatha-brāhmaṇa* 2,1,4,11) :

भूरिति वै प्रजापतिरिमामजनयत । भुव इत्यन्तरिक्षम् । स्वरिति दिवम् ।
एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते ॥

Nothing exists beyond them. The realms of possible existence are only these three ('trayo vā ime lokāh'). But they are not be mistaken for the earth, atmosphere and sky of common reckoning. They are neither physical in nature, nor are they objective divisions. They are more in the nature of space facilitating movement. All three realms exist in every being, and movement from one to the other is possible for every one. For that matter, even Sūrya, identified with Vishṇu, is not the physical sun, but the spirit of light energizing and enlivening all things. In fact a Ṛgvedic mantra (1,115,1) explicitly describes Sūrya as the soul or spirit (ātman) of all things that do and do not move, of the earth, atmosphere and sky :

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं
सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

There is a remarkable hymn in Ṛgveda which makes this idea even more significant. Known familiarly as 'Keśi-sūkta' (10,136), it has Keśinah "the bright ones" as the devatā. Sāyaṇa expalins that Keśinah refer to the three gods Agni (on earth), Vāyu (in the atmosphere) and Sūrya (in the sky) (sūktam agnisūryavāyu-devatākam). Keśinah would mean at first glance "the hairy ones", the hirsute sages who were 'air-eaters' (vātaraśanā munayah), who in fact are the ṛshis of this sūkta. But Sāyaṇa himself takes the word, on Yāska's authority, to refer to the Sun who is filled with rays of light (raśmibhir yuktah sūryah) : Keśāh are the rays of the sun, hair-like in their form, exceedingly subtle and fine like filaments; the three gods (who are but variant forms of the Sun) are distinguished by these rays of :

केशयः रश्मयः । तद्वन्तः केशिनः । अग्निर्वायुः सूर्यश्च । एते त्रयः स्तूयन्ते ।
(केशीकरोति प्रकाशयति इत्यर्थः ।)

There is a reference in Ṛgveda (1,164,44) for the three Keśins (trayah keśinah ṛtathā vi chakshate). Yāska explains that the word Keśi refers primarily to the Sun (āditya), the light, and secondarily also to the other two lights : Agni on earth and Vāyu in the mid-region (*Nirukta* 12,36) :

केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह । अथाऽप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते । धूमेनाग्निः रजसा च मध्यमः ॥ (द्यावापृथिव्यौ च धारयति केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति ॥)

These three gods, or these three realms, are really on earth alone, as a later mantra (1,155,4 to be explained in due course) specifies the three-fold stride of Vishṇu is for the purpose for protecting the welfare of the mortals on earth (jīvase) :

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु
क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥

Another mantra (7,100,3) suggests that Vishṇu strode across the three realms on earth (pṛithivī);

त्रिर्देवः पृथिवीमेष तां विचक्रमे ।

and it is therefore that *Nirukta-Nighaṇṭu* takes pṛthivī to signify alike earth, atmosphere and sky (1,3). All three realms are really within the individual. A mantra in 'Keśi-Sūkta', referred to earlier, speaks of the silent sage mounted on air and travelling in the sky (10,136,3 and 4) :

उन्मदिता मौनेयेन वाताँ आ तस्थिमा वयम् ।
अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकशत् ॥

Sāyaṇa rightly points out that this has reference to prāṇopāsanā (10,136,2) :

वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत । (प्राणोपासनया प्राणरूपिणः वायुभावं प्रपन्नाः ॥)

Ānanda-tīrtha provides an adhyātma interpretation of the three lokas caused by Vishṇu's vikramaṇa. Earth represents wakefulness, atmosphere dream and sky deep sleep (cf. *Bṛhadāraṇyaka-upanishd-bhāshya*, 6,3).

जाग्रच्च पृथिवी चैव द्यौः सुषुप्तिस्तथैव च ।
स्वप्नश्चैवान्तरिक्षं च ज्ञेया अन्योन्यनामकाः ।।

We will return to this explanation later, when dealing with darahopāsanā.

We will revert to this theme while dealing with daharopāsanā, suggested in the subsequent mantras.

The Trivikrama (Vishṇu with three strides) imagery in later Indian thought has the background story recounted in the Purāṇas. As the story is well known, we will be content only with quoting the long account given by Shaḍguru-śishya in his commentary entitled "Sukha-pradā" on *Aitareya-brāhmaṇa* as it is the earliest known version :

त्रिभिः पदैर्जगदिदं पुरा विष्णुर्विचक्रमे ।
कथं विष्णोर्विक्रमणं बभूव समस्तलोकैकधुरन्धरस्य ।। १ ।।

अत्रेतिहासं कथयन्ति वृद्धाः शक्रे जिते बलिना त्यक्तराज्ये ।
आदित्यभिप्रार्थनया तु तस्यां जातो हरिर्वामनो लोकभूत्यै ।। २ ।।

रूपेण तेनैव च शोभमानो यस्यांगुल्यः
षोडशासन् प्रमाणम् ।

दत्तैर्वसिष्ठादिमहर्षिभिस्तु युक्तोऽजिनाद्यैः

प्रथमाश्रमाङ्गैः ॥ ३ ॥

उच्चैर्वदन् ऋग्यजुषं ससाम सन्नादयन्

ब्रह्मघोषेण लोकान् ।

गत्वा बलेर्यज्ञवाटं प्रविश्य स्तुत्वा यज्ञ-

मृत्विजोऽग्नीन्सदस्यान् ॥ ४ ॥

पदत्रयं सोऽथ बलिं ययाचे वह्नेरेकं

समिदर्थं तथैकम् ।

ममाप्येकमिति स स्माह किं ते त्रिपद्याम्

यद् व्रियतां गोधनानि ॥ ५ ॥

तदर्थिभ्यो दीयतामित्यनेन प्रोक्तः सोऽस्मै

त्रिपदिमेव चादात् ।

पाणौ तोये पतिते वामनोऽथ भूत्वा महान्

व्यक्रमताखिलं सः ॥ ६ ॥

सपातालापदमाद्यं धरित्री द्वितीयं वै खं

तृतीयं स्वरादि ।

चतुर्दशं भुवनानि जित्वा दत्त्वेन्द्राय सुतले

तं बलिं च ।

वसेत्युक्त्वा देववेदद्विजांश्च यज्ञान्वितान्

कृतवान् वै पुरेति ॥ ७ ॥

The account continues by narrating another legend, probably an older one; being recounted also in the Brāhmaṇas (e.g. *Aitareya*, 6,15,11).

अथापरे वर्णयन्तीतिहासं उभा जिग्येत्यादिके वक्ष्यमाणम् ।
इन्द्राविष्णू युधि जित्वा तु दैत्यानवोचतामाचरामात्रक्लृप्तिम् ॥ ८ ॥

युद्धेनालमिति स स्मेन्द्र आह यावद्विष्णुर्विक्रमते त्रिरेषः ।
तावन्नोऽस्तु युष्मदीयं ततोऽन्यदिति प्रोक्तं तैस्तथेत्येव दैत्यैः ॥ ९ ॥

ततो विष्णुर्व्यक्रमत त्रिरेव लोकान् वेदान् वाङ्मयं वै त्रिपद्या ।
सर्वे लोकाः पदमाद्यं द्वितीयं सर्वे वेदा वाङ्मयं वै तृतीयम् ॥ १० ॥

एवं विष्णोर्विक्रमाद् दैत्यसंघे पराजिते त्यक्तवाग्लोकवेदे ।
ततो देवा वाङ्मयलोकवेदान् लब्ध्वा हृष्टाः सुखमापुः पुरेति ॥ ११ ॥

इत्थं विष्णोर्विक्रमणं बभूव समस्तलोकैकधुरन्धरस्य ॥ १२ ॥

(३) **समूळ्हमस्य पांसुरे ॥**

The word 'samūḷham' (samūḍham) is derived from the root 'vah' (meaning 'to convey', 'to carry', prāpaṇe) with the prefix 'sam' added ('sam-pūrvakād vaheh ktah', samprasāraṇam). Yāska takes the word in the sense of hiding, concealing (na dṛśyate). Sāyaṇa, following him, interprets the above statement in the mantra as follows :

अस्य विष्णोः **पांसुरे** धूलियुक्ते पादस्थाने **समूळ्हं** इदं सर्वं जगत् । सम्यगन्तर्भूतम् ॥

In the Vishṇu's foot covered by dust, this entire universe gets hidden; it is not visible, being gathered inside. The expression 'pāmsura' means the dust settled on the feet; the dust as it falls off when the foot is shaken ('pādaih sūyante iti'; 'pannāh śerate iti vā'), it also suggests what must be thrown out, shaken off or destroyed ('pimśanīyāh dhvamsanīyāh, dhvamsanārhāh'). It is derived from the root 'pīś', (avayave, chūrṇībhāve) which connotes "powdering", "reducing to tiny bits". So dust may be a proper detail to go with the feet when walking. Vishṇu strode across; and his steps raised dust, which settled not only on his feet, but on what he stepped on. The worlds which were covered by Vishṇu's strides were also hidden in the dust of his steps.

However, Ānanda-tīrtha takes the word in a different sense altogether. He paraphrases the entire mantra giving importance to this word :

रमन्ति पांसवो यत्र पांसुरं पदमीरितम् ।
समूढं तत्र विश्वं हि पांसुवं जगतः पतेः ॥

'Pāṁsura', according to him, would mean the gods who preside over the dust-particles 'pāṁsvabhimāni-devāh' delight in Vishṇu's feet ('ramante atra'); alternately, the concept of delight (ramanti) involves shining brilliantly (śobhante, ramu-dhātuh śobhārthah) (Śrīnivāsa-tīrtha). Jaya-tīrtha suggests that the expression 'pāṁsu' itself means the gods, who seek resort in the dust of Vishṇu's feet ('pāṁsu-śabdena tad-āśritā devā vivakshitāh') 'Pāṁsura',

therefore, refers to the feet whose dust is resplendent and in which the gods delight. In the words of Rāghavendra-tīrtha :

पांसवो रेणवः । पांस्वभिमानि देवा वा । रमन्तेऽत्र पांसुरः । रमेः अधिकरणे डः । पांसुरः पादः । तस्मिन् पांसुरे ॥

In that case 'samūḷham' also acquires a different sense. It means 'firmly established' ('pratishṭhitam iti yāvat', Jayatīrtha) ('samyak dṛḍham, īḷham pratishṭhāpitam idam sarvam'). Vishṇu strode across with his three steps, and as a result all the worlds got firmly fixed. Vishṇu's vikramaṇa was for the purpose of establishing the world properly (pāda-vinyāsam kṛtavān, tena kim vṛttam? samūḷham asya pāṁsure). The worlds became exceedingly integrated, and well connected, like the fine dust-particles which are adhesive ('pāṁsuvad atyanta-sambaddham abhūd ityarthah', Śrīnivāsa-tīrtha).

(3)

(संहितापाठः)

त्रीणि॑ प॒दा वि च॑क्रमे॒
विष्णु॑र्गो॒पा अदा॑भ्यः ।
अतो॒ धर्मा॑णि धा॒रय॑न् ॥

(पदपाठः)

त्रीणि॑ । प॒दा । वि । च॒क्र॒मे॒ । विष्णुः॑ । गो॒पाः । अदा॑भ्यः ।
अतः॑ । धर्मा॑णि । धा॒रय॑न् ॥

(अन्वयः)

(१) अदाभ्यः गोपाः विष्णुः धर्माणि धारयन् अतः त्रीणि पदा वि चक्रमे ।

(२) or अतः (अस्मात् पृथिवीस्थानात्) विष्णुः गोपाः अदाभ्यः त्रीणि पदा वि चक्रमे । (किं कुर्वन्?) धर्माणि धारयन् ॥

अदाभ्यः	the invincible, irrepressible and indefatigable (Vishṇu)
गोपाः	the protector (of the entire universe) (Vishṇu)
विष्णुः	Vishṇu, the all-encompassing Spirit
धर्माणि	the orderliness of the universe manifest in diverse ways
धारयन्	protecting, preserving

त्रीणि पदा		with three steps

वि चक्रमे		strode across.

It is for the establishment and upholding of the immutable and universal laws or all details of the natural order that Vishṇu planted the three steps. By the vikramaṇa what was hidden became manifest.

This mantra is employed as the yājyā-mantra in the morning session of sacrificial ritual known as Upasadana, and as the puronuvākyā-mantra in the evening session of the same ritual (*Āśvalāyana-śrauta-sūtra,* 4,8)

(१) गोपाः अदाभ्यः विष्णुः ॥

Vishṇu is qualified here by two descriptive adjectives : 'gopāh' and 'adābhyah'.

Gopāh is explained by Sāyaṇa as meaning the protector of the whole universe (sarvasya jagato rakshakah); (1) 'go' means earth, being included in the names of 'pṛthivī' in *Nirukta-Nighaṇṭu* (1,1) and in an extended sense refers to the three realms, earth atmosphere and sky (op. cit.) and (2) 'pā' is protector (pālayitā) as also creator (pālana-sarjana-kartā vibhuh) and bestower of emancipation (mukti). Ānanda-tīrtha sees in the word 'gopa' :

रक्षकत्वेन सर्वाणि सृष्टूभर्तृत्वतस्तथा। मोक्षदत्वेन च विभुः ॥

There is another reference in Ṛgveda (3,55,10), where Vishṇu is described as the protector of the dear path; supreme and immortal :

विष्णोर्गोपाः परमं पाति पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः ॥

The word 'adābhyah' (from the root 'dabh' which signifies torture or obstruction with the prefix 'ya', Pāṇini 7,2,116; and na dābhyah, adābhyah, Pāṇini 2,2,6) means 'incapable of being tortured or obstructed by any one' (Sāyaṇa, 'kenāpi himsitum aśakyah'.) Vishṇu, being the supreme and all-pervasive spirit is also invincible; his might is ultimate, and no one can overcome or aviod his law. Rāghavendra-tīrtha takes the word to mean incapable of being halted, paralysed or arrested by anyone ('astaṁbhanīyah, anivāraṇīyah iti yāvat' from 'daṁbherṇyah', dambha-stambhane). No one can control him or keep him under check (na vaśayitum śakyah). That is to say, the might and majesty of Vishṇu cannot on any account be curtailed, altered, diminished or controlled ('anabhigamya prabhāvah').

(२) धर्माणि धारयन् ॥

It is to be noted, however, that the word gopā in Ṛgveda is usually associated with ṛta (a seminal word signifying cosmic order, universal law, propriety, truth, rectitude in conduct, invincible principle of all existence), a correlate of another seminal word in Indian culture viz. dharma. There are several passages in the Ṛgvedic corpus referring to 'ṛtasya gopā' (the preserver of ṛta), like RV 1,1,8 ('gopāh rakshakam ṛtasya'), 1,163,5 ('ṛtasya yā abhi rakshanti gopāh'), 3,10,2 ('gopā ṛtasya'), 6,49,15 ('maha-ṛtasya gopām'), 9,73,8 ('ṛtasya gopā') and 10,118,7 ('gopā ṛtasya'). It is by ṛta that the solar

forms (ādityas) attain their importance (2,27,8); it is for ṛta that the earth stretches far and wide (4,23,10); it is owing to the ṛta that the sun shines in the sky (10,85,1). The ṛta holds its sway over the earth, the atmosphere and the sky, the three strides of Vishṇu.

Now, ṛta is interchangeable with dharma. Vishṇu as the invincible protector of ṛta (gopā adābhyah) upholds dharma (dharmāṇi dhārayan). Dharma, derived from the root 'dhṛng' with manin-guṇa (meaning to 'support', 'uphold', 'preserve', dhāraṇe). If ṛta is the cosmic order prevalent in the aggregate, dharma is the individual version of the same order, consisting of the right conduct that facilitates the preservation of the cosmic order as well as the welfare and integrity of individual human beings :

धर्मान् विश्वस्मिन् जगति धारयितव्यानि कर्माणि । धारयन् सन् विचक्रमे इति सम्बन्धः ।।

Ānanda-tīrtha interprets 'dharmāṇi dhārayan' as Vishṇu ordaining and preserving all the aspects of natural order, making the wind blow, fire burn, and so on ('dhārakāṁśchaiva vāyvādīn dhārayan vartate tatah'). The dharmas here are what support the structure and function of the universe. They are in fact expressions of ṛta. The might and majesty of Vishṇu it is that upholds ṛta and all the aspects (dharmas) associated with it. Jayatīrtha explains :

यत एवं महामाहात्म्यो विष्णुः अतः कारणाद्धर्माणि जगतो धारकानपि वाय्वादीन् स एव धारयन् वर्तते ।।

Sāyaṇa, however, takes a more limited view of dharma, when he means by it performance of rituals like agnihotra ('dharmāṇyagnihotrādīni dhārayan poshayan') Another interpretation clubs the dharmas here with the 'vratas' (ritual observances), mentioned in the next mantra, and makes Vishṇu's striding across responsible for manifesting or making explicit everywhere the hidden ordinances :

विष्णुविक्रमात् विश्वस्मिन् धर्मा ध्रियन्ते, गुप्तानि व्रतानि स्पष्टानि भवन्तीति ।।

(३) अतः ।।

The word ('atah', "whence") means either "therefore" ("thus", "as a consequence"), or "from this place" ("from here"). The former sense is evident when Vishṇu's vikramaṇa is taken as a separate sentence : 'trīṇi padā vichakrame', followed by 'atah dharmāṇi dhārayān (vartate)'. The statement quoted above ('vishṇuvikramāt dharmā dhriyante') justifies this view. More usually, however, the latter sense prevails among glossators. Sāyaṇa also states :

पृथिव्यादि स्थानेष्वत एतेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे ।।

Rāghavendra-tīrtha likewise takes 'atah' in the sense of 'tatah', after Ānanda-tīrtha, as related to 'kutah' (from where?) :

एवंमाहात्म्यो विष्णुः त्रीणि पदा विचक्रमे । कुतः? पृथिवीस्थानात्
अस्मात् । किं कुर्वन्? धर्माणि धारयन् ।।

Another authority makes the sense more explicit :

त्रैलोक्य आश्रयः पृथिवीस्थानम् । तस्मात् विक्रम्य त्रैलोक्ये धारयितव्यान्
शाश्वतान् धर्मान् पालयति ।।

From where was the striding across begun ? From the earth, for earth is the foundation for all the three realms (earth, atmosphere and sky), which mark the three steps of Vishṇu. Having earth as the basis, the eternal ordinances valid for all the three realms are preserved and protected.

(४) त्रीणि पदा वि चक्रमे ।।

The words have been explained earlier, when 'tredhā nidadhe padam' was considered (in the previous mantra). A fresh interpretation by Ānanda-tīrtha must now be noted. Paraphrasing this mantra, he says :

वेदान् कालान् गुणान् लोकान्
देवमानुषदानवान् ।
चेतनाचेतनान्मिश्रांस्त्रीणि
पदा विचक्रमे ।।
रक्षकत्वेन च सर्वाणि सृष्टृ-
भर्तृत्वतस्तथा ।
मोक्षदत्वेन च विभुः
स्तम्भनीयो न केनचित् ।
भा धारकांश्चैव वाय्वादीन्
धारयन्वर्तते ततः ।।

The three-fold strides of Vishṇu, according to him, are not limited to the three realms. All the details of the realms appear in a three-fold division. Jayatīrtha's words are :

सर्वाणि त्रिविधानि पदानि स्वरूपाणि । कानि तानि?

These details are the Vedas (Ṛg, Yajus and Sāma), the time principle (kāla: past, present and future), the constituent elements of all existence (viz. the guṇas: sattva, rajas and tamas), the realms (loka: bhūh, bhuvah and svah), the souls (jīva : gods, human beings and demons) and the things (living, non-living and mixed like the body which is alive with the soul in it).

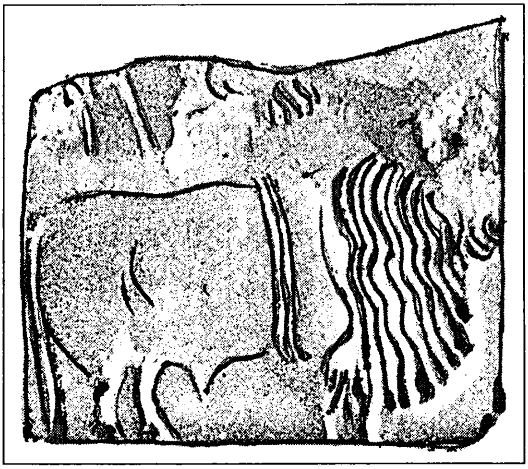

(4)

(संहितापाठः)

विष्णोः कर्माणि पश्यत
यतो व्रतानि पस्पशे ।
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥ (१९)

(पदपाठः)

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।
इन्द्रस्य । युज्यः। सखा ॥

(अन्वयः)

(a) यतः व्रतानि पस्पशे विष्णोः कर्माणि पश्यत । (विष्णुः) इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

(b) यः(for यतः) व्रतानि पस्पशे, (यश्च) युज्यः सखा, (तस्य) विष्णोः कर्माणि पश्यत ॥

यतः	Because of whom (whence)
व्रतानि	the fixed ordinances
पस्पशे	began to be observed
विष्णोः	(the acts) of Vishṇu

कर्माणि	the acts (of Vishṇu)
पश्यत	behold
सः	he, Vishṇu
इन्द्रस्य	of Indra
युज्यः	closely related, invariably associated, suitable
सखा	friend

"Behold the glorious achievements of Vishṇu, who is a close friend of Indra, and who set the cosmic ordinances into motion" The praiseworthy and extraordinary actions of Vishṇu are the striding across the three realms by planting his three steps, the upholding of the cosmic order and the protection of the universe, all mentioned in the previous mantra. The present mantra makes a fervent call for all human beings to witness these actions of Vishṇu, which he accomplished along with his favourite ally, Indra, and follow the ordinances without fail. Jayatīrtha suggests that such should be the construction :

अत्र यः पस्पशे यश्च इन्द्रस्य युज्यः सखा तस्य विष्णोः एकवाक्यतया योजना ॥

Sāyaṇa points out that a nominative of address (sambodhana) needs to be supplied in the mantra. He considers that the sacrificing priests are addressed

here ('he ṛtvigādayah'), in the adhi-yajña context. In the adhyātma approach, the mantra hearkens to the devotees and the spiritual aspirants (upāsakān prati sambodhanam). They would profit by reflecting upon the accomplishments of Vishṇu which were designed to secure the welfare of all mankind. It is only after understanding the might and prowess of the supreme spirit that one is inspired to honour the divine ordinances.

In this connection, the tenor of another mantra in Ṛgveda (9,88,4) must be noted as very similar to this, and as referring to Soma, who like unto Indra is credited with heroic deeds. India is a close associate of Vishṇu, and Soma is identified with Vishṇu, as will become clear later :

इन्द्रो न यो महाकर्माणि चक्रि-
हन्ता नृणामसि सोम-पुर्भित् ।

(१) यतः व्रतानि पस्पशे ।।

The significant expression in this phrase is 'paspaśe', which has been interpreted in two ways : one of them is to derive the word from the root 'spaś' (meaning "to touch" (sparśane); 'paspaśe' would mean 'spṛshṭavān'. Sāyaṇa takes this meaning, and says :

यतो यैः कर्मभिः व्रतानि अग्निहोत्रादीनि सस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् ।।
विष्णोरनुग्रहात् इत्यर्थः ।।

Vishṇu, by his three steps, ordained the ritual actions like agnihotra to be performed by mortals. The sacrificer 'touches' them, in the sense that he performs them. This he does, by the grace of Vishṇu. And Vishṇu is the first Sacrificer; his model is followed by other mortal sacrificers. There is an explanation following this line of thought :

यैः कर्मभिः त्रिलोकक्रमणरूपैः स विष्णुः त्रैलोक्यधारणार्थानि
नियतविधानानि कर्माणि पस्पशे स्पृष्टवान् ॥

Vrata is here taken to mean ordinances and religious observances, instituted by Vishṇu for the sake of preservation of the three realms.

The other sense in which the word 'paspaśe' is taken is to derive the word for the root 'spaśa' (meaning "to see what was hitherto obscure", ajñata-dṛśau). Ānanda-tīrtha, for instance, has this to say :

यतो जातान्यविज्ञातो भगवान् सर्वदैव हि ।
स्पशाज्ञातदृशौ यस्तादिन्द्रस्य सहितः सखा ॥

Jaya-tīrtha explains :

अज्ञातदृशौ प्रत्यक्षायोग्यस्य अर्थस्य दर्शने । ततश्च पस्पश इति लिडन्तस्य
प्राकृतैः अदृश्य एव योगिभिः दृष्टो बभूव इत्यर्थः ।

The lord, viz. Vishṇu, is for ever beyond the ken of mortals : he cannot be beheld by sense-organs or by mind. He remains unknown and

incomprehensible for ordinary human beings. But such is his greatness (māhātmya) that he allowed himself to become visible for such of the human beings as had taken trouble to become yogins. That is to say, Vishṇu is realized by austerity, asceticism and askesis. Jayatīrtha points out that the lord is normally unknown, but becomes known by scriptural authority :

भगवान् सर्वदैव अविज्ञातः । शब्दाज्ज्ञातश्च ॥

Vrata in this context is taken to mean the ordinances arising out of Vishṇu's actions, viz. Vikramaṇa ('Karmebhya Jātāni', Jayatīrtha). The word 'yato', going with Vrātāni, is taken in the sense of 'yebhyah' referring to the actions of Vishṇu.

(२) विष्णोः कर्माणि पश्यत ॥

The word 'karmāni' (plural) is to be really understood in its singular sense. Vishṇu's action is the striding across (vikramaṇa). But this comprehends other details like creating the realms, protecting mankind, preservation of the universe, and bestowing emancipation for those who merit. Sāyaṇa has this in mind when he says 'vishṇoh karmāṇi pālanādīni'. Ānanda-tīrtha takes the plurality of Vishṇu's actions in the sense of the actions of all living creatures, which are in reality only Vishṇu's actions ('prāṇi-karmāṇy aśeshatah'). Whatever is the action done on earth, in atmosphere or in sky, by any one is to be construed as being done at Vishṇu's bidding.

The cosmic order in its myriad aspects is eternal, but remained hidden until Vishṇu by his vikramaṇa made it explicit, evident and mandatory (for humans to observe and follow)

नित्या गूढा धर्माः लोकक्रियार्थाः विष्णोर्विक्रमणा स्पष्टाः स्पष्टीकृताः ॥

This is the real significance of the call to witness (and observe) the accomplishment of Vishṇu. Ānanda-tīrtha explains that the prescription to "see" and "observe" (paśyatha) connotes in fact knowing, comprehending or understanding the greatness of Vishṇu (jānītha) through observing his actions (the actions of all beings being made possible only by Vishṇu's presence, inspiration and ordinance. Vishṇu can be known by the fact that the very existence (sattā) and behaviour (pravṛtti) of all beings is due to him alone. Ānanda-tīrtha's restatement of the mantra is :

जीनीथ विष्णुकर्माणि प्राणिकर्माण्यशेषतः ॥

There is a reference in the Ṛgvedic corpus that one should see with the eye of the Sun (9,10,9) :

सूरः पश्यति चक्षुषा ॥

(३) इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

Vishṇu is described here as the intimate friend of Indra. Indra is eulogized in the Vedic corpus as the lord of the sky and of the earth (10,79,10

'indro diva indra īśe pṛthivyā'), and is the epitome of all energy (hence called satyaujas, ojasām pati, and bala-pati). His arm is the symbol of strength (*Taittirīya-saṃhitā*, 1,1,20 'indrasya tvā bāhubhyām ud yachche') : he is verily like a bull (*Śatapatha-brāhmaṇa*, 2,1,1,20). All the gods concede his superior prowess, might, magesty, sustaining power and glory. We read in *Aitareya-brāhmaṇa* (7,16,9) :

ते देवा अब्रुवन् सप्रजापतिकाः — अयं वै देवानां ओजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः
सत्तमः पारयिष्णुतमः ।।

and in *Śatapatha-brāhmaṇa* (3,4,2,2) that he is the best among all the gods, that in fact he is all the gods :

ते (देवाः) इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्त । तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा
देवा इति ।।

Indra is also sought after as a good friend (sakhā), who is strong, valorous, generous and ever cheerful (Śakra: śakti-sukha-rūpatvena) :

तमित् सखित्वमीमहे तं राये तं सुवीर्ये
इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवेचम् (RV,1,32,1)

The word 'indra' is usually derived from the root 'idi' (which signifies supreme lordship, paramaiśvarye). Yāska refers to it :

इन्दतेर्वा ऐश्वर्यकर्मणः । इन्दञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा आदरयिता
च यज्वनाम् ।।

The supreme lordhip is manifested by destroying the enemies, by driving them away, or by honouring the performers of sacrifice. But the *Nirukta-Nighaṇṭu* (5,5) prefers the root 'irā' (signifying strength, cloud, food, energy, movement and illumination). The shades of meaning from this source are listed by Devarāja-Yajvā, the commentator of *Nighaṇṭu.*

(1) इराशब्द उपपदे दृणातेर्दधातेर्दारयतेर्वा 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र' (उणादि २।२७) इति रक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । निपातनाद्रूपसिद्धिरुन्नेया ।।

(2) इरा अन्नं । अनेन सम्बन्धाद्वा तद्धेतुभूतकं बलं लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षणया तदाधारभूतो मेघः । इरां मेघं धारात्मना दृणाति विदारयति ।।

(3) इरां अन्नम् । तद्ददाति वा । इरां दधाति धारयति वा ।।

(4) इन्दावुपपदे द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम् । इन्दवे द्रवति गच्छति । सोमं पातुम् । इन्दौ रमते अति प्रियत्वात् ।।

(5) इन्धेर्वा निपातनम् । इन्धे दीपयति शरीरमध्यवर्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः शरीरभूतादि इध्यते वा प्राणैः । शरीरमध्यवर्ती प्राणभावेन क्षेत्रज्ञसंज्ञकः ।।

(6) प्राणैः यागादिभिः यागबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपासकाः । इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः ।।

The last two derivations are interesting in asmuchas they identify Indra with Vāyu (in the cosmic context or Prāṇa in the individual context), the life-

energy which is also the light of consciousness in the individual ('śarīra-madhya-vartī prāṇa-bhāvena kshetrajña-samjñakah'). Ṛgvedic passages not only bring Indra and Vāyu together (indra-vāyū), but provide Vāyu primacy over Indra. *Aitareya-brāhmaṇa* (9,25) contains a story of the race among the gods for obtaining soma; Vāyu came first in this context ('Vāyur mukham'), but Indra ran close to him, and shared the prize, which was soma ('tau sahaiva indra-vāyū ud ajayatām'). However, Indra got but one part of soma, while the other three parts went to Vāyu. It is important to remember that in the Vedic context, Indra and Vāyu are bracketed. Yāska gives clear expression to this when he speaks of three devatas which are but different names of the one spirit, Agni on earth, Indra or Vayu in the atmosphere, and Sūrya in the sky (*Nirukta*,7,5)

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः । (तासु माहाभाग्यादेकैकस्याऽपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वात् ॥)

Sūrya here is identified with Vishṇu (*Nirukta* 12,18), the god of the sky. Ānanda-tīrtha notes this identification of Indra with Vāyu (or prāṇa) in the context of Indra's intimate association with Vishṇu, and cites the Ṛgvedic passage 'tvayed id indra' (8,92,32) and the Aitareya passage (1,1) in support :

प्राणस्यैवेन्द्रनाम्नश्च कस्मिन्न्वहमिति श्रुतेः ।
त्वयेदिन्द्रेति वचनात् प्राण इन्द्राभिधो मतः ॥

The glossator Rāghavendra-tīrtha adds that among all the gods it is only Vishṇu and Vāyu that are invariably associated with each other ('mukhyatah vāyor eva vishṇvavinābhāvāt').

It may be noted that among the devatā-dvandva (pair of gods) in Ṛgvedic corpus, involving Indra we meet most frequently with indra-vishṇū and indra-vāyū, less frequently with indrāgnī, even less with so indra-varuṇaū. Indra and Vāyu are together eulogized (RV 7,90,5 and 6; 7,91,2 etc.) as deserving of honour (uśantau), as exceedingly mobile (dūtau, 'devater gati-karmaṇo dūta-sabdah' gantārau) , and as protectors of the path (gopā, gopayitārau). There is employment in rituals of the three mantras addressed to them conjointly (aindra-vāyava-tṛcha) . According to RV 7,91,4, they are both as rapid in their movement as they are strong in their body; they both have marvellous vigour. And they provide sight for the humans to visualize the brilliance of Vishṇu (yāvannaraś chakshasā didhyānāh). In RV, 9,27,2, we hear of the invigorating and heaven-winning soma being pressed and offered to Indra and Vāyu together :

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि षिच्यते
पवित्रे दक्षसाधनः ॥

Like Indra, Vāyu is described as the soul of all the gods (*Śatapatha-brāhmaṇa*, 14,3,2,7 'vāyur vai sarveshām devānām ātmā' : cf. also 10,168,4); all beings enter into Vāyu ultimately, and come out of him again (ibid.,

11,5,3,11 'vāyum hyeva sarvāṇi bhūtany api yanti, vāyoh punar visṛjyante'). Like Indra again, Vāyu is the lord of the atmosphere of mid-region (*Taittirīya-brāhmaṇa*, 3,2,1,3 'vāyur vā antarikshādhyakshah'). In RV (10,85,5), we read that Vāyu is the guardian of soma, of which Indra is very fond, and we find the explanation of this idea in *Śatapatha-brāhmaṇa* (3,6,3,19) : "Soma is in reality Vishṇu, and nothing else" ('yo vai vishṇuh somas sah'). The references make it clear that Indra and Vāyu are but different aspects of the same devatā; represented by the soul (or individual spirit, Jīva), and Vishṇu is the supreme spirit, the inner controler (antaryāmin) of this soul. The relationship, at once intimate and invariable is between Vāyu (of antariksha) and Sūrya (of dyus-sthāna).

In the rituals, Indra and Vāyu constitute a pair (dvi-devatya), receiving the soma in a single vessel (soma-graha, eka-pātra) (cf. *Aitareya-brāhmaṇa* 9,2) even as maitrā-varuṇa and the two Aśvins do. Indra here represents speech, while Vāyu is prāṇa ('yah prāṇah sa vāyuh'). They together function as one entity.

ते वा एते प्राणा एव यद्द्विदेवत्याः । वाक् च प्राणश्च ऐन्द्रवायवः ।। चक्षुश्च
मनश्च मैत्रावरुणः । श्रोत्रं चात्मा चाश्विनः ।।

If Indra is speech, and Vāyu the vital principle, mitra is eyes and Varuṇa mind; one of the Aśvins is ears and the other the soul. They are all in fact different forms of prāṇa ('prāṇā vai indriya-rūpā'). The reference cited by Ānanda-

tīrtha is to the quarrel amongst the gods as to who is the best among them all (cf. Shaṭ-praśna, 6,2). Prāṇa is adjudged as not only the best ('tvam uktham asi') but the one on whom the devas are entirely dependent for their existence and function. If Prāṇa is there, the other devas exist and function (anvaya); if prāṇa leaves, other devas cease to exist and to function (vyatireka).

Jayatīrtha, following Ānanda-tīrtha, not only identifies Indra with prāṇa (or Vāyu) but explains the intimate relation between Indra and Vishṇu on the ground that scriptures state that Vishṇu brought forth prāṇa :

स प्राणमृसृजत । कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि इति । प्राणमसृजतेति श्रुतेः विष्णुप्राणयो-र्नित्ययोगदर्शनादित्यर्थः । . . . (इन्द्रशब्दस्य प्राणवाचित्वं कुत इत्यत आह । त्वयेदिन्द्र युजा वयमित्यस्यामृचि इन्द्रशब्दस्य प्राणे प्रयोगदर्शनात् ।।)

Another glossator points out :

इन्द्रशब्दस्य प्राण एव मुख्यार्थः । स्वान्वयव्यतिरेकप्रयोजकान्वय-व्यतिरेकवन्तं मुख्यप्राणं . . . प्राणसंकलहमुख्यप्राणव्यतिरेकान्वयप्रयुक्त-देहपातोत्थानाभ्यां प्राणस्य सर्वोत्तमत्वं अभिधायोच्यन्ते, 'ते देवाः अब्रुवन् "त्वमुक्थमसि । त्वमिदं सर्वमसि । तव वयं स्मः । त्वमस्माकमसी"ति' ।।

The expression 'yujya' means not only "connected", "related", or "allied", but also "suitable", "similar", "homogeneous" (from the root 'yuj',

"to join", "to yoke", "to harness"). Sāyaṇa explains the word as yogya (proper) and anukūla (favourable ally), and he has in his mind the several stories of Indra and Vishṇu fighting together and successfully, against demons like Vṛtra and Śambara. But when Indra is taken in the sense of Vāyu (or prāṇa), 'yujya' would mean "worthy of being yoked to" (yogārha) or "invariably joined with" (avinābhūta).

Yāska, while explaining the etymological significance (nirukta) of the word 'Indra', repeats the Nighaṇṭu account but mentions the views of Āgrāyaṇa and Aupamanyava (10,8):

> इन्द्र इरां (अन्नं, Nighaṇṭu 2,7,12) दृणातीति वा, इरां ददातीति वा, इरां दधातीति वा (इराद-इराधो वा सन्निन्द्रः ।), इरां दारयत इति वा, इरां धारयत इति वा ।।

(Indra is the giver, bearer, producer, posessor of food (irā))

> इन्दवे (सोमाय) द्रवतीति वा । इन्दौ रमते इति वा ।।

(He flows towards or runs after soma; he delights in soma)

> इन्धे भूतानि (इन्ध्रः, प्रकाशयति ।) वा । "तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्य इन्द्रत्वं" इति विज्ञायते ।।

(He is the light of beings; he is the consciousness in life)

> इदंकरणादित्याग्रायणः ।।

(He makes all these things, therefore he is 'idamkarah', according to Āgrāyaṇa)

इदंदर्शनादित्यौपमन्यवः ॥

(He witnesses all things, therefore he is 'idamdarśī', according to Aupamanyava)

Ṛgveda has several mantras which explain the close association of Indra with Vishṇu, and justify the statement that Vishṇu is 'indrasya yujyah sakhā'. When different devatās are mentioned in a partcular context it is usual to club Indra and Vishṇu together, like :

(१) अर्यमणं वरुणं मित्रमेषां **इन्द्राविष्णू** मरुतो अश्विनोत । (4,2,4,)

(२) **इन्द्राविष्णू** नृवदुषुस्तवाना शर्म नो यन्तममवद्वरूथम् । (4,55,4)

(३) **इन्द्रो विष्णुर्**वरुणो मित्रो अग्निरहानि
भद्रा जनयन्त दस्माः ॥ (5,49,3)

(४) **इन्द्राविष्णू** तत्पनयाय्यं वा सोमस्य मद उरुचक्रमाथे । (6,69,5)

(५) अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं **महदिन्द्रविष्णू** मरुतः स्वर्बृहत् । (10,66,4)

(६) **इन्द्रश्च विष्णो** यदपस्पृधेथां
सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ (6,69,8)

(७) **इन्द्रं विष्णुं** पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्
द्यावापृथिवी अपः स्वः ।। (7,44,1)

(८) **मेन्द्रो** नो **विष्णुर्**मरुतः परि ख्यन्यूयं
पात स्वस्तिभिः सदानः ।। (7,93,8)

(९) बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुव **इन्द्राविष्णू** अश्विना वाशुहेषसा। (8,10,2)

(१०) यत्सोममिन्द्र **विष्णवि** यद्वा घ त्रित आप्त्ये ।। (8,16,27)

(११) **इन्द्रो विष्णुर्**मीढ्वांसः सजोषसः ।। (8,25,14)

(१२) अधि न **इन्द्रैषां विष्णो** सजात्यानाम् ।। (8,83,7)

(१३) त्वमिन्द्राय **विष्णवे** स्वादुरिन्दो परि स्रव ।। (9,56,4)

(१४) **इन्द्राय** सोम **विष्णवे** देवेभ्यो मधुमत्तमः ।। (9,100,6)

There are references which explicitly bring out this association (like 1,155,2 and 7,99,5 and 6), while many point out to this in a suggestive manner (like 1,154,6; 1,155,1 and 7,99,4). Indra also partakes with Vishṇu the great achievement of striding across (6,69,5 'indrāvishṇu tat-panayāyyam vā somasya mada uru-chakramāthe'), and in the drinking of Soma (op. cit. and 8,3,8 and 9,12,16 'yat somam indra vishṇavi yadvā gha trita āptye'). Together they enlarge the atmosphere for the sake of the worlds and the mortals (6,69,5) :

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥

Indra drinks soma, pressed for him by Vishṇu (2,22,1) :

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्
सोममपिबद् विष्णुना सुतं यथावशात् ॥

Vishṇu helps Indra in vanquishing Vṛtra (4,18,11 'athābravīd vṛtram indro hanishyant sakhe vishṇo vitara vikramasva'). Vishṇu's celebrated 'Vikramaṇa' occured in this context. We have in *Taittirīya-samhitā* (2,4,12) an account of how Indra who could not lift the mighty weapon vajra made for him by Tvashṭṛ, sought the help of Vishṇu. Vishṇu thereupon divided himself into three parts (a significant reference to the three steps) corresponding to earth, atmosphere and sky. When Vishṇu in his part as earth inspired and empowered Indra, Indra could lift the weapon, with which he killed Vṛtra. The text of the story is given below :

तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत् । तपो वै स वज्र आसीत् । तमुद्यन्तुं नाशक्नोत् । अथ वै तर्हि विष्णुरन्या देवताऽऽसीत् । सोऽब्रवीद् विष्णवे हीदं आ हरिष्यावो येनायमिदिमिति । स विष्णुस्त्रेधात्मानं विन्यधत्त । पृथिव्यां तृतीयं, अन्तरिक्षे तृतीयं, दिवि तृतीयं अभिपर्यावर्ताद्यभिभेत् । यत् पृथिव्यां तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रं उदयच्छत् विष्ण्वनुष्ठितः । सोऽब्रवीन्मा मे प्रहारीस्त वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्रदास्यामि इति । तदस्मै प्रायच्छत् । तत् प्रत्यगृह्णादस्मासु इन्द्र इन्द्रियं दधात्त्विति ॥

There is an allusion here to the Ṛgvedic passage (4,18,11) where Indra asks his friend Vishṇu to help him kill Vṛtra by 'transcending' (by his strides) :

अथाब्रवीद् वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्
सखे विष्णो वितरं विक्रमस्व ।।

In fact, a mantra in Ṛgveda (6,69,8) transfers the strides of Vishṇu to Indra himself :

परा जिग्ये कतरश्चनैनोः
इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृथां ।
त्रैधा सहस्रं वि तदैरयोढाम् ।।

and it is interesting in this connection to read an account in *Taittirīya-samhitā* where Indra and Vishṇu share the honour (7,1,55) :

अथ या सहस्रतम्यासीत् तस्यां इन्द्रश्च विष्णुश्च व्ययच्छेताम् । स इन्द्रोऽमन्यत अनया वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यति इति । तस्यामकल्पेतां द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुः ।।

The same text (6,2,4,4) contains a legend about Indra transforming himself as a ram and running round the earth to vanquish the demons, while Vishṇu becomes as tiny as a thumb (aṅgushṭha-mātra) and roams about the earth for the same purpose. It is important to note that Vishṇu and Indra together undertook the 'vikramaṇa' (striding forth in three steps) for the sake of all human beings to live well, and expanded the atmosphere (6,69,5) :

इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वां सोमस्य
मद उरुचक्रमाथे ।
अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं
जीवसे नो रजांसि ॥

(5)

(संहितापाठः)

तद्विष्णोः परमं पदम्

सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥

(पदपाठः)

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।
दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम् ॥

(अन्वयः)

सूरयः विष्णोः तत् परमं पदं दिवि आततं चक्षुरिव सदा पश्यन्ति ॥

सूरयः	The wise folk (behold)
विष्णोः	(the real form) of Vishṇu
तत्	that (viz. far for ordinary people)
परमं	supreme, transcendental
पदं	place, step, the real form (of Vishṇu)
दिवि	(like) in the sky
आततम्	(being) spread

चक्षुः इव	like vision
सदा	ever
पश्यन्ति	the wise folk behold (in their mind's eye)

(१) तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

'Tat' (that) signifies what is well-known, celebrated in scriptures ('śāstra-prasiddham', Sāyaṇa). It qualifies 'padam' of Vishṇu (tat-padam). And this 'padam' (literally foot or foothold) is transcendental, the highest, the supreme (paramam). The three steps of Vishṇu during his vikramaṇa represent earth, atmosphere and sky; the highest of them is the sky (svarga-sthāna, Sāyaṇa), the upper realm (svarloka), normally not seen by mortals.

The word 'parama' is formed from 'para', which has the meanings of superior (śreshṭha), 'later' (uttara), 'other' (anya) and 'distant' (dūra); 'parama' excludes the sense of 'later' as also of 'other' and retains other meanings. It denotes what is exceedingly remote, most distant and also what is most exalted and excellent (utkṛshṭa) (param utkṛshṭam māti, ātonupasarge kah, 3, 2, 4). It is also the highest point (hence Vishṇu's epithet 'girishṭha', "settled on the mountain-top"). The word qualifies 'padam' which has, as already explained (see comments on mantra 2), two meanings : a step, stride or pace (from pada gatyām) and a place which is reached (padyate, padati). The latter sense appears appropriate in the context. The paramam padam is

the final resting place of Vishṇu, the most exalted abode (sky) which is also the most distant (for ordinary people, dwelling on earth) as compared with earth and atmosphere. But the word 'paramam' has also the sense of being most widely spread and being all-inclusive : the final abode includes the other stations or divisions (viz. earth and atmosphere). Vishṇu took possession of all three realms, and settled down in the third, which Sāyaṇa describes as 'svarga-sthāna'.

It is interesting to note that the word 'padam' also means the space between the eyebrows ('bhrū-yuga-madhya-bila', mentioned in *Maṇḍala-brāhmaṇopanishat* 1, 3) where the light appears ('tejasa āvirbhāvah'). Above this space is the highest realm ('yad bhrū-yugātītam tad amūrti-tārakam), which is identified with daharākāśa (which is Brahman). 'Paramam padam' refers in fact to this bright space, where the individual spirit can experience the inner controller, the supreme spirit. The adhyātma interpretation of this 'vishṇoh paramam padam' will be explained in the addendum Dahara-vidyā at the end of the book. Suffice it to note here that the 'paramam padam' would refer to the form or own nature (rūpam, svarūpam) of Vishṇu, who is the all-pervasive spirit.

(२) सदा पश्यन्ति सूरयः ।

'Sūrayah' are the wise folk, the knowers of truth (vidvāṁsah, jñāninah). They are by definition those who have been absolutely emancipated from the

fetters of the transactional world ('samsārān nirmuktāh', Ānanda-tīrtha), for it is such emancipation that characterizes the wise folk; it is in fact the fruit of wisdom ('te hi mukhyatah sūrayah', Jaya-tīrtha; "jñānitvasyaiva tad arthatvāt, jñānaphalasya samsāra-mokshasya tair eva āptatvād iti bhāvah", Śrīnivāsa-tīrtha).

They see ('paśyanti') what ordinary folk can never hope to see. Of the three steps or divisions made by Vishṇu, the third or the highest (paramam padam) is also the most distant in this sense. As a mantra in Ṛg veda (1,155,5) says :

तृतीयमस्य न किरा दधर्षति
वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥

'Where the third step was placed by Vishṇu, no mortal can understand, neither the maruts that travel in atmosphere, nor the birds that fly in the sky'. Ordinary living beings dwell in the other two steps of Vishṇu; the third one is beyond them. Wise folk, however, behold this third step in their own hearts, in the sky-like space within their being (daharākāśa). And their vision becomes unceasing; they witness this, their own ultimate resting place, at all times (sadā, sarvasmin kāle), day and night (cf. 10,10,9 'rātrībhir asmā ahabhir daśasyet').

(३) दिवीव चक्षुरा ततम् ।

How do the wise folk, the liberated ones, perceive the highest and most distant abode of Vishṇu? 'Even as the eyes fixed in the sky'. Sāyaṇa explains this metaphor :

आकाशे यथाऽततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुः निरोधाभावेन विशदं पश्यति । तद्वत् ।।

The vision that is settled in the empty and spreading sky can perceive it distinctly, for there are no objects there to obstruct the vision. Eyes turned towards the objects on earth can but see some objects clearly, and others only hazily, because of the focus of the eye, the play of light and shade, and the factor of distance. But sky has no barriers of any kind, and it extends on all sides; a further, it is bright and luminous. The wise folk turn their gaze to the void of the clear sky, the third 'step' of Vishṇu. It is there that Vishṇu's own form is beheld. As the Upanishads say, it is of the nature of light (bhārūpah) and of sky that spreads all over (ākāśātmā). The sky, in the ādhyātmika approach, is the space within ones own heart (dahara-ākāśa). The eyes are turned inward, unlike the outward gaze of the ordinary folk.

ऊर्ध्वमाकाशे सर्वतो व्याप्तं विश्वदर्शनसमर्थं चक्षुरिव स्थितं ध्रुवं विष्णोः तत्
परमं पदं सदा सूरयः पश्यन्ति ।।

The metaphor admits of another interpretation. The vision spreads in the sky far and wide; it becomes pervasive. But the sky in reality can never be

seen, for it is not in the nature of the sky to become visible. It is not something physical, to be apprehended by any organ of sense. Even so, Vishṇu's own nature, although all-pervasive remains beyond cognition. It can only be inferred by the existence, form and function of all things on earth and in atmosphere. For it is Vishṇu that provides the foundation, inspiration and strength for things to exist and to move. Ānanda-tīrtha says :

चक्षुर्दिवीव व्याप्तं यददृश्यं फलदर्शितम् ।

(Jayatīrtha explains : यथा हि चक्षुराकाशे व्याप्तमपि न दृश्यते, केवलं विषयोपलब्धिलक्षणेन फलेन अनुमीयते । तथा परमेश्वरस्वरूपं सर्वगतमपि न दृश्यम् । किन्तु अस्वतन्त्राणां पदार्थानां सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिभिः ज्ञायत इति ।।

Śrīnivāsa-tīrtha's gloss : चक्षुषां व्याप्तिः आकाशे ध्रुवादिमण्डलपर्यन्तं रश्मिद्वारा दूरगमनमेव विवक्षिता ।।

The expression 'ātata' is formed from the word 'tata' meaning "spread" (tanu vistāre), with āṅg' as the upasarga. It denotes action (karmārtha, and therefore kta-pratyaya, ātan + ta from the root 'tanu'). It has the sense of pervading. In the sighting of any physical object, vision as an activity (vṛtti) flows out through the eye (organ of vision) and pervades it (viz. assumes the form of the object), before it is flashed back to the organ of cognition. Such pervasion is not what is meant when we say we see the sky. We only mean that the vision goes far, and covers even the moon and the distant stars. This it does, because the unhindered rays of light facilitate this.

The word chakshu (from chaksh, the visual faculty) is employed in the Ṛgvedic corpus as intimately associated with the sun; indeed, the sun is himself called 'chakshuh'. We have also the compound (bahuvrīhi) 'sūra-chakshas' (RV. 7,66,10). The sages are said to have Agni for their tongue and Sūrya for their eyes (1,89,7 and 1,16,1). In 10,82,1, the word chakshu is used for the internal eye or spiritual vision of the seer; likewise in 10,87,12 Agni is implored to bestow upon the seer an inner eye ('tad agne chakshuh prati dhehi'). The wise seers who are also inspired are described in 10,177,1 as seeing what is hidden in the depths of the ocean (samudra, also a term for sky, according to *Nirukta-Nighaṇṭu*), and tracing the course of the rays of light.

समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते
मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ।

For such Chakshus, the entire world of immortality becomes visible (1,13,5, 'yatrāmṛtasya chakshaṇam'). The gods, who see by the light of the heaven (viz. the sun svar-dṛśah) can see the entire universe ('viśvam idam vichaṣṭe', 1,98,1).

The word 'sūrayah' is employed in the Ṛgvedic mantras for those who have sun for their eyes ('sūrayah sūrachakshuh', cf. 1,16,1 and 1,110,4). Therefore, the statement here 'paśyanti sūrayah' taken along with 'divi iva chakshuh', would suggest the meaning : the wise ones behold Vishṇu's form in their own interior, like the sun brilliantly shining in the vast sky (viz. their own heart-space, 'daharākāśa'). * * * * * * *

(6)

(संहितापाठः)

तद्विप्रांसो विपन्यवो
जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥

(पदपाठः)

तत् । विप्रांसः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इन्धते ।
विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥

(अन्वयः)

विपन्यवः विप्रासः विष्णोः यत् परमं पदं तत् जागृवांसः सं इन्धते ॥

तत्	that (refers to यत् विष्णोः परमं पदम् ।)
विप्रासः	the wise ones
विपन्यवः	the adoring ones
जागृवांसः	being awake, being vigilant
सं इन्धते	glorify; light up in their hearts
विष्णोः	(paramam padam) of Vishṇu
यत्	what (refers to तत् विष्णोः परमं पदम् ।)

परमम्	supreme
पदम्	foot-hold

(१) तद्विप्रासः विपन्यवः ।।

The word 'viprāsah' means 'viprāh', and 'vipra' is as interesting a word as it is intriguing. It is derived from the root 'vip' ('vep'), which means "to tremble", "to shake", "to quiver". We have the noun 'vipa' used in the sense of ecstasy, excitement, inspiration (RV 9,22,3, and 9,71,3 'vepate matī'). The sons of the sage Aṅgiras were remarkable in that they were 'vepasah' for they were deeply moved and inordinately excited (10,62,5, 'gambhīra-vepasah'). There are also references like 'vipā vyānaśur dhiyah' (9, 71,3), 'vipām agreshu dhītayah' (8,6,7), where excitement or ecstasy is conjoined with insight and genius (dhī). From all such references, 'vipra' is the sage who is inspired by an intuitive vision, one who is ecstatic and also excited. He is also equipped with vibrant speech (5,68,1 'vipā girā'). He is the leader of all the wise and far-seeing sages (3,5,1 'viprah padavīh kavīnām'). There are references to sages (ṛshīs) among the vipras, and vipras among sages : (also 10,148,3 'vidvān ṛshīṇām viprah'). And a 'vipra' is also spoken of as a healer, as the subduer of demoniac power and as a curer of deady diseases (10,97,6 'viprah sa uchyate bhishag rakshohāmīvachātanah'). A vipra is truly an offspring of Agni (6,7,3 'tvad vipro jāyate'), and it is Agni that bestows light and inspiration to the vipra (3,10,5, 'vipām jyotīmshi bibhrate'). Medhātithi,

the seer of this sūkta, is cited as an instance of vipra ('viprāh medhātithi-prabhṛtayah', Rāghavendra-tīrtha).

The vipras (inspired ones) are also characterized as 'vipanyavah', exceedingly wise. The word is derived from the root 'pana' which has three distinct meanings : knowledge or wisdom (jñāne ityato yu-pratyayah), transaction (vyavahāre), and eulogy (stutau). Ānanda-tīrtha takes the word in the sense of those who are endowed with especial knowledge (vipanyavo jñāni-tamāh). Rāghavendra-tīrtha explains :

विशेषेण पन्यवो ज्ञानिनः । पन ज्ञाने इत्यतो युप्रत्ययः । औणादिकः ।

The significance of the upasarga 'vi' (especial) to the root 'pana' (knowledge) is brought out by considerations of grammar, according to Śrīnivāsa-tīrtha, who says :

वीत्युपसर्गस्य अतिशयार्थत्वात् । विपूर्वकात् पन ज्ञाने अस्मात्कर्तरि यु प्रत्यये पन्युशब्दो ज्ञानीत्यर्थः । . . . ननु विज्ञानेन कथं ज्ञानमित्यत आह— करण इति । (Jayatīrtha करणे ल्युट्) । अस्मात् करणे ल्युटि अनादेशे च सति विज्ञानमिति ज्ञानसाधनमुच्यते इत्यर्थः । ज्ञानैः शास्त्रैः ज्ञापयन्तीत्यर्थो द्रष्टव्यः ।।

Sāyaṇa, however, takes the root 'pana' to signify 'stuti' (stutyartham panih 'vipaneh katṛch, kshipechcha', Uṇādi 3,4,8; 'uṇādayo bahulam', Pāṇini 3,3,1 with yu-pratyaya, thus forming vipanyu), and interprets 'vipanyavah' as those who compose or recite specially eulogies and prayers ('viśesheṇa

stotārah'). Devarāja-yajvā, commenting on *Nirukta-Nighaṇṭu* (4,15), points out that Kshīrasvāmi takes 'vipa' as the root and means by it "to scatter", "to destroy" (kshepe) : 'vipanyava' means those who have extraordinary genius, or those who scatter away evil or sin. It is evil or sin that obstructs the vision of the supreme spirit, and binds us to the world of sorrow, anxiety, and ignorance. It is difficult to be wise or to keep awake, when evil or sin overpowers us.

विप क्षेपे । उप्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा । क्षिपत्यनया पापं वा ॥

(२) जागृवांसः ।

The root is 'jāgṛ' which signifies absence of sleep (nidrā-kshaye, liṭah kvasuh); the word therefore means those who are not sleepy (nirṇidrāh), those who are ever awake and alert, vigilant and watchful (nityonmesha-śālinah). That is to say, they are freed from the sloth of transmigratory existence. Ānanda-tīrtha paraphrases the word in the mantra as 'samsārāt prāpta-jāgarāh (those who have been awakened from samsāra). Sāyaṇa describes them as careful and cautious, freed from errors and lapses (pramāda-rāhityena jāgarūkāh).

(३) समिन्धते (तत् विष्णोः परम पदम् ।)

Ānanda-tīrtha while giving the essential import of the mantra says :

सन्दीपयन्ति विज्ञानैः संसारात्प्राप्तजागराः ।
विपन्यवो ज्ञानितमा विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥

Derived from 'indhī' (dīptau, in the sense of lighting up), the word 'samindhate' means, according to Sāyaṇa, to light up or illumine well (samyak dīpayanti) the supreme step of Vishṇu. Jayatīrtha takes the word to signify that the wise ones, who have freed themselves from transactional bonds and are awake, will know well (jānanti) the real form of Vishṇu. Rāghavendra-tīrtha explains :

अन्तर्णीतणिज्वा समिन्धयन्ति ज्ञायन्तीत्यर्थः ॥

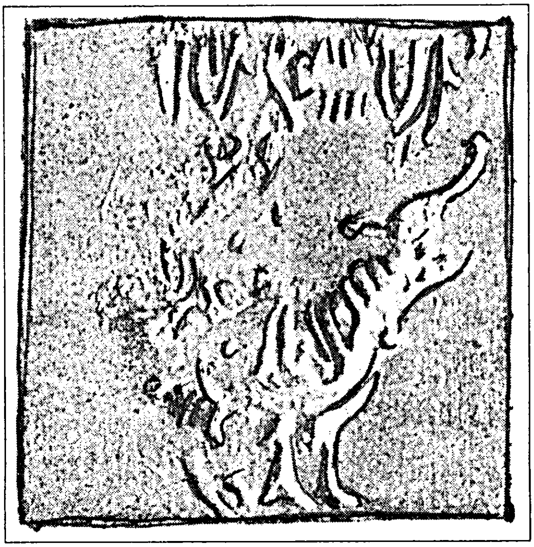

II

INTRODUCTION

The sūkta 154 in the first maṇḍala, containing six mantras, is described as Vishṇu-sūkta. In fact, this is the first sūkta in the corpus of Ṛgveda to be wholly addressed to Vishṇu, and the following two sūktas (155 and 156) also have Vishṇu as the devatā. Kātyāyana's *Ṛk-sarvānukramaṇī* (10, 18) mentions that this is well-known : (hi)

विष्णोः षड् वैष्णवं हि ॥

And Shaḍguru-śishya's gloss thereupon (kṛtsna-vṛtti) adds :

नु कम् । इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि विष्णुदेवत्यानि । त्रिष्टुप् । दीर्घतमाः ॥

Sāyaṇa's introduction to the sūkta has these details :

विष्णोर्नुकं इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तम् । दैर्घतमसम् । त्रैष्टुभम् । वैष्णवम् ॥

The sūkta has six ṛks; all of them were visualized by the sage Dīrghatamas, son of Uchathya; they are all in the trishṭup chhandas; and Vishṇu is the devatā for all of them. He further says that the employment of this sūkta is principally in the sacrifice known as abhiplava-shaḍaha, as also in another ritual called Ukthya-yāga. In the third savana of these sacrificial sessions, the priest known as achchhāvāka recites this sūkta for increase and eulogy of stoma (stomātiśamsana) (cf. *Āśvalāyana-śrauta-sūtra*, 7,9 'stome vardhamāne',

vishṇor nu kamiti sūkte paromātrayety achhhāvākah). This sūkta is also prescribed to be recited in the sequence called somātireka.

The seer of this sūkta is, as mentioned earlier, Dīrgha-tamas, son of Uchathya, brother of Bṛhaspati. He is described in another sūkta (1,158,6) as the son of Mamatā (wife of Uchathya) :

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ।
अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥

He is also eulogized as 'brahma-priya' (1,152,6). He was born blind, but his devotion to Agni and other gods got his sight restored. There are many stories concerning his birth and early life, recounted in *Bṛhad-devatā* (4, 16 etc). He is a profound and prolific poet, and a large number of sūktas in the Ṛgvedic corpus are ascribed to him.

(7)

ऋषिः दीर्घतमा औचथ्यः ।

छन्दः त्रिष्टुप् ।।

देवता विष्णुः ।।

(संहितापाठः)

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम्

यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थम्

विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ।। १ ।।

(पदपाठः)

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि ।
विऽममे । रजांसि ।। यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरम् ।
सधऽस्थम् । विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ।।

(अन्वयः)

यः पार्थिवानि रजांसि विममे, यः त्रेधा विचक्रमाणः उरुगायः उत्तरं सधस्थं अस्कभायत् (तस्य) विष्णोः वीर्याणि नु कं प्रवोचम् ।।

The seer hastens to sing the glory of Vishṇu recounting his extraordinary achievements in bringing forth the realms pertaining to earth, and in fashioning the space to contain the wide worlds, by striding across thrice.

विष्णोः	(accomplishments) of Vishṇu
नुकम्	instantaneously
वीर्याणि	heroic deeds, valour (of Vishṇu),
प्र वोचम्	eulogize
यः	who (referring to Vishṇu),
पार्थिवानि	as extensions of the earth
विममे	created especially
रजांसि	the realms
यः	who (again referring to Vishṇu)
अस्कभायत्	created
उत्तरं	widely spread
सधस्थम्	space accommodating all three realms
विचक्रमाणः	striding across
त्रेधा	in a three-fold manner
उरुगायः	widely acclaimed by all

Vishṇu (details of which devatā have already been given) is invariably associated with his 'vikramaṇa' or celebrated striding across. And this is how he became expansive and pervasive (vyāpana-śīla), as his very name indicates. The present sūkta recalls this 'vikramaṇa', mentioning especially the projection of the three realms and also of the space to accommodate them. It must be remembered that Vishṇu is traditionally identified with Sūrya the sun, and the three realms refer to earth, atmosphere and sky. The sun pervades all these realms by his rays, and his own abode is in the highest realm, the sky (paramam padam), sky in this context represents empty but bright space (ākāśa), which is illumined by the Sun. The adhyātma approach indicates that inside that heart of each living being is the sky (daharākāśa), which is lighted up by the ātman. The divinity in the sun (purusha) is also the divinity within the individual. The presence of the Purusha within oneself is in reality the highest realm.

This inaugural mantra reminds us of the mantra visualized by the sage Hiraṇyastūpa-Āṅgirasa (1,32,1), which begins in a similar vein :

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् ।

In the adhi-yajña context, the mantra which sets out to glorify Vishṇu is employed in the Agni-māruta-śastra, according to *Āśvalāyana-śrauta-sūtra* (5,20, 'agni-māruta-śastra, ādyā viniyuktā'). And whenever Vishṇu is to be invited and eulogized, it is this mantra that is recited by the hotṛ-priest ('yad

yadā vaishṇavīm itām hotā śaṁsati, vishṇor nu kam iti'). Further, *Aitareya-brāhmaṇa* (13,14), lauds the utility and effective character of this mantra in the sacrificial situation :

'ययोरोजसा स्कभिता रजांसी'ति वैष्णुवारुणीमृचं शंसति । विष्णुर्वै दुरिष्टं पाति वरुणः स्विष्टं तयोरुभयोरेव शान्त्यै । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं' इति वैष्णवीं शंसति । यथा वैमत्यमेवं यज्ञस्य विष्णुः । तद्यथा दुष्कृष्टं दुर्मतीकृतं सुकृष्टं सुमतीकृतं कुर्वन्नियादेवमेव एतद्यज्ञस्य दुष्टुतं दुःशस्तं सुष्टुतं सुशस्तं कुर्वन्नेति यदेतां होता शंसति ॥

The ṛk pertaining to Vishṇu prescribed (for this purpose) in *Āśvalāyana-śrauta-sūtra* (5,20,6) is, however, not to be found in the Ṛgvedic corpus :

युयोरोजसा स्कभिता रजांसि
वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा
या प्रत्येते अप्रतीता सहोभि-
र्विष्णुरगन् वरुणा पौर्वहूतौ ॥

Here, two divinities Vishṇu and Varuṇa are together celebrated, and hence the mantra is called Vaishṇu-Vāruṇī-ṛk. Vishṇu is invoked to correct whatever deficiencies and erros that have unwittingly occurred during the ritual ('vishṇur vai durishṭam pāti', Sāyaṇa,"aṅga-vikalam yad anushṭhitam, tad vishṇuh pāti', vaikalyam nivārayati"). And Varuṇa will assure the benefits of the ritual correctly performed ("svishṭam sākalyena yad aṅgaṁ anushṭhitam,

tad varuṇah pāti; tasya phala-pratibandham nivārayati''). The Brāhmaṇa passage has an interesting analogy. It makes use of an expression 'matya', which means ''deliberated upon'', ''well thought out'', ''planned properly in mind (mati)''. ('matau buddhau samyaktvena pratibhātam kāryam matyam') It is in our common experience that an agricultural operation not properly conceived (vaimatyam), will fail to produce the expected results; and a royal mission entrusted to a minister who does not think about it well before setting out to accomplish, will fail. But when the mistake has been recognized, and after proper deliberation and planning, the endeavour will be followed by success. The mistakes have been corrected (dushṭuta is converted into sushṭuta). Even so, during the ritual sequences when the udgātṛ-priest makes mistakes while reciting the stotra-mantra or when the hotṛ-priest incorrectly recites the śastra-mantra, it will render the ritual ineffective. But when Vishṇu is invoked, he will counteract the errors committed, and will make the ritual fruitful ('tad etām hotā śaṁsati').

(१) विष्णोः नु कं वीर्याणि (प्रवोचम्) ।

The expression 'nu kam' actually consists of two nipāta words 'nu' and 'kam'; but Yāska prefers to take it as one word ('navottarāṇi pādāni', *Nirukta*, 3,12), or rather as two words combining to provide one meaning, viz. the sense of urgency. The seer's enthusiasm to recount the glory of Vishṇu does not brooke any delay; 'nu-kam' signifies ''immediately'', ''instantaneously'' (Sāyaṇa, 'ati-śīghram').

What the seer proceeds to recount without delay is the valour of Vishṇu, which manifested itself in the many heroic deeds. 'Vīrya' is valour, strength, power ('śūra-vīra vikrāntau' with acho yat, 3,1,97; vīryate anena). But the word is used in other senses too. There is a passage in Ṛgveda (3,25,2) where Agni's favours as 'vīryāṇi' find expression :

अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान् ।

Sāyaṇa explains that 'vīryāṇi' here denotes aspects of prosperity and well-being. There is another passage in Ṛgveda (4,50,7), where 'vīrya', is employed in the sense of bodily strength :

स इन्द्रजा प्रतिजन्यानि विश्वा
शुष्मेण तस्थावभि वीर्येण ॥

The lexicons mention two varieties of 'vīrya'; one which is ordinary (chintya) and results in action (kriyā-hetu); and another which is uncommon and far-reaching in effect (achintya, prabhāva).

In the present context, however, Vishṇu's 'vīrya' consists of the marvellous strides (vikramaṇa), by which the three realms of existence came into being and by which all encompassing space flashed forth to accommodate these realms. Śāyaṇa is right in suggesting that the achievements of cosmic interest and individual value constitute the theme of this sūkta.

These exploits of Vishṇu are eagerly narrated by the seer Dīrgha-tamas. The word 'pra-vocham' (from vacha pari-bhāshaṇe) means "I speak out, praise and sing".

(२) यः पार्थिवानि विममे रजांसि ॥

'Pārthivāni' is 'pṛthivī-sambandhāni', related to the earth. And earth here (pṛthivī) , as mentioned earlier, does not mean only the earth on which we exist. *Nirukta-Nighaṇṭu* makes this word apply equally to atmosphere (antariksha) and sky (dyus-sthāna) also. It is to be noted that Sāyaṇa too sees sense in taking 'pṛthivī' to represent all three realms :

अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरम्—
'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यां उत स्थः' इति ।
(ऋग्वेदे १।१०८।९)

तैत्तिरीयेऽपि—

'योऽस्यां पृथिव्यां अस्यायुषा' इत्युपक्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' इति ॥

(तैत्तिरीयसंहितायां १।२।१२।१)

'तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ॥'

'Rajāṁsi' signifies realms, lights and water. Derived from 'rañj' (or raj, cf. *Dhatu-pāṭha*, 23,30 and 26,58), the word 'rajas' strictly means coloured

space, or dim space, where visibility is made poor by mist, vapour or cloud. The expanse of space is appreciated, but the contents thereof are beyond perception. Yāska however takes 'rajas' to denote light in the sense that it makes all other things visible being itself mysterious (*Nirukta*, 4,19) :

रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते ।

When the word is used in the singular, it may also mean water (udakam raja uchyate), the undifferentiated watery mass from which creation proceeded, and which in itself is a mystery, dark and unfathomable. (cf. *Nāsadīya-sūkta*, RV 10,129). But when the word is in the plural form as it is here, it signifies the realms, the worlds :

लोका रजांस्युच्यन्ते ॥

The three realms are earth, atmosphere and sky. Earth is the basis; it was from here that Vishṇu planted his second foot in the atmosphere, and the third in the sky. This is suggested by the mantra in *Ṛgveda* (1,22,16), where 'pṛthivyāh' is to be found. Earth is the realm from which the 'striding' began (pṛthivīm ārabhya). The earth is denoted as the first or 'this' pṛthivī ('asyām pṛthivyām' in *Taittirīya-saṁhitā*), whereas the atmosphere is the second pṛthivī ('dvitīyasyām pṛthivyām') and the sky the third pṛthivī ('tṛtīyasyām pṛthivyām').

Bṛhad-devatā (2,24) explains that the three realms were lighted up by the three steps of Vishṇu :

त्रीणि भान्ति रजांस्यस्य यत्पदानि तु तेजसा ।

The three realms were 'measured out' (vi-mame, from māṅg māne, 'yad-vṛttāt nityam', Pāṇini 8,1,66), in the sense that they were projected, made to appear outside, brought into being. The prefix 'vi' may suggested 'in a variety of ways' (Sāyaṇa, 'vividham nirmitavān').

(३) यो अस्कभायत् उत्तरं सधस्थं ॥

The valour of Vishṇu does not consist only in bringing out the three realms, but also in making them firm and well supported, as suggested by 'askabhāyat'. The word is derived from 'skabhi' in the sense of 'pratibandhe' (meaning 'not allowing to lapse, come down or get lost'). It means that Vishṇu made the three realms stand firmly where he 'measured' them out (staṁbhitavān), by himself being the support for them ('teshām ādhāratvena) (Sāyaṇa).

There is another mantra (RV 6,44,24) where a variant expression of 'askabhāyat' ('vishkabhāyat') is used in the same sense, viz. "he supported both earth and sky"

अयं द्यावापृथिवी विष्कभायत् ॥

'Uttaram' means "upper", "superior", higher", "predominent" or "excellent" (from ut-tara, 'uddhata-taro bhavati, uddhata-tarosau uparishṭhād avasthānāt', *Nirukta*, 2,11). It signifies the realms that are at the highest level.

'Sadhastha' (from 'sadha', meaning 'saha', "together"; and 'stha', "standing" from 'shṭhā' gati-nivṛttau) is the meeting place of all the realms. Yāska takes the word as synonymous with 'saha-sthāna' (*Nṛukta*, 3,15, commenting on RV 10,40,2) , and suggests that it refers to an abode or house. It is the shorter form of the word 'trishadhastha' (occurring in RV 6,8,7 and 6,12,2), which means the common abode for all three realms ('lokeshu trishu sahāvasthānam). Taken along with 'uttaram', this word suggests the highest point on top of the three worlds, namely Satyaloka, according to Sāyaṇa. In effect, it is the same as 'tad vishṇoh paramam padam'. The three realms are woven into it, and derive their existence, functions and distinctions from it. Sadhastha in this sense means 'the home'.

(४) विचक्रमाणः त्रेधा उरुगायः ॥

Vishṇu strode across thrice or took three steps, so that three realms came into existence; the realms were filled with his presence, and thus they were pervaded by him. Sāyaṇa's explanation is that Vishṇu planted his steps in the realms that he himself created (or flashed forth) ('sva-sṛshṭān lokān vividham krama-māṇah'). It is not however, to be construed that Vishṇu first created the worlds, and then strode across them. The very stepping act of Vishṇu (vichakramāṇah, from kramu pāda-vikshepe) was in a sequence; first step, second step and third step (tredhā, 'edhāchcha', Pāṇini 5,3,46, for 'tri'). As each step was planted, a realm flashed forth. So we read in *Bṛhad-devatā*

(2,24) : 'trīṇi bhānti rajāṁsy asya yat padāni tu tejasā'. The planting of the feet is but an imagery for the projection of the realms, and pervasion there of Sūrya creates the worlds as well as lights them up (by traversing over the worlds with his rays). And so does Vishṇu.

Vishṇu is praised as 'urugāya'. 'Uru' signifies "wide space", and 'urugāya' means 'wide-striding', 'maker of large strides' (*Nirukta*, 2,7 'urugāyasya vishṇor mahāgateh'). This is a descriptive epithet of gods who move about much, and for great purposes: in the Vedic corpus besides Vishṇu, Indra, Soma and the Aśvins are spoken of as 'urugāyas'. However, Sāyaṇa takes the word in the sense of 'much praised', or 'eulogized by great folk' ('urubhir mahadbhir gīyamānah, atiprabhūtam gīyamāno vā', from 'gā stutau', Pāṇini 3,1,97 'acho yat').

The valour of Vishṇu comes in for praise here. The heroic deeds, which were expressive of this valour, are three : 'vimame' (creation of the realms of existence), 'askabhāyat' (firmly settled these realms in their positions), and 'vichakramāṇah' (pervading the realms through and through, and making himself the supreme home for them all 'uttaram sadhastham').

(8)

(संहितापाठः)

> **प्र तद्विष्णुः॑ स्तवते वी॒र्ये॑ण**
> **मृ॒गो न भी॒मः कु॑च॒रो गि॑रि॒ष्ठाः ।**
> **यस्यो॒रुषु॑ त्रि॒षु वि॒क्रम॑णेष्व॒धि**
> **क्षि॒यन्ति॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ २ ॥**

(पदपाठः)

प्र । तत् । विष्णुः॑ । स्त॒व॒ते॒ । वी॒र्ये॑ण । मृ॒गः । न । भी॒मः । कु॒च॒रः । गि॒रि॒ऽस्थाः ।
यस्य॑ । उ॒रुषु॑ । त्रि॒षु । वि॒ऽक्रम॑णेषु । अ॒धि॒ऽक्षि॒यन्ति॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥

(अन्वयः)

यस्य उरुषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वा भुवनानि अधि क्षियन्ति, यः (विष्णुः) मृगो न (मृग इव) भीमः कुचरः गिरिष्ठाः तद्विष्णुः वीर्येण प्रस्तवते ॥

यस्य	whose (viz. Vishṇu's)
उरुषु	in the wide, expansive
त्रिषु	three
विक्रमणेषु	strides, steps
विश्वा	all

भुवनानि	worlds
अधि	comfortably
क्षियन्ति	dwell
यः (विष्णुः)	who (viz. Vishṇu)
मृगो न	is like unto an animal (lion)
भीमः	that is ferocious
कुचरः	moves in difficult tracts (or moves about freely)
गिरिष्ठाः	dwells on mountains
तद्विष्णुः	that Vishṇu
वीर्येण	for (or on account of) his valour
प्रस्तवते ॥	is praised

This mantra together with two mantras following (constituting a triad, tṛcha) are employed as the Śastra-mantra during the Somātireka sequence in the third savana (cf. *Āśvalāyana-śrauta-sūtra*, 6,7) , and also in the Vājapeya ritual (ibid., 9,9).

This mantra is in effect a continuation of the previous mantra; where 'vishṇoh vīryāṇi' is sought to be articulated, and the heroic deeds in terms of

'vimame' and 'askabhāyat' were detailed. The striding across by planting three steps (vikramaṇa) which is the distinguishing feature of this devatā, has again been mentioned; and the statement that all the worlds abide in these steps has also been repeated. The metaphor of the mountain-lion is the fresh detail in this mantra.

(१) प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण ।

The construction would be 'tad vishṇuh vīryeṇa pra-stavate'. That Vishṇu (already praised for his valour) is again eulogised, glorified (prastavate) on account of his heroic deeds (vīryeṇa).

'स महानुभावो । वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण । स्तवते स्तूयते सर्वैः ॥' (Sāyaṇa)

Alternately, 'vīryeṇa' ("in the matter of valour") may be taken to go along with 'mṛgo na'.

(२) मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

'Mṛga' is a name for the lion (simha). In Vedic language, the expression 'na' signifies 'iva' ("like", comparison): 'simha-iva'. Sāyaṇa's words are :

'वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगो न सिंहादिरिव ॥'

'Mṛga' strictly means any animal (paśu-mātram), especially a wild beast ('āraṇyānām'), from the root 'mṛg', signifying "chasing", 'pursuing",

"hunting" (mārgaṇe). It may be the animal that hunts or that is hunted (mṛgayate, mṛgyate). Usually, however, it refers to deer or antelope. In the present context, considering the qualifying words 'bhīma' (terrible), 'kuchara' (moving about freely) and 'girishṭha' (settling in mountains), 'mṛga' means a wild, ferocious animal like the lion. Further, the imagery of a 'mṛga' is meant here to illustrate valour, strength and courage ('vīryeṇa'). It is therefore that Sāyaṇa explains that the word means here the hunting animal ('anveshṭā'). As mentioned, there are three traits of the mṛga that are highlighted here :

(a) **bhīma** : 'terrible' , 'frightening' (bhayānaka, bhīti-janaka). Derived from the 'bhī' (bhī+mak, Dhātu-pāṭha 25,2), the word means that which is feared (bibhety asmād iti), the cause of terror (bhayahetu), that which is awful, formidable and terrible. It is interesting that the devatās Śiva (among the eleven Rudras or eight mūrtis) and Vishṇu (*Mahābhārata*, 13,199,52 'atulas śarabho bhīmah') are also called Bhīma. And in *Tithyādi-tattva*, Bhīma as a form of Śiva represents sky or ākāśa ('bhīmāya ākāśa-mūrtaye namah').

Yāska in this connection says :

'मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो
मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्स्मात्भीष्मोऽप्येतस्मादेव ॥' (Nirukta, 1,20)

(b) **kuchara**: There are two roots indicated here : 'ku' (with 'mitāditvāt ḍuh'), which means despicable, mean, contemptible, reproach, guilt,

reprehensible (kutsita); and 'kuh' ('ku' with mitāditvāt ḍuh) meaning earth (pṛthivī, hence *Amarakosha* 2,1,7), ground, base. In the former case, Kuchara would signify performance of cruel and despicable acts like killing (the enemies) (śatru-vadhādi kutsita-karma-kartā); and in the latter case, it would mean roaming abut everywhere on earth viz. the three realms (kau pṛthivyām charatīti, Sāyaṇa: 'kushu sarvāsu bhūmishu loka-traye sañchārī'). *Nirukta* (1,20) has this to say :

'कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् । अथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा ॥'

The word may normally mean action which is despicable, like killing and attacking. But when the reference is to a god, it means ability to move about everywhere ('where does he not go?'). In case of the wild beasts like lion, both senses apply : they move about in most difficult terrains like jungles (kusthāne charati, kāntārādi-paryaṭakah); and they are predators, hunting other animals and killing them. Here the analogy must not be pressed beyond a limit. Vishṇu is like a lion in valour; his movement in the three realms is unimpeded. And it is only in this sense that he is 'kuchara'.

(c) **girishṭhāh** : Meaning 'mountain-dweller' (giri-sthāyi, girau tishṭhati, from 'shṭhā', gati-nivṛttau with kvip), the term is usually employed in the Ṛgvedic corpus for describing Soma, both as a plant (which grows in the mountaneous regions) and as a god (who is moon, seen on top of a mountain), like

असाव्यंशुर्मदायाप्सु

दक्षो गिरिष्ठाः ।

श्येनो न योनिमासदत् ।।

(9,62,4)

परि सुवानो गिरिष्ठाः

पवित्रे सोमो अक्षाः ।

मदेषु सर्वधा असि ।।

(9,18,1)

Soma's association with mountains has another common detail : both soma and the mountain have 'joints' (parva). Soma is described as 'vajra śata-parvabhih', (1,9,1). The mountain also has joints, and it is therefore that it is called 'parvata' (*Nirukta*, 1,20 'girih parvatah samudgīrṇo bhavati, parvavān parvatah; parva punah pṛṇāteh prīṇāter vā'); 'giri' is another name for 'parvata', and this name emphasizes that it rises high, aloft (ud-gīrṇa). Figuratively, the mountain supports the sky, and even so Soma is said to do it :

'धरुणो महो दिवः'

(9,72,7)

दिवो यः स्कम्भो धरुणः स्वाततः ।

अपूर्णो अंशुः पर्येति विश्वतः ।।

(9,74,2)

In common with Soma, Vishṇu has been described in this mantra (1,154,2) as 'girishṭha' (in the next mantra as 'giri-kshit' in the same sense, 'kshi' nivāsa-gatyoh), suggesting an intimate association with Soma. There are numerous references in the Vedic corpus concerning this, and the Brāhmaṇa literature highlights this. In fact, *Śatapatha-brāhmaṇa* (3,6,3,19) explicitly identifies Vishṇu with soma :

यो वै विष्णुः सोमः सः ।।

(cf. also ibid., 3,5,3,2). The same text elsewhere (4,3,5,8) links up soma with Vishṇu :

विष्ण उरगायैष ते सोमस्तं रक्षस्व ।।

This has reference to Ṛgveda 2,1,3 ('tvam vishṇur urugāyo namasyah') and 2,22,1 ('somam apibad vishṇunā sutam yathāvaśat').

There is another similar reference :

विष्णो त्वोरुक्रमे वि न यन्ति गृह्णामि
विष्ण उरुक्रमैष ते सोमस्तं रक्षस्व ।।

Interesting also is the identifiction of soma with Sūrya in the Ṛgvedic corpus; and it is by now clear that the traditional understanding of Vishṇu is that he is in reality Sụrya. And Soma is likened to Sūrya in that he purifies himself and stands above all the worlds as on a mountain (9,54,3) :

अयं विश्वानि तिष्ठति

पुनानो भुवनोपरि ।

सोमो देवो न सूर्यः ॥

Soma in fact shines with Sūrya (9,2,6) :

सं सूर्येण रोचते ॥

He travels in the sky along with Sūrya (9,27,5) :

एषो सूर्येण हासते अधि द्यवि ॥

He shines in the sky, having gone beyond the three realms which he illumines, like Sūrya (9,17,5) :

अति त्री सोम रोचना रोहन्न भ्राजसे दिवम् ॥

Soma is the principle which not only pervades all the worlds, but rises above them. In this sense, it is 'girishṭhā'. And it is exactly the sense in which Vishṇu is 'girishṭhā'. Yāska (1,20) gives another menaing to 'giri' : cloud ('meghopi girih etasmādeva') as it rises above the earth and atmosphere, and floats in the sky; cloud figuratively is itself the sky, the third step of Vishṇu, the highest foot-step (paramam padam). Vishṇu is 'giri-shṭhā' in this sense too.

Sāyaṇa suggests yet another menaing for 'girishthā'. 'Giri' means "in speech" (from 'gīr', which signifies articulation or utterance, 'giri' is the locative case). The reference is to the sacred speech or the mantras; Vishṇu is the devatā that ever abides in the mantras :

'गिरि' मन्त्रादिरूपायां वाचि 'ष्ठा' सर्वदा वर्तमानः ॥

(३) यस्य उरुषु त्रिषु विक्रमणेषु
अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥

The first line has already been explained. It refers to the three strides (vikramaṇeshu pāda-prakshepeshu) , wide in their nature (urushu vistīrṇeshu), which Vishṇu took. These steps flashed out the three realms of existence. The entire universe (viśvā-bhuvanāni) and all the creatures subsisting in it (bhūta-jātāni) depend for their very existence and activities upon the strides that Vishṇu took (adhi-kshiyanti, āśritya nivasanti). Vishṇu is the sole refuge for the entirety of the worlds.

Such being the process and might of this devatā, the seer revels in praising him, in glorifying him. Sāyaṇa concludes :

ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते ॥

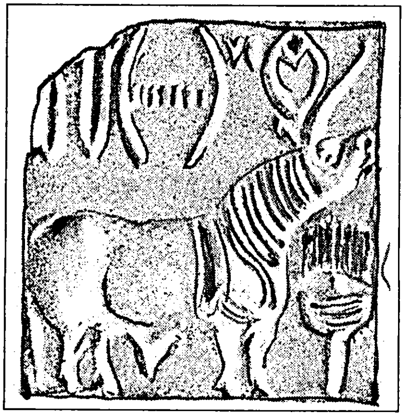

(9)

(संहितापाठः)

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित
उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको
विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

(पदपाठः)

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते ।
उरुऽगायाय । वृष्णे ।
यः । इदम् । दीर्घम् । प्रऽयतम् । सधऽस्थम् । एकः ।
विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥

(अन्वयः)

यः इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थं एक इत् (एव) त्रिभिः पदेभिः विममे, गिरिक्षिते, उरुगायाय, वृष्णे, विष्णवे शूषं मन्म प्र एतु ॥

प्र	(to go with एतु)
विष्णवे	to Vishṇu
शूषम्	the powerful
(प्र) एतु	may reach well

मन्म	praise
गिरिक्षिते	to the mountain-dweller (viz.Vishṇu)
यः	who (referring to Vishṇu)
इदम्	This
दीर्घम्	wide, long-enduring
प्रयतम्	extensive
सधस्थम्	occurring together (integrated)
एकः (इत्)	one alone (referring to Vishṇu)
विममे	created, measured out
त्रिभिः	by three (padebhih)
इत्	in the sense of एव (to go with एकः)
पदेभिः	by steps (tribhih)

The seer is again eulogizing the celebrated strides of Vishṇu (vikramaṇa), which brought forth the universe that is in our experience; Vishṇu did it all by himself, and by just planting three steps. The three worlds that came into existence are immense in time and space; but they exist all together in Vishṇu's exalted step (paramam padam). The seer prays that his powerful praise may reach Vishṇu, for whom it is meant.

(१) प्र (विष्णवे) शूषं एतु मन्म।

The seer seeks to make his prayer acceptable to Vishṇu. ''May this powerful hymn reach Vishṇu well !'' (pra etu). The expression 'śūsham' qualifies 'manma': ''śūsham manma, vishṇave pra etu'. There is another mantra where 'śūsham' and 'manma' go together (10,54,6) :

अध प्रियं शूषमिन्द्राय मन्म
ब्रह्मकृतो बृहदुक्थादवाचि ॥

The seer claims that a 'manma' which is dear to Indra (priyam indrāya) and also powerful (śūsham) has been uttered by him, who is the maker of mantras. The 'manma' is identified by the great uktha.

There are mantras where the word 'Śūsham' is used independently, as for instance in 1,9,10 :

इन्द्राय शूषमर्चति ॥

The śūsha is offered to Indra. The word 'śūsha' is derived either from the root 'shū' which means ''to procreate'', ''to bring forth'' (prasave) or from the root 'śush' which means ''to breathe'', ''to inspire'' (śvas). Yāska takes the word as signifying ''spirit'', ''vital energy'' (*Nighaṇṭu*, 3,9 'bala') and also ''happiness'' (ibid., 3,13 'sukha'). But neither sense applies, when 'śūsha' is something that is offered to Indra. It can only suggest eulogy or prayer (manma or uktha) which is śūsham': 'śūsham' here means 'śūsham manma'. The word

as going with 'manma' signifies " high-spirited", "bold", "loud", involving both senses suggested in *Nirukta-Nighaṇṭu* : powerful and pleasant), while "manma" is song or praise.

'Manma' is an exceedingly important word, used very frequently in the Ṛgvedic corpus, but almost completely dropped in later Sanskrit language, so that its meaning for us now has become rather obscure. Sāyaṇa, commenting on RV 1,26,2, derives the word from the root 'mana' ("to know" jñāne, or 'manu avabodhane'), and traces the grammatical formation of manin-pratyaya to the rule 'anyebhyopi dṛśyante' (Pāṇini, 3,2,75). Yāska takes the word to mean "the meanings or import, meriting deep reflection (mananīyam artha-jātam)" or something worthy of contemplation (dhyānārha). Sāyaṇa usually explains 'manma' in Ṛgvedic passages (too numerous to cite) as 'mananīyam stotram' (prayer or eulogy, which deserves careful consideration and respectful attention, 'mananīyāh mananārhāh bahumānāh stomah'); or 'manana-rūpam stotram' (prayer in the nature of mental constructions, cf. 1,77,4).

Sometimes, he suggests that the word means "wealth (dhanam) that is of great worth" (e.g. 6,56,4 'tatsu no manma sādhaya'; 4,5,6 'na manma bṛhad dadātha'; 4,6,1 'tvam hi viśvam abhy asi manma'; 10,36,5 'jīvase manma dhīmahī'; 4,11,2 'rāsva sumaho bhūri manma';). In some contexts, he takes the word in the sense of ritual acts, (karma), especially offering of oblations

(havir ādikam), but where thoughts and intentions predominate ('mananīyam stotram karma vā uddiśya') :

इषवान् मन्म रेजति । रक्षो हा मन्म रेजति ॥

(1,129,6)

Sometimes, manma means whatever one earnestly longs for (as, for instance in 7,57,2 'yajamānasya manma'; 10,35,9 'yoge manmanah sādha īmahe; 1,96,6 'manmasādhane veh'; 6,68,9 'pra samrāje bṛhate manma nu priyam'; 7,10,2 'yajñam tanvānā aśijo na manma'). In most of the cases of the employment of the word, it is an articulation, sometimes 'loud' ('ghoshi manma', 6,5,6), sometimes 'novel' ('navīyaso manma', 1,131,1; 'navyaso jaramāṇasya manmopabhūshato'; 6,62,4 'navyam navyam haryasi manma nu priyam' 10,96,11), sometimes 'ancient' ('pratnena manmanā', 8,76,6; 'esha pratnena manmanā devo', 9,42,2), sometimes 'abundant' ('sumaho bhūri manma', 4,11,2), sometimes 'celebrated' ('pāvake manma śrutam', 6,49,3), sometimes in the nature of an 'uktha' ('brahma gira ukthā cha manma', 6,38,4; 'manma śamsāti uktham', 4,16,2).

It is not, however, ordinary articulation. It has an extraordinary and uncanny power, having a superhuman flavour about it. That is why it is associated with 'asura' (in the sense of life-giving prowers, asu-ra), solar energy or wind :

चिकितुषे असुर्याय मन्म ।।

(4,16,2)

ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।।

(5,12,1)

असुराय मन्म प्र भरध्वम् ।।

(5,41,3)

Gods are said to be active in it :

यस्मिन्देवा मन्मनि सञ्चरन्ति ।।

(10,12,8)

It helps even in recalling a dead person or ancestor :

मनो नु त्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन
पितॄणां च मन्मभिः ।।

(10,57,3)

It is a fervent call for all gods to listen :

मम मन्म विश्वे देवाः श्रुण्वन्तु ।।

(6,52,14)

मन्म श्रुधि नवीयसः ।।

(1,131,1)

It helps one grow spiritually :

जुषस्व मे वर्धस्वानेन मन्मना ।।

(8,44,2)

समना गिरा पितॄणां मन्मभिश्च ।।

(8,41,2)

यज्ञं तन्वाना अशिजो न मन्म ।।

(7,10,2)

It is intimately associated with extraordinary intelligence (dhī or dhīti), transforming genius (medhā or vipra) and transcendental vision (kavi) :

नि नो होता वरेण्यः सदा
यविष्ठ मन्मभिः ।।

(1,26,2)

विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।।

(1,127,2)

ता नो विद्वांसा मन्म वो चोतमद्य ।।

(1,151,7)

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।
विप्रासो जातवेदसः ।।

(3,11,8)

अशृण्वते अदृपिताय मन्म नृचक्षसे ॥

(4,3,3)

असुरघ्ने मन्म धीतिं भरध्वम् ॥

(7,57,2)

विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ॥

(8,60,3)

ऋतवानः कवयो प्रचेतसो
य इषयन्त मन्म ॥

(7,87,2)

सुप्रकेतं जीवसे मन्म धीमहि ॥

(10,36,5)

वृजने मन्म धीमहि मघोने ॥

(10,66,2)

There is also an employment of the word in its verbal form, which is interesting (10,35,8) :

पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनं देवानां
यन्मनुष्या अमन्महि ॥

The seer says that we (-- the word 'amanmahi' is in the plural) are aware of the praises, that we know what and how to do (kartum jānīmah).

From all such references, it becomes evident that the word 'manma' suggests the divine light (viz. knowledge) that shines in the mortal mind. It is manas, not yoked to the sense-organs in order to perceive the physical world around us, but hitched to the transcendental world of within us and without. It is mind (manas) elevated to pure consciousness (buddhi); and it functions from the very centre of ones being. In this sense, it is cognate with 'brahma' and with 'bilma' (which is used by Yāska while explaining the significance of the Vedic vision). The hymn (mantra) is an expression of such profound understanding (manma).

(२) गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।।

The words qualify Vishṇu (vishṇave), for whom the powerful prayer welling up from the depths of the seer's heart (manma) is meant. 'Girikshita' is cognate with 'girishṭha', occurring in the previous mantra. It means : abiding (kshita from kshi, nivāsa-gatyoh) on the mountain-top (viz. the high place, giri), on the highest plane of human existence, which has been also described as 'vishṇoh paramam padam'. Alternately, it may mean "abiding in the speech that is transcendental" (Sāyaṇa: 'girikshite vāchi girivad - unnata-pradeśe vā tishṭhte'). 'Urugāya' has already been explained (the opening mantra in this sūkta) : having wide strides or being praised much or by many people (bahubhir gīyamānāya).

'Vṛshṇe' (one who showers blessings), is derived from the root 'vṛshu' meaning "to shower", "to sprinkle", hence 'cloud' (sechane, 'kanin yu-vṛshi', *Uṇādi-sūtra* 1,154). Sāyaṇa takes the word in the sense of raining down fulfilment (viz. fulfilling or securing) of all that one desires (varshitre kāmānām).

(३) य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थम् ॥

The pronominal form 'yah' ("who") refers to Vishṇu. The word 'idam' ("this") indicates the visible world spreading in front of us. 'Dīrgham' and 'prayatam' qualify 'sadhastham', which has already been explained (mantra1, in this sūkta). 'Sadhastham' is space accommodating all existence; it is the common ground for the three realms; it is the spot where all worlds meet. Again, it means only the highest step of Vishṇu (vishṇoh paramam padam). This is 'long' (dīrgham, in the sense of being far-reaching), viz. unending (ananta). Sāyaṇa explains it as wide-spread (dīrgham ati-vistṛtam) or spatial extension. *Amarakosha* (3,1,69) gives 'āyata' (extended) as synonymous with 'dīrgha' (dṛ bahulakāt, dṛṇātīti). The other word, 'prayata', also referring to 'sadhastham', means literally "outstretched" (from the root 'yam', with the the prefix 'pra' and suffix 'kta', "extended widely", "spread out far and wide"), but Sāyaṇa takes the word in the sense of being ordained (niyatam), to endure for all time. Thus highest realm indicated by the description 'sadhastha' is infinite in space and time.

(४) एको विममे त्रिभिः इत् पदैः ॥

Vishṇu all by himself (ekah it, without help from any one or from any instrument) fashioned this 'sadhastham' which is universal and immortal, by planting his three steps. Sāyaṇa :

सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयम्। एकः इत् एक एवाद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैः। विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥

(10)

(संहितापाठः)

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा
स्वधया मदन्ति ।
या उं त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको
दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥ (१०)

(पदपाठः)

यस्य । त्री । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदन्ति ।
यः । ॐ इति । त्रिऽधातु पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकः । दाधार । भुवनानि ।
विश्वा ॥

(अन्वयः)

यस्य (विष्णोः) मधुना पूर्णा पदानि अक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति, यः उ (विष्णुः) पृथिवीं उत द्यां (इत्थं) विश्वा भुवनानि त्रिधातु एकः (एव) दाधार ॥

यस्य	whose (refers to Vishṇu)
त्री	three (reference to padāni or steps)
पूर्णा	filled; complete (with madhunā)
मधुना	with the delicious essence ; with honey, mead
पदानि	steps; strides (three)

अक्षीयमाणा	never-dying (refers to padāni or steps)
स्वधया	spontaneously; by his own inherent power
मदन्ति	rejoice; delight (refers to the beings abiding in the three steps)
या (यः) उ	who (Vishṇu)
त्रिधातु	tripartite essence; consisting of three parts (triple, three-fold)
पृथिवीम्	the earth (along with the atmosphere and the sky)
उत	and; also; further
द्याम्	the sky; the heavenly space (along with the earth and the atmosphere)
एकः	alone (Vishṇu)
दाधार	bore; upheld; supported; generated
भुवनानि	the worlds; mankind; living creatures
विश्वा	all (without exception)

The theme of the previous mantras in the sūkta continues here. The three strides (or steps) of Vishṇu (yasya pādāni) are in fact the three realms (tridhātu), inhabited by all creatures (bhuvanāni viśvā). The realms are

complete with the invigorating mead (pūrṇā madhunā), and therefore are imperishable (akshīyamāṇā). They make all beings rejoice (madanti), because of their very nature (svadhayā). It is the all-pervading Vishṇu that upholds and maintains (dādhāra) the realms, the earth and the sky and the space that yawns betwixt them (pṛthivīm uta dyām, tridhātu); and makes all creatures that inhabit them (bhuvanāni viśvā) rejoice (madanti).

There is another mantra in Ṛgveda (8,29,7) that summarizes neatly the details in the above mantra :

त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे
यत्र देवासो मदन्ति ॥

Sāyaṇa rightly notes that the two expressions 'urugāya' (spreading wide) and 'vi chakrame' (striding across) indicate a clear reference to Vishṇu :

उरुगायो वि चक्रम इति पदलिङ्गाद्विष्णुरुच्यते ॥

These two expressions in fact occur frequently in the Vishṇu-sūktas. The expression 'urugāya', which we find in the first mantra of the present sūkta has been associated with the classical striding ('vichakramāṇas tredhorugāyah'); and the subsequent mantra confirms the close association ('urushu trishu vikramaṇeshu'). The third mantra also has 'urugāyāya' in the first half and 'vi mame tribhir it padebhih' (which is but a paraphrase of 'vichakrame') in the second. The present mantra (the fourth in the sūkta) does not have either of these expressions, but the suggestion is obvious. Vishṇu strode across and

generated all existence 'alone' : 'eko dādhāra' in the present mantra, and 'eka urugāyah trīṇi vichakrame' in the mantra cited above (8,29,7). And by this act, the cratures, also brought about by the 'strides' of Vishṇu, and denizens of the realms (gods in the sky and mankind on earth) rejoice ('madanti bhuvanāni viśvā' in the present mantra, and 'naro yatra devayavo madanti' in the next mantra, and 'yatra devāso madanti' in 8,29,7).

Sāyaṇa, while commenting on the mantra cited above (8,29,7), brings out some new involvements of the word 'urugāya': (1) praised or eulogized by large numbers of devotees (urubhir bahubhir gātavyah), this is the usual interpretation he adopts; (2) travels widely in space (bahushu deśeshu gantā); (3) widely acclaimed (bahu-kīrtih); and (4) makes all enemies weep bitterly, by his own might (sarvān śatrūn sva-sāmarthyena śabdayati ākrandayati). However, the most significant meaning of the word must be associated with that of 'vi chakrame' (or its variant expressions), for the two expressions, even according to Sāyaṇa, distinctively refer to Vishṇu. He becomes 'urugāya' (spread widely, gone everywhere, moving far and wide), because of his 'vikramaṇa' (striding across, covering all the realms). And this in fact is what 'Vishṇu' means (vyāpana-śīlatvāt).

(१) यस्य त्री पूर्णा मधुना पदानि ।।

Vishṇu planted three steps, and these three steps were at once filled with 'madhu'. The word 'madhu' means honey, mead, wine, water and essence; it

cannotes something nectarine, sweet, delicious, delightful or intoxicating (maddening). In the Upanishads, the word is used in the sense of essence (rasa), the nucleus of existence. We have the famous description of Brahman in *Taittirīya-upanishad* as 'rasa' ('raso vai sah'), the obtainment of which assures everlasting delight ('rasaṅg hyevāyam labdhvā ānandī-bhavati'). Further, the text wonders who could breathe and who could at all live, but for this rasa in the shape of delight being in the very heart-space of all creatures ('ko hy evānyāt kah prāṇyāt yad esha ākāśa ānando na syāt').

Sāyaṇa interprets 'madhu' as sweet and divine ambrosia (madhureṇa divyena amṛtena). However, it must be noted that the word is derived from the root 'man' ("to think", "to know", *Uṇādi-sūtra*, 1,19 'dhaśchāntādeśah'), and therefore has the sense of awareness and conscious enjoyment (manyante viśesheṇa jānanti janāh yasmin). The three strides of Vishṇu are alive with consciousness and replete with the joy of living.

The three strides (padāni) are taken here by Sāyaṇa in the sense of 'planting of steps' (pāda-prakshepaṇāni); but elsewhere (viz. 8,29,7) he interprets the word as 'planes of existence', 'realms' (padāni bhuvanāni). In this mantra here, however, there are also the words 'bhuvanāni viśvā', "all the realms", not only three (as the strides are) (trī padāni). One may recall that the same expression 'bhuvanāni viśvā', occurs in an earlier mantra (1,154,2), but with a different significance : "in the three steps of whom all the worlds abide" ('yasyorushu trishu vikramaṇeshu adhikshiyanti buvanāni viśva').

(२) अक्षीयमाणा ॥

The word (more properly 'akshīyamāṇāni') refers to the three steps (trīṇi padāni), and signifies the immutability and immortality of the steps. The three steps are in reality the three realms of existence (earth, atmosphere and sky), brought into being by Vishṇu. They share therefore the nature of Vishṇu himself, and remain for all time, undecaying and uncorrupt.

(३) स्वधया मदन्ति ॥

'Svadhā' is an important word in the Vedic corpus. Normally, it means food, especially food offered to the manes. 'Yāska includes this word among the names of food (anna) (*Nirukta*, 3,9) and among the names of water (udaka) (*ibid*, 2,23). Sāyaṇa while commenting on this mantra takes the word in the same sense (svadhayā annena). But the word is employed in the Vedic passages often in the sense of power that is inherent, spontaneous and free-flowing. Sāyaṇa himself explains that sva-dhā means whatever exists in oneself and by itself; self-power, habitual state (10,129,2, 'svasmin dhīyate dhriyate āśritya vartata iti svadhā'). This is while explaining the famous hymn called Nāsadīya-sūkta:

आनीदवातं स्वधया तदेकम् ॥

Elsewhere (8,10,6, 'yad vā svadhābhir adhi tishṭhatho'), he interprets svadhā in terms of power or strength that is ones own ('ātmīyais tejobhir balair vā

sādhanam'). The same sense is taken in another passage (1,113,13 'charati svadhābhih', "ātmīyais tejobhih").

There are passages where the word is used to signify ones own nature (prakṛti): 'svadhām anu śriyam' (8,20,7) and 'svadhām āyudhair yachchamānāh' (7,56,13).

In the present mantra, the three steps of Vishṇu, filled with 'madhu', are said to provide delight (madanti) by their own 'svadhā'. The 'svadhā' therefore is intimately related to, if not identical with, 'madhu'. 'Svadhayā' is thus synonymous with 'sva-rasata eva'. It is the 'rasa' that provides delight :

रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दीभवति ।।

The expression 'madanti' is likewise interesting. Derived from the root 'mada', meaning "to rejoice" ('mode'), "to eulogize", "to proceed onward" ('stutau gatau cha'), the word has its primary significance in gladdening the heart with a touch of inspiration, exhilaration and even intoxication (madayatīti, mādyati modate, cf. Dhātu-pāṭha, 26,99). Even as the word 'madhu' in the Vedic corpus not infrequently refers to the sweetened drink soma, 'madanti' also refers to Soma-intoxication. For instance, we find in RV 1,4,2, "soma" and "mada" together :

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब ।
गोदा इद्रेवतो मदः ।।

(४) य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्याम् ।

The word 'tri-dhātu' means the dhātu which is triple or three-fold; or it may mean an aggregate of three dhātus (trayāṇām dhātūnām samāhārah). What is dhātu? Etymologically, it means whatever in which placement is made (dhīyate asmin iti), (from root 'dhā' with 'tun' *Uṇādi-sūtra* 1,70 'sita-nigamīti'); and in this sense it is synonymous with 'dhāma' (abode or domain). It is interesing that Vishṇu is described as tri-dhāma. He is so called because his abode is three-fold : earth, atmosphere and sky ('trīṇi bhūr ādīni dhāmāni sthānāni yasya'). His domain consists of three parts, viz. the three steps that he planted. Sāyaṇa explains 'tridhātu' as a collection of three elements or constituents (dhātu) : earth, water and fire :

पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा ।।

and cites a passage from *Chhāndogya-upanishad* (6,3,2 and 3) as his authority.

तदैक्षत । बहु स्यां प्रजायेय इति । तत्तेजोऽसृजत । तत्तेज ऐक्षत । बहु स्यां प्रजायेय इति । तदपोऽसृजत । . . . ता आप ऐक्षन्त । बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि इति । ता अन्नमसृजन्त । सेयं देवतैक्षत । हन्त अहमिमास्तिस्रो देवता । अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति ।।

But one fails to see how this explanation fits. The mantra does not refer to the process or phases of creation, as the Upanishadic passage cited does. Further,

the three elements are not called in the Upanishad dhātus. The mantra employs the word 'tri-dhātu' only as a description of earth ('tridhātu pṛthivīm); it may therefore refer to the guṇas (sattva, rajas and tamas).

But this tripartite enumeration of guṇa is not explicitly mentioned in the Ṛgvedic corpus, unless we identify earth with tamas, atmosphere with rajas, and sky with sattva. Sāyaṇa himself provides this alternative interpretation (tridhātu kāla-trayam guṇa-trayam vā), probably having in mind the possible identification of earth, water and fire with tamas, rajas and sattva. His explanation of tridhātu signifying the three aspects of time (kāla-traya) : past, present and future, appears likewise far-fetched.

The expression 'tridhātu' also occurs elsewhere in Ṛgveda, as for instance in 3,26,7; 3,56,6; 5,43,13; 7,5,4 and 8,47,10. One of these mantras (7,5,4), in fact, contains the very words that we find in the latter half of the mantra under consideration :

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौ-
र्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ॥

The mantra says that Vaiśvānara-Agni's mission is being discharged by tridhātu, earth and sky. The word 'tridhātu' here is interpreted by Sāyaṇa as referring to atmosphere or midregion (tridhātvantariksham), thus completing the wellknown triad of realms or spheres (trayo lokāh), viz. earth (pṛthivī), atmosphere and sky (dyauh). It is not clear, however, how atmosphere could

be interpreted as 'tridhātu'. But the sūkta in which the mantra just cited occurs provides a few clues. The sūkta is ascribed to Agni as Vaiśvānara, who is the inspirer and leader of all human beings (viśveshām narāṇām netah); he represents the totality of mankind, both as its source and its goal. He is described in the sūkta (7,5,1) as moving between 'diva' (taken by Sāyaṇa in the sense of atmosphere, antariksha) and 'pṛthivī' (earth) ('divo arataye pṛthivyāh'); and (7,5,2) as placed between 'diva' (Sāyaṇa means by it again 'antariksha') and 'pṛthivī' (earth) ('divi dhāyyagnih pṛthivyām'). The expression 'diva' (with its variant 'dyauh') actually signifies sky (upper realms), and it is strange that Sāyaṇa takes it as meaning atmosphere (antariksha).

We read in RV 10,158,1 :

सूर्यो न दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात्
अग्नि नो पार्थिवेभ्यः ।।

Agni is also said to become three-fold as Agni, Vāyu and Sūrya to preside over earth, atmosphere and sky ('sa cha agnivāyvāditya-bhedena tredhā bhūtva pṛthivyantariksha-dyulokān adhitishṭhati'). Another mantra is Ṛgveda (3,26,7) speaks of tridhātu as (arka) (Sūrya or prāṇa) who generates the worlds ('arkas tridhātū rajaso vimānah'). Sūrya is Vishṇu, for he pervades all the worlds, enters into them, surrounds them, becomes all and dwells inside all (cf. *Bṛhad-devatā*, 2,69) :

विष्णातेर्विशतेर्वा स्याद्वेवेष्टेर्व्याप्तिकर्मणः ।
विष्णुर्निरुच्यते सूर्यः सर्वः सर्वान्तरश्च यः ॥

The three steps of Vishṇu as Trivikrama manifest the three-fold world by their very power and glory (ibid., 2,64) :

त्रीणि भान्ति रजांस्यस्य यत्पदानि तु तेजसा ।
तेन मेधातिथिः प्राह विष्णुमेनं त्रिविक्रमम् ॥

Having created the three worlds, the creator established them one above the other, but concealed from public view two of them (viz. atmosphere and sky) (RV, 3,56,2) :

तिस्रो महीरुपरा तस्थुरत्या
गुहा द्वे निहिते दर्श्येका ॥

Pṛthivī alone is visible; it is the transactional reality. But it contains within it the two worlds that are invisible. It is interesting that the Vedic seers have looked upon each of the three worlds as containing within it all three worlds. The employment of the names of the worlds in the plural number is significant (RV, 8,6,15) :

न द्याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि
वज्रिणं न विव्यचन्त भूमयः ॥

Also 'tisro mahīh' in the mantra cited above (3,56,2); and 2,27,8 :

तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून् ।
त्रीणि व्रता वदथे अन्तरेषाम् ॥

Each world is a composite of three worlds, as *Aitareya-āraṇyaka* (1,1,2) notes :

त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः ॥

and in each of the worlds, two out of the three constituent worlds are hidden from us. In pṛthivī, atmosphere and sky are hidden; in antariksha, earth and sky are hidden; in dyauh, earth and atmosphere are hidden. But the principle that pervades all the worlds, and took the worlds as footholds for its striding across is the very substance and foundation for all three worlds, and hence is called the tripartite essence or 'tridhātu'. In a passage from Ṛgveda (8,47,10), this principle is described as 'tridhātu', as happiness, as the refuge, as auspicious, as free from ailment, and as the sure shelter :

यद्देवाः शर्म शरणं यद् भद्रं यदनातुरम् ।
त्रिधातु यद्वरूथ्यं तदस्मासु वियन्तन . . ॥

'Tridhātu' in a sense is thus a restatement of 'madhunā pūrṇā' as well as of 'svadhayā madanti'. The word should not be taken as qualifying pṛthivī, nor should it be taken as atmosphere to complete the triad of worlds (as Sayāṇa has done). It refers to Vishṇu, whose steps are filled with honey (yasya trī pūrṇā madhunā), and who being Tridhātu (yah u tridhātu) supports earth and

sky (pṛthivīm uta dyām dādhāra), as also the atmosphere that occurs between them (by upalakshaṇa).

(५) एको दाधार भुवनानि विश्वा ॥

He (Vishṇu, all-pervasive) alone supports all three worlds. The word denoting action, 'dādhāra' means not only "supported" or "maintained", but also "brought about", "generated" and 'delighted in producing". The significance is that Vishṇu holds all the worlds together by his own power and in his own essence.

'Bhuvanāni' in later literature means "worlds", three (seven or fourteen). But in the Vedic context, it refers to the creatures including mankind in its several aggregations (from root 'bhū', *Uṇādi-sūtra*, 2,80, 'bhavanty asmin bhūtāni'). All the inhabitants of the three worlds, in their endless variety, are borne by Vishṇu, who is not only the creator and suporter of the three worlds, but the sweet essence (madhu) and internal controller (antaryāmi) of each living being in each of the worlds. Living beings are countles, and their groups numerous; but the foundation of all of them is but one (viz. Vishṇu), He is variously called Agni, Sūrya, and so on. We read in *Bṛhad-devatā* (1,63-64) :

कृत्यैष हि त्रिधात्मन् एषु लोकेषु तिष्ठति ।
देवान्यथायथं सर्वान् निवेश्य स्वेषु रश्मिषु ।
एतद्भूतेषु लोकेषु अग्निभूतं स्थितं त्रिधा ॥

(11)

(संहितापाठः)

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम्
नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥ (११)

(पदपाठः)

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः । यत्र ।
देवऽयवः । मदन्ति । उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था ।
विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥

(अन्वयः)

(यस्य) उरुक्रमस्य विष्णोः परमे पदे मध्वः उत्सः, यत्र देवयवः नरः मदन्ति, अस्य प्रियं तत्पाथः अश्याम् । इत्था सः हि बन्धुः ॥

तत्	that (celebrated, well-known) (refers to pāthah)
अस्य	to him or his (refers to Vishṇoh and urukramasya)
प्रियम्	dear; fond ; favourite
(अभि) पाथः	The pathway (atmosphere); the sun's passage; Vāyu
अश्याम्	may I obtain

नरः	mortals
यत्र	where
देवयवः	devoted to gods; god-seeking; pious
मदन्ति	rejoice
उरुक्रमस्य	his, the wide-stepping one's
सः	he, viz. Vishṇu
हि	indeed; it is well-known
बन्धुः	friend; relative
इत्था	thus; in this manner
विष्णोः	of Vishṇu
परमे पदे	in the supreme foot-hold
मध्वः	blissful essence
उत्सः	spring; fountain; stream

A prayer is here articulated that one may be allowed to enter (aśyām) the favourite pathway (priyam pāthah), the supreme foot-step of Vishṇu (paramam padam), where abounds the nectarine essence as water in a spring (madhva utsah), and where devout mortals (devayavo narah) rejoice (madanti), for Vishṇu the far-reaching spirit (uru-krama) is a dear friend

(bandhuh) to the mortals. The pathway is symbolic of the atmosphere, hidden in ones own being ; it leads to the sky, the abode of Vishṇu, also within oneself.

(१) तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् ॥

The expression 'pāthah' is same as 'pathah' (pathway), but has the added significance of being well-protected, safe, and secure. (from 'pā' with 'asun thuṭ', *Uṇādi-sūtra* 4,204; 'pāti rakshati'). The lexicons like *Medinī* give sun, fire and water as other meanings of the word. Yāska suggests that 'pāthah' refers to atmosphere (antariksha) (*Nirukta*, 6,7 'pāthontariksham pathā vyākhyātam'). According to him, the etymology of the word may also have water (udaka) and food (anna) as meanings (2,28, 'panthāh patater vā "to fall", padyater vā "to go", panthater vā' "to move"). He cites in support of his taking 'pātha' in the sense of 'antariksha', a pasage from Ṛgveda (7,63,5), where the Sun's identification with the pathway is strongly suggested :

यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै
श्येनो न दीयन् अन्वेति पाथः ॥

Nirukta-Nighaṇṭu (4,3) explains 'pātha' as a pathway in the atmosphere (antariksha) for 'pātha' ('pathateh panthater vā, gatyarthād asuni dhātūnām pātha ity ayam ādeśah'; pathyate gamyate pakshyādibhih antariksha-vāsibhih vā pāthah' Devarāja-Yajvā's gloss).

The immortals have carved out for the Sun's passage through the sky a splendid pathway (viz. antariksha); it is along this path that the Sun shoots forth, like unto a speeding hawk. And the subsequent mantra (7,63,6) points out that if the Sun's path is one, the paths followed by the mortals are many, but that all of these paths become effective and excellent paths if they are linked up with the Sun's path ('sugā no viśvā supathāni santu'). The all- seeing and golden-hued Sūrya rises in the sky ('divo rukma uruchakshā udeti'); he travels far and goes across the atmosphere ('dūre arthas taraṇih') (ibid, 4). The atmosphere is therefore tha path that is dear to Sūrya (viz. Vishṇu). In the ādhyātmika interpretation of the imagery of the triple-gods, Vạyu (or prāṇa) in the atmosphere (torso) carries across Sūrya (ātman) in the sky (the head); Earth or Agni is represented in the navel region (nābhi).

The resolve in the heart of the seer is to attain to this path (aśyām, āpnuyām), which the sun (viz. Vishṇu) has taken to stride across.

(२) नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

'Devayavah' is the plural of 'devayu', meaning one who is devoted to god, (viz. Vishṇu) (devayati iti; devam yāti upāsyatvena prāpnoti), (from 'yā' with 'kuh' 'mṛgau yādayaścha', *Uṇādi-sūtra*, 1,38). It means generally a pious person (dhārmika); or a pilgrim in life (loka-yātrika) according to the lexicon Medinī.

Nirukta-Nighaṇṭu (3,18) includes 'devayavah' under the names of sacrificial priests (ṛtviṅg-nāmāni). Devarāja-yajvā the glossator explains the significance of the word as "they attain to the devatās in their minds while offering oblations". He also gives these details :

देवशब्दोपपदात् यातेः 'मृगव्यादयश्च' (उणादिसूत्रे १,३८) । इति
कुप्रत्ययान्तो निपात्यते । देवान् यान्ति मनसा हविः प्रदानसमये ॥

The human beings (narah), loving or serving Vishṇu, get into this great path which is dear to the god (priyam pāthah), and rejoice in it (madanti), as the previous mantra also has it. Sāyaṇa explains that the 'devayu' desires to have Vishṇu for himself and performs sacrifices etc. in order to obtain him (devam dyotana-svabhāvam ātmana ichchhanto, yajña-dānādibhih prāptum ichchantah).

(३) उरुक्रमस्य विष्णोः परमे पदे मध्व उत्सः ॥

Vishṇu who has been described as 'urugāya' in the previous mantras of the sūkta, has here been called 'urukrama', specifying that he has extraordinary might which makes all existence subject to himself ('atyadhikam sarvam jagad ākramamāṇasya', Sāyaṇa).

It may be noted that 'uru' has been included in *Nirukta-Nighaṇṭu* (3,1) among the names of pṛthivī (1,1) according to the glossator ('urvīti pṛthivī-

nameti uru-śabdo vyākhyātah'). And *pṛthivī* in the same text is the word used for earth, atmosphere as well as sky, viz. all three realms representing the three strides of Vishṇu. Therefore, 'urukrama' means 'tri-vikrama', and may be paraphrased as 'trīṇi padā vichakrame'. The same significance can be seen in the word 'urugāya' also.

In the highest, best and unsurpassed foot-step of such a one, which is filled with bliss, is to be found a fount of delicious immortality. Sāyaṇa's words are :

विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य । परम उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके ।
पदे स्थाने । मध्वो मधुरस्य ।। उत्सो निष्यन्दो । वर्तते ।।

The expression 'utsa', which is formed from the root 'sad' (or 'syand' or yet 'sṛ') with the prefix 'ut' has the meaning of "flowing upwards with ease", or "spurting up without effort", with special reference to water (unatti jalena, and, 'undigudhikushibhyaścheti sah): it means a live spring, a perennial fountain or fresh water well. Some lexicons emphasize that the word refers to mountain-streams which well up in caves. ('utsa utsaraṇād vā utsadanād vā utsṛndanād vā unatter vā').

Vishṇu's highest foot-step is high in the sky (divi), spanning across the atmosphere. We have seen earlier the significance of the description of Vishṇu as 'girishṭha', "perched on a mountain peak". This is the spring from which 'madhu' wells up in torrents, and fills all three worlds ('trī madhunā pūrṇā padāni'), in the previous mantra.

(४) स हि बन्धुरित्था ।

Vishṇu, it is well-known (hi), is the friend (bandhuh) for all mortals, for he provides them with sumptuous and delicious 'madhu' which will secure peace and happiness here and hereafter. The madhu welling up in the highest footstep of Vishṇu is an interrupted and free-flowing stream of bliss ('satata-pravāhopetam srotah'), which is the source of this bliss (ānanda). That is why (itthā) he is described as the friend (bandhu).

The word 'bandhu' involves the idea of cordial relation, close connection and intimate association. It is the bond (bandha bandhane with the ending 'uh', *Uṇādi-sūtra*, 1,11) in the mind or rather the heart (mano badhnāti) which renders the two kindred (svah, svajana, cf. *Amara-kosha*, 2,6,34)'. The mortal human being is in reality bound with the immortal essence of existence, represented by 'madhu', which lies hidden in his own being. We find in the *Taittirīya-upanishad* (4,1,6) an explanation for this pleasant bondage : we are brought forth into existence by this principle of bliss, and we are maintained by it :

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता
धामानि वेद भुवनानि विश्वा ॥

It is therefore that we should be devoted to the bright source of our being and bliss, viz. Vishṇu (devayavo narah), so that we partake of the bliss (madanti).

(12)

(संहितापाठः)

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र
गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः
परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥ (१२)

(पदपाठः)

ता । वाम् । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिऽशृङ्गाः ।
अयासः । अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमं । पदम् । अव ।
भाति । भूरि ॥

(अन्वयः)

वां (युष्मदर्थं) यत्र भूरिशृङ्गः अयासः गावः ता (तानि) वास्तूनि गमध्यै उश्मसि, अत्राह (खलु) उरुगायस्य वृष्णः परमं पदं भूरि अवभाति ॥

ता (तानि)	they, the well-known (referring to vāstūni)
वां	for the two of you (?)
वास्तूनि	happy abodes
उश्मसि	we seek; we desire; we pray
गमध्यै	you (two) may go (there)

यत्र	where
गाव:	rays of light
भूरिश्रृङ्गा:	that rise and spread high and wide
अयास:	wide-spread and shining brightly
अत्राह्	here, however,
तत्	that (well-known)
उरुगायस्य	of Vishṇu who reaches out far and wide
वृष्ण:	(of him) who showers blessings and benefits
परमं पदम्	(whose) supreme foot-step
अव भाति	shines
भूरि	abundantly

A desire (or a prayer) on the part of the seer is here articulated (uśmasi) that some two friends of his, unidentified by names or characteristic marks (vām), (who are addressed in the mantra), may reach out (gamadhyai) to the happy abodes (vāstūni), which are brilliantly and extensively lit by the wide-spreading rays of the sun (bhūri-śṛṅgah ayāsah gāvah). The seer has already the clear and radiant vision (bhūri avabhāti) of the supreme footstep (paramam padam) of Vishṇu, who is pervasive (urugāya) and who showers benefits on mankind (vṛshṇa).

There is an argument concerning the propreity of including this mantnra in the present sūkta. The occurrence of the expression 'vām' (accusative, dual form of the personal pronoun 'yushmad', "thou") in the mantra has caused some confusion. Whom does this refer to? Durgāchārya, the glassator of *Nirukta* (2,7), suggests that it refers to the couple who sponsored the sacrificial ritual ('vām iti dampatī abhipretya'); Sāyaṇa follows him, and interprets 'vām' as an address to the couple : "he patnī-yajamānau, vām yushmadartham". Alternatively, it refers to the twin devatās, Mitrā-varuṇau (the devatās of 1,151-153). In either case, it would be inappropriate to include this mantra in the sūkta, which has Vishṇu as the devatā. The original sūkta had only five mantras and this was inserted later. Roth roundly declares "Here we have rather a proof of the fact that, in the arrangement of the Veda, many verses have been inserted in wrong places" (cf. Muir : *Original Sanskrit Texts*, vol. IV, p.73-74).

However, this argument can hardly be sustained or justified. Kātyāyana's *Anukramaṇī* (10,18) explicitly states that it is well-known (hi) that this sūkta has six mantras, all of which have Vishṇu as devatā :

विष्णोः षड् वैष्णवं हि ।।

(Shaḍguru-śishya : नु कम् । इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि विष्णुदेवत्यानि । त्रिष्टुप् । दीर्घतमाः)

And we have the confirmation of it in *Bṛhad-devatā* (4,19), where it is said that the three sūktas beginning with 154 are devoted to Vishṇu as devatā.

विष्णोर्नु कमिति त्रीणि वैष्णवानि पराण्यतः ॥

Further, the same text provides the rule whereby a sūkta is assigned to a devatā (1,88) :

सौर्यस्तु लिङ्गैः सूर्यस्य गुणैः सर्वैश्च तेजसैः ।
नामधेयैश्च चन्द्रस्य सूक्तं च भजतेऽत्र यैः ॥

When we have in the sūkta the characteristic marks of Sūrya (viz. Vishṇu), and also the qualities relating to his brilliance, then the devatā of the sūkta is Sūrya. In the present mantra, there are three significant indications (liṅga) of Vishṇu : 'urugāya', 'vṛshṇa' and 'paramam padam'. And no other devatās are suggested by their names or marks. The devatā of the mantra is obviously Vishṇu. Its inclusion in the sūkta cannot be disputed.

(१) ता वां वास्तूनि उश्मसि गमध्यै ॥

'Tā' is 'tāni' ("they"). The reference is to 'vāstūni', which has been interpreted as happy abodes (sukha-nivāsa-yogyāni). The word vāstu (prāṇino vasanty atra, from 'vas' nivāse, "to reside") is defined as the place where one can dwell happily, with ease and comfort (sukha-nivāsa-yogya-sthāna). That such happy-abodes are well-known is suggested by the pronoun 'tā' (tāni); they are desired by all mortals and sought after by them (Sāyaṇa: 'gantavyena prasiddhāni').

'Vām' means "for the two of you" (yuvayoḥ). Who the two are is not specified. That these two must also get into these happy abodes (which are longed for by all) is the central idea in the first half of the mantra: 'gamadhyai' is Vedic expression for 'gamanāya', "for going into" (from the root 'gamṭṛ' in the sense of "gatau", going). Such going into happy abodes by the two is what is desired by the seer (uśmasi, from the root 'vaśa', kāntau). The element of desire involved in 'uśmasi' is an act of pacification (śānti-karma), according to Yāska (*Nirukta* 3,9). Hence the two for the sake of whom the desire is articulated may be deceased ones.

Yāska, while explaining the sense of rays of light involved in the Vedic word 'gāvah', cites this mantra as an illustration (*Nirukta*, 2,7). And he paraphrases therein the meaning of this line as follows :

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय ।

Sāyaṇa explains that the desire (indicated by 'aśmasi') actually means a prayer to Vishṇu to help the two reach the happy abodes :

वां युष्मदर्थं । ता तानि । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि । वास्तूनि सुखनिवास-
योग्यानि स्थानानि । गमध्यै युवयोर्गमनाय । अश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं
प्रार्थयाम इत्यर्थः ॥

(२) यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ॥

'Yatra' is relative to 'tā' (tāni), and in answer to the query 'kāni?' What are those happy abodes which the two much reach? They are distinguished by

the rays of light (gāvah). Yāska explains that the rays of the Sun are figuaritively called 'cows' ('sarve pi raśmayah gāva uchyante', *Nirukta* 2,7). Sāyaṇa also takes the word in the sense of rays ('gāvo raśmayah). The *Nirukta-Nighaṇṭu* gives fifteen names for the rays of light (raśmi-nāmāni), and 'gāvah' is one among them. Devarāja-yajvā explains that 'gāvah' signifies that the rays move all around, dispelling darkness (gachchhanti sarvatas tamo vihantum).

And the rays of the Sun (identified in the imagery with Vishṇu) are qualified by two details. They are 'bhūri-sṛṅgāh' and 'ayāsāh'. The former word literally means 'many-horned'. Yāska suggests as many as five senses in which the word may be taken :

भूरिशृङ्गाः बहुशृङ्गाः । भूरीति बहुनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः । शृङ्गं
श्रयतेर्वा (१) । शृणातेर्वा (२) । शम्नातेर्वा (३) । शरणायोद्गतमिति वा (४) ।
शिरसो निर्गतमिति वा (५) ॥

The expression 'bhūri' has the sense of multiplicity, profusion, and abundance. It is used here to qualify 'śṛṅga', which commonly means 'horn', but may also mean a tusk (of the elephant), a mountain-peak, projection, and elevation. According to *Nirukta-Nighaṇṭu* (1,17) śṛṅga means light, rays of lights (śṛṅga-sthānīyatvād dīptaya uchyante). It is suggested that the word has its source in the Sanskrit name for "head", śiras or śīrshan. Etymologically the word can be traced to the root 'śri' (śrayate, "to depend upon", "to take

refuge in''), to the root 'śṛ' (śṛṇāte, ''to tear up'', ''to kill''), or to the root 'śam' (śamnāte, ''to dissolve'', ''to end''); or it may have the sense of defending the animal (śaraṇāyodgata iti); or it may mean that which has grown out of the head (śiraso nirgatam iti'). In the present context, it signifies what is perched on the peak or on the mountain-top (viz. the dyauh or the highest step of Vishṇu); it is in a sense cognate with 'girishṭha'. Or it may suggest that it is widely resorted to (śrayate) by the pious folk (devayavo narah).

Devaraja-yajvā in his gloss over *Nighaṇṭu* (1,17) cites this very mantra, and explains śṛṅga here as meaning light (tejāmsi śṛṅgāni) and also cites in support another mantra 'vi śṛnginām abhinachchhushṇamindrah', (RV ashṭaka 1,3,3,2). He suggests that the word may be taken as having formed by two roots (dvi-dhātuja) : 'śṛṇāteh' or 'śamu' (himsāyām) and 'ga' (nirgame) :

शरणाय हिंसायौ गतं मस्तकादेरुद्गतं ऊर्ध्वगतमित्यर्थः ।
अथवा शरणं रक्षणं तदर्थमुद्गतं रक्षति तत् ।।

And, further, he says that Yāska's third alternative explanation that śṛṅga is what is 'grown out of the head' must be interpreted as the rays of light as emerging out of the Sun.

शिरसो निर्गतमिति वा शिरःशब्दान्निर्गमेश्च शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः ।। 'असावादित्यः शिरः प्रजानाम् ।' इति श्रवणात् (शतपथ ब्राह्मणे ७,४,१,२०) ।

It may also be noted that the *Nighaṇṭu* (3,1) includes 'bhūri' under names for multiplicity (bahunāmāni), and other synonyms are 'uru' (which is also a name for pṛthivī), 'viśva' (all), 'śatam' (hundred) and 'sahasram'.

'Ayaso', according to Yāska, moving (āyanāh), which the rays of light are (explained by Sāyaṇa "ayanā gantāro ati-vistṛtāh; yad vā yāso gantārah, atādṛśāh; atyanta-prakāśa-yuktāh", widely spread, or extensively and excessively luminous).

(३) अत्राह तत् उरुगायस्य वृष्णः ।।

Sāyaṇa takes 'atrāha' in the sense of 'atra khalu' ("here indeed"), with reference to the sky which is the ground of the happy abodes ('vāstavādhāra-bhūte dyuloke'). Yāska merely gives 'tatra'' ("there", in the sky) as its meaning. This region is where Vishṇu abides, or where his supreme foot-step is planted.

Vishṇu is distinguished by two characteristic marks 'urugāya' and 'vṛshṇa'; both words have already been explained.

(४) परमं पदं अव भाति भूरि ।।

Yāska paraphrases :

तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थं अवभाति भूरि । पादः पद्यतेः ।।

The highest step of Vishṇu (in the sky) shines most luminously and its splendour is wide-spread. Yāska notes that atmosphere (antariksha) is its lower half.

IV

INTRODUCTION

This sūkta (1,155) which is the sixteenth one in the twenty-first anuvāka is regarded as the second complete hymn ascribed to Vishṇu as the devatā. Consisting of six mantras, this hymn has the first three mantras with Indra as devatā along with Vishṇu (indrā-vishṇū), whreas the remaining three have Vishṇu alone as the devatā. The intimate relationship between Indra and Vishṇu has already been explained, while commenting on the line 'indrasya yujyah sakhā' (1,22,). Kātyāyana's *Ṛksarvānukramaṇī* (10,19) has the following details concerning this hymn :

प्र वो जागतं त्र्यैन्द्रश्चाद्यस्तृचः

(Shaḍguru-śishya: षडित्येव । पान्तम् । इदमादि द्वे सूक्ते जगतीछन्दस्के । अत्रादितस्तिस्र ऐन्द्र्यः । चकारात् वैष्णव्यश्च । उत्तरस्तृचो वैष्णव एव ।।

Śaunaka's *Bṛhaddevatā* (4,20) has the same details :

प्र वश्च तिसृभिर्ऋग्भिः इन्द्राविष्णू सह स्तुतौ ।।

The entire sūkta is vaishṇava, but the first three are also associated with Indra, hence called Indrāvishṇū. The seer of the hymn is Dīrghatamā-Auchathya.

And the chhandas of each of the six mantras is Jagatī. The hymn is prescribed to be recited as stomātiśaṁsana in the ukthya ritual. The second mantra in the sūkta is commended as a yājyā-mantra to be recited in the third savana-sequence in Somātireka-fire-ritual. (cf. *Āśvalāyana-śrauta-sūtra*, 6,7)

* * * * * * *

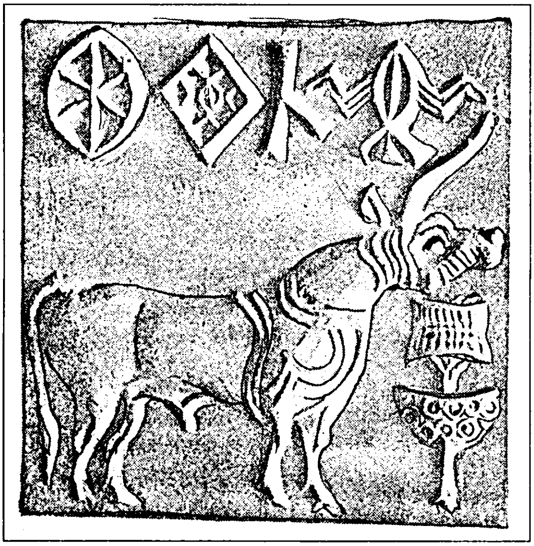

(13)

(संहितापाठः)

प्र वः पान्तमन्धसो धियायते
महे शूराय विष्णवे चार्चत ।
या सानुनि पर्वतानामदाभ्या-
महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥ १ ॥ (१३)

(पदपाठः)

प्र । वः । पान्तम् । अन्धसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च ।
अर्चत । या । सानुनि । पर्वतानाम् । अदाभ्या । महः । तस्थतुः ।
अर्वताऽइव । साधुना ॥

(अन्वयः)

अदाभ्या महः या (इन्द्राविष्णू) पर्वतानां सानुनि अर्वता इव तस्थतुः, धियायते महे शूराय च विष्णवे वः पान्तं अन्धसः प्रार्चत ॥

प्र	(to go with अर्चत) well; properly
वः	yours (plural)
पान्तम्	the nourishing
अन्धसः	plants (used as food)
धियायते	for one who is desirous of praise (referring to Indra)

महे	for the glorious (Indra)
शूराय	for the valorous (Indra)
विष्णवे च	and for Vishṇu the all-pervasive one
अर्चत (प्रार्चत)	offer (ye, and worship)
या (यौ)	who (viz. the two, Indra and Vishṇu)
सानुनि	on top (of the mountains)
पर्वतानाम्	(on top) of the mountains (viz. above the clouds)
अदाभ्या (अदाभ्यौ)	unconquered; invincible; trustworthy, guileless (referring to Indra and Vishṇu)
महः	the great (referring to Indra and Vishṇu)
तस्थतुः	standing majestically (dual number)
अर्वतेव	like a horse
साधुना	well-trained (to climb mountains); leading straight to destination.

Indra and Vishṇu receive adoration here. They are both invincible, and indefatigable heroes (adābhyah), who stand (tasthatuh) with composure and majesty on top of the clouds. (parvatānām sānuni) (viz. in the sky, dyauh), like riders of well-trained horses (sādhunā arvateva). Indra is described as one who

is delighted when praises are offered to him (dhiyāyate), as great (mahe), and as a mighty hero (śūrāya). Vishṇu is his friend, associate and benefactor. For the two of them must be offered our most delicious, nutritious and excellent libations (pāntam andhasah pra archata).

(१) प्र वः पान्तं अन्धसः अर्चत ।।

'Archata' means "offer praise or honour" (archa pūjāyām); to it is added the prefix 'pra', meaning "well", "properly", "sumptuously" (prakarsheṇa). This is a call for the devotee. Sāyaṇa takes the mantra as addressed to the priests involved in a sacrificial ritual :

हे अध्वर्यादयः वो युष्माकं ।।

There is, however, nothing in the mantra or in the sūkta to justify this suggestion.

Offer what? 'vah pāntam andhasah'. The word 'andhas' which incidentally has a Greek parallel, anqoV, which means food, especially juicy food (andhat asun, *Amarakosha* gives 'annam' as a synonym). The word is derived from the root 'ad' meaning "to eat", bhakshaṇe (ader num dhau cha, *Uṇādi-sūtra*, 4,645). Sāyaṇa specifies that it is food in the form of soma.

अन्धः सोमरूपमन्नं प्रार्चत । प्रकर्षेण सम्पादयत ।।

He was probably prompted to make this specification, because the mantra was employed in uktha and abhiplaha-shaḍah rituals. But there is nothing in the sūkta itself to support this specification.

'Pāntam' is explained by him as referring to this 'andhas' or food in the form of Soma, which is nourishing and protective (pālana-svabhāvam), and which is a delicious drink (pātavyam). (pā pāne or pā rakshaṇe) It is well-known that Soma is a herbal plant, which when crushed is a nutritious drink. Indra is said to be extremely fond of Soma(6,69,5); and Vishṇu is reported to have crushed and prepared soma for Indra to drink (2,22,1).

(२) धियायते महे शूराय ।। विष्णवे च ।।

These three are the descriptive epithets of Indra. He is mindful, thoughtful, alert, attentive and devout (all of which are the meanings of 'dhiyāyat', from the root 'dhi' in the sense of being a receptacle). It may be recalled that Indra has been identified with Vāyu (or prāṇa). Indra (or Vāyu) is associated with atmosphere (antariksha) and Vishṇu is the divinity of the sky (dyus-sthāna). The relation between Indra and Vishṇu is indicated here. In the adhyātma framework, it means that prāṇa is devoted to the ātman.

Sāyaṇa, however, interprets the word as 'desirous of praises for himself' (stutīr ichchhate). The formation of the 'dhiyāyat', according to this meaning, would be 'dhiyam ātmanah ichchati iti', where 'dhī' is praise, eulogy.

Indra is also great, strong and powerful, and hence worthy of respect and reverence ('mahe' from 'mah pūjāyām'), The word 'mahe' is synonymous with 'mahate'. And he is courageous, and full of the spirit of adventure (śūrāya vikrāntāya). This is the most characteristic mark (liṅga) of Indra's personality.

Indra has come here for eulogy along with (cha) Vishṇu, whose characteristic mark (liṅga) is pervasion (vyāpana). However, all three descriptive words may apply to Vishṇu alone, who is the patron of Indra.

(३) अदाभ्या (अदाभ्यौ) महः ॥

Indra and Vishṇu have together been described as invincible, unconquerable (adabhyā adambhanīyau, from the root 'dabhi' nañ-compound, 'na dābhyau adābhyau'); they are impossible to be vanquished by any one (paraih anabhibhāvyau). If this is the interpretation of Sāyaṇa, the word has another meaning which fits better. It is "freedom from deceit" or "trustworthy". Indra and Vishṇu are worthy of our respect and reverence, because they are altogether dependable as aids in times of stress.

It is therefore that they are great (mahas); they are powerful and full of glory (mahas). (ata eva maho mahāntau).

(४) या सानुनि पर्वतानाम् । तस्थतुः अर्वतेव साधुना ॥

Sāyaṇa provides an alternative, and better, interpretation for the word 'mahas' in the previous line, linking it up with the word 'tasthatuh', to be

explained now. In this interpretation 'mahas' refers to the might-and-glory (tejas), which is a characteristic mark (liṅga) of both Indra and Vishṇu. It is in their own greatness that they rest (tasthatuh, from the root 'sthā', ''to stand', ''to be stationed'' :

यद्वा । महो महसि स्वतेजसि । सानुनीत्यनेन सम्बन्धः । तत्र दृष्टान्तः ।
साधुना अभिमतदेशप्रापणसमर्थेन । अर्वता वेगवता अश्वेन । इव । तेन यथा
अत्युच्छ्रितं प्रदेशं आरोहति तद्वत् उच्चं पदं आरूढौ ॥

The present line under consideration is an ilustration. Even as the horses that are well-bred, well-trained, well-disposed and competent (sādhunā, from 'sādh', with 'uṇ' *Uṇādi-sūtra* 1,1) climb the hill-slopes and stand on top of the hill, the two devatās, Indra and Vishṇu, stand on top of the clouds, viz. in the dyus-sthāna.

Yāska often takes 'parvata' (usually mountain or hill, in the sense of being knotty and rugged) in the sense of a cloud. *Nirukta-Nighaṇṭu* (11,10) gives 'parvata' among the thirty names of cloud (megha-nāmāni). The imagery of a mountain fits well with the form of the cloud. And even as the mountain indicates elevation, clouds are also high above us (lokānām samuchcharita-pradeśe). And Yāska notes that in the Vedic passages the word 'parvata' is frequently associated with Indra, and in all such cases 'parvata' is taken by him as symbolic of cloud (e.g. RV 3,53,1 'indrāparvatā bṛhatā rathena'). The exploits of Indra are more often than not in the realm of the clouds. It is

interesting to note that in the *Nirukta-Nighaṇṭu* the cloud (megha) is also named 'vṛtra', the demon with whom Indra repeatedly contends and seeks the aid of Vishṇu in the such encounters, and 'asura', conflicts with whom are included in Indra's exploits.

When 'parvata' means clouds, the expression'parvatānām sānuni' would refer to the region above the clouds (sānu, derived from the root 'san' with 'ñaṇ' *Uṇādi-sūtra*, 1,3, meaning summit, snuh). It may be recalled that Vishṇu has been described as 'girikshit' ("dwelling on the mountain") in the same sense. The word 'sānu' signifies high elevation, rising high (sānu samuchchritam bhavati; ūrdhvam nunnam preritam bhavati). Thus the two devatās are settled in the realm which is the summit of the clouds (meghānām samuchchrita-pradeśe; parvata-śabdah megha-nāmasu uktatvāt).

The other detail in the illustration is the horse (arvā, the speeding animal, or 'arvat' meaning "running" from the root 'ṛ' which means "to go", and also carry to a destination, 'gati-prāpaṇayoh' with 'vaṇip' suffix, *Uṇādi-sūtra* 4,109; with 'bāhulakatvāt', the suffix 'vanip', ef. 'anyebhyopi dṛśyante', Pāṇini 5,54,14), the courser. The horse is qualified by 'sādhunā', signifying "leading to the goal straight (sādh, samsiddhau), unwavering. In the present context it is the horse trained to course up the hills unfailingly.

In *Nirukta-Nighaṇṭu* (1,14) 'arva' is given under the twenty-six names of the horse (aśva-nāmāni). It is so called because he goes on the road and also

helps the rider reach the end of the road (gacchhaty adhvānam, prāpayaty adhvanah pāram iti vā). Skanda-svāmi cites in this context the *Nirukta* (10,31) which links up 'arvā' with 'araṇa' (arver araṇavān) (cf. Devarāja-yajvā's *Nirvachana*). It is interesting to note that among the names of the horse in the *Nirukta-Nighaṇṭu* 'nara' is also a included (ṇīng prāpaṇe, "to carry the rider across", nayanti ārohiṇam, karmaṇām netāro vā) : if horses lead the rider, the human being leads the karmas. There is thus a correspondance between the horse and the human being.

In the illustration, the horse (arvatā) is in the singular number. If we may press the imagery and rely on the Nirukta-Nighaṇṭu, the horse that ascends the mountain-slope to reach the top represents Vāyu (or prāṇa) together with mind (disciplined and devoted), and therefore corresponds with Indra, who as leader (nara) symbolizes power, energy and effort. We have already explained the conjoint significance of Indra-vāyu (cf. RV. 7,90-92). Indra (an antariksha-devatā, like Vāyu, Mātariśvan and the Maruts) is devoted to Vishṇu, who is well-known for his abode on top of the mountain (girishṭha), which symbolizes the top of the head (dyus-sthāna). Vishṇu is said to press soma for Indra to drink (RV 2,22,1 and 8,3,8); Vishṇu is behind Indra while Indra was killing Vṛtra (*Śatapatha-brāhmaṇa*, 5,5,5,1). Vishṇu stands for the 'ātman' (the word ātman signifies pervasion, tata, even as the word Vishṇu does), if Indra represents 'prāṇa' (or mukhya-prāṇa). The strides of Vishṇu being transferred to Indra (6,69,8) must be viewed in this light :

परा जिग्ये कतरश्चनैनोः

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृथाम्

त्रेधा सहस्रं वि तदैरयोढाम् ॥

Vishṇu stands at the highest peak (7,99,2 'kakubhah pṛthivyāh', 'mahimnah param antam āpa'), and the idea of being worthy of our devotion is expressed here as elsewhere (for instance in 10,1,3) :

विष्णुरित्था परममस्य विद्वञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम् ।
आसा, यदस्य पयो अक्रत स्वं सचेतसो अभ्यर्च्यन्त्यत्र ॥

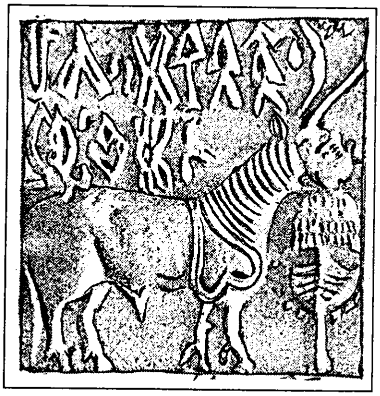

(14)

(संहितापाठः)

त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्रा-
विष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्
कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥ (१४)

(पदपाठः)

त्वेषम् । इत्था । सम्ऽअरणम् । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वाम् । उरुष्यति । या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानम् । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनाम् । उरुष्यथः ॥

(अन्वयः)

(हे) इन्द्राविष्णू, या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित् असनां अस्तुः कृशानोः उरुष्यथः, शिमीवतोः वां त्वेषं समरणं सुतपाः इत्था उरुष्यति ॥

त्वेषं	radiant; shining; energetic; glittering; exciting
इत्था	truly; verily; indeed
समरणम्	approach (together) (of you two, Indra and Vishṇu)
शिमीवतोः	effective, mighty, industrious (reference to Indra and Vishṇu)

इन्द्राविष्णू	Indra and Vishṇu (vocative)
सुतपाः	the severely austere (worshipper)
वां	of you two (Indra and Vishṇu)
उरुष्यति	offers; glorifies; worships (reference to sutapāh); seeks
या (यौ)	who (Indra and Vishṇu)
मर्त्याय	for mortal man
प्रतिधीयमानम्	the rewards that must be received immediately
इत्	indeed (eva)
कृशानोः	of the good archer; the defender of soma.
अस्तुः	the scatterer of favours (reference to Kṛśānu)
असनम्	gifts like food
उरुष्यथः	bestow upon; proffer; distribute.

Indra and Vishṇu are together addressed here. Their coming together (samaraṇam) to where the the devotee is, is celebrated by the devotee given to severe austerities (sutapāh) with prayers and offerings (urushyati); their approach is flashing, exciting, brilliant and radiant (tvesham). They are the ones who bestow upon the mortal devotee (urushyathah martyāya) a ready

and much desired favour or benefit (pratidhīya-mānam) like the good archer (kṛśānu), who distributes favours to all (astuh). They are ever energetic, effective and mighty (śimīvatoh).

(१) या मर्त्याय प्रतिधीयमानं इत् असनाम् ।।

The mantra is addressed to Indra and Vishṇu, who are described as providers of food etc., as immediate rewards for the mortal. 'yā' (for 'yau', dual vocative of the pronoun 'yah') refers to 'indrā-vishṇū'. They are distinguished by their ability to confer boons on the mortals (martyāya). And the boons are called here 'asanā' (from the root 'asu', "to scatter", "to distribute", kshepaṇe with 'yach' suffix, from Pāṇini 7,1,1 'yuvoranākau'), meaning what moves from one person to the other, from the donors to the needy, from the strong to the weak (chalana-śīlam, pradāna-śīlam annādikam), like food, clothes, shelter, protection, and other necessities of life. The gifts are further qualified by "which must rightfully and gratefully be accepted by the devotee, as a reward for his devotion" (pratidhīyamānam, from the root 'ḍudhāñ' meaning "supporting", "nourishing", dhāraṇa-poshaṇayoh). Indra and Vishṇu bestow upon the mortals life-giving gifts; and this idea is completed by the next group of words.

(२) अस्तुः कृशानोः, उरुष्यथः ।

The meaning of bestowing or conferring the gifts is suggested by the word 'urushyathah' (from the root 'urushya', which means "to protect", "to

preserve"), referring again to Indra and Vishṇu. The import would be : "O Indra and Vishṇu, you protect your devotees by bestowing upon them whatever they direly need".

'Kṛśānu' in later language means "fire" (agni), but in the Vedic passages the four or five times the word occurs, it always has the sense of an archer (from 'kṛś' tanūkaraṇe, kṛśyati tanūkaroti, meaning "bending the bow" or "sharpening the dart"). It is strange, therefore, that Sāyaṇa interprets the word in this mantra as signifying "fire" ('kṛśānoh agneh'), explaining that Indra and Vishṇu bestow the benefits on the devotee after having received the offerings through the ritual fire and transmitting the rewards only through the ritual fire ('vahnau hutam havih svīkṛtya tanmukhād eva phalam api dāsyatha ity arthah'). Elesewhere, however, when the word occurs (as in 4,27,3; 9,77,2 and 10,64,8), he relies on the Soma myth, and interprets the word as referring to one of the guardians of Soma (Soma-pāla) with that name, who is an archer, or to a gandharva who too is an archer.

It is to be noted that in this mantra 'kṛśānu' is associated with 'astuh' (from the root 'as' or 'asu' meaning "to drive away", "to scater", "to destribute", kshepaṇe, with 'tun'). Sāyaṇa gives the meaning of distributing favours or alternately driving away enemies ('astur abhimata-ksheptuh, nirasitur vā śatrūṇām'), referring to Agni.

However, this makes little sense. The same combination of 'kṛśānu' with 'astuh' occurs also in two other mantras in the Ṛgvedic corpus. In one of them

(9,77,2), the reference is to the archer ready to shoot a frightening arrow ('kṛśānor astur manasāha bibhyushā'); and in the other (4,27,3), the archer who shoots the arrow with lightning speed (the speed of a thought, 'kṛśānur astā manasā bhuraṇan'). In a third reference (10,64,8), kṛśānu with his fellow-archers is invoked for protection ('ūtaye kṛśānum astrīn'), along with plants, mountains, stars and Agni. It is obvious from this reference that kṛśānu is different from Agni.

वनस्पतीन्पर्वताꣳ अग्निमूतये
कृशानुमस्तॄन्तिष्यं सधस्थ . . . ॥

The inevitability of the dart shot by an expert archer reaching its target is the imagery here, to suggest the effective bestowal of gifts by Indra and Vishṇu (pratidhīyamānam). The word, derived from the root 'kṛś' with 'anuk' ('ṛtanyañeti' *Uṇādi-sūtra*, 4,2) also means "vast" (pṛthu), "great" (mahān), large (viśāla) and extended (vistīrṇa).

(३) शिमीवतोः वां त्वेषं समरणम् ॥

'Sam-araṇam' signifies the arrival (araṇam, from the root 'ṛī', meaning "coursing", "going" and "carrying", "leading", gati-prāpaṇayoh) of Indra and Vishṇu (vām) together, in each other's company (sam). The word has been used in keeping with the imagery of the horse (arvateva) in the previous mantra. It may be noted that Skanda-svāmin connects 'arvā' (for the horse)

and 'araṇa' (trotting) : 'arver araṇavān' (cited by Devarāja-yajvā in his glass over *Nirukta-Nighaṇṭu*, 1,14).

This text includes 'samaraṇa' under the names of battle (saṅgrāma-nāmāni) (2,17) ('sampūrvāt ṛi sṛ gatau'). The glossator cites a passage from RV (4,42,5 'mām uṛtāh samaraṇe havante'); the devatā of this mantra is 'ātmā' or self. This conveys the idea of encounter.

According to Sāyaṇa, the word 'sam-araṇa' means the coming of the two devatās with perfect understanding with each other (samaraṇam samyak paraspara-gamanopetam).

Qualifying 'samaraṇa' are two words 'tvesham' and 'śimīvatoh', the latter referring to the devatās that arrive, while former describes the very act of their coming. 'Tvesha' means "brilliant", "full of light and splendour" (from the root 'tvish', meaning "to glitter", "to shine", "to excite", dīptau with 'ach' suffix, 'nandigrahipachā', *Pāṇini* 3,1,134). The arrival of the two devatās together is marked by a rare brilliance, and excitement caused by it.

The two devatās themselves are mighty and majestic (śimīvatoh, from the root 'śam', meaning "to exert", "to labour", "to put forth effort"). Yāska includes the word 'śimī' among the names of action (karma-nāma, *Nirukta* 5,12), and derives it from the root 'śam' as already indicated, or alternatively from the root 'śak', meaning "to be able to do", "possible to be done" (śamīti karma-nāma; śamayater vā śaknoter vā). There is another passage in *Ṛgveda*

(10,89,5) whre the word 'śimīvān' is used in the sense of one who works (Karmavān), with refrence to Indra (or Soma) :

धुनिः शमीवाञ्छरूमाँ ऋजीषी ॥

(४) सुतपा इत्था उरुष्यति ॥

Sāyaṇa, preoccupied as he is with the adhi-yajña approach, interprets the word 'sam-araṇam' as signifying the arrival of Indra and Vishṇu at the place where the sacrifice is being conducted (samyag-yāgadeśa-gamanam). And he accordingly takes the expression 'sutapā' as the officiating priest who drinks soma, that remains after the oblations are offered ('huta-śishṭa-soma-pīta-yajamānah'). Of course, the word may be taken as 'suta-pā' (sutam pibati iti, from the root shuñ, meaning soma-pressing, abhishave, with 'kta'-suffix), but the better way is to take it as 'su-tapā' (sushṭhu tapatīti, *Uṇādi-sūtra* 4,226 'tap santāpe', 'tap dāhe' meaning "to burn", "to hot up", tapatīti śarīrādi), meaning "the Sun" (śobhanam tapah yasya), *Nirukta-Nighaṇṭu* (1,17) includes 'tapah' under the names of flaming light (jvalato ṇāmāni) and the Sun is well-known as synonymous with Vishṇu. There is a reference in *Mahābhārata* (13,149,34) where Vishṇu is called 'sutapā'.

This is better because of the presence of the expression 'urushyati', which strictly means "protects", "preserves". It does not make any sense to take the line to mean "the soma-drinking priest will protect you", albeit Sāyaṇa takes

the trouble to make the word 'urushyati' mean "praises you" (stauti ity arthah). He is aware that it is far-fetched, for his first impulse is to give the meaning of 'urushyati' as "protects" (urushyati rakshati). The word 'urushyati' in the Vedic context always means "protects ", as for instance, in 5,24,3 where Agni is invoked to defend us from all malevolent people (urushya, raksha) :

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्याणो
अघायतः समस्मात् ॥

The expression 'itthā' is included in Nirukta-Nighaṇṭu (3,10) in the names of truth or reality (satya-nāmāni). So it means "truly", "indeed", "verily".

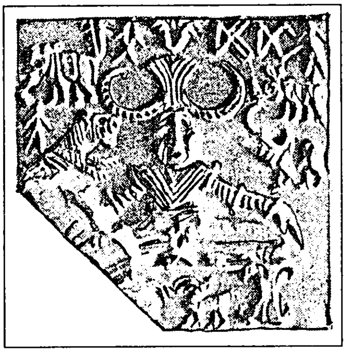

(15)

(संहितापाठः)

ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि
मातरा नयति रेतसे भुजे ।
दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम
तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥ (१८)

(पदपाठः)

ताः । ईम् । वर्धन्ति । महि । अस्य । पौंस्यम् । नि । मातरा । नयति ।
रेतसे । भुजे । दधाति । पुत्रः । अवरम् । परम् । पितुः । नाम ।
तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥

(अन्वयः)

ताः अस्य (मर्त्यस्य) ईं महि पौंस्यं वर्धन्ति । (सः) रेतसे भुजे मातरा नि नयति । दिवः अधि रोचने नाम पुत्रः पितुः अवरं परं तृतीयं दधाति ॥

ताः	they (reference to the life-giving gifts 'asanā' of the previous mantra)
ईं	lustre
वर्धन्ति	increase
अस्य	his (refers to the 'mortal', martyāya in the previous mantra)
महि	great

पैंस्यम्	great manhood; strength; virility; vitality
मातरा	the earth and the sky (dyāvā pṛthivī)
(नि) नयति	leads well
रेतसे	for rains
भुजे	for enjoyment; for protection
दधाति	supports; nourishes
पुत्रः	the offspring (refers to 'martya', mortal)
अवरम्	the lower or nearer realm (viz. earth)
परम्	the higher or more distant realm (viz. atmosphere)
पितुः	of the preserver
नाम	unmoving
तृतीयं	the third realm (viz. sky)
अधि रोचने	the glittering orbit of the Sun
दिवः	of the sky

The life-giving gifts of Indra and Vishṇu (tāh) increase the radiant energy (īm) of the human being as well as his great vitality (paumsyam). An aspect of this gift, the sky and the earth (mātarā) make for bountiful rains (retase) and

protection (bhuje). The offspring of the sky and earth, viz. the human being, upholds the relatedness of the lower or nearer realm (viz. earth, avaram) and the higher or more distant realm (viz. atmosphere, param). And the preserver's immutable abode (pituh nāma) is in the shining solar orbit (adhi rochane) in the bright sky (divah), which is the third and supreme realm (tṛtīyam).

(१) ता ई वर्धन्ति अस्य महि पौंस्यम् ॥

The pronoun 'tā', meaning "they" refers naturally to something metnioned at the very end of the previous mantra. It is 'asanām', which signifies the boons or gifts bestowed upon the mortal by Indra and Vishṇu. It is to be noted that both the pronoun and the noun it stands for are in the feminine gender; although the pronoun is in the plural number, while the noun is in the singular (collective singular, annādikam) : it includes food, clothes, shelter, protection etc. They are life-giving gifts. Sāyaṇa also gives the same meaning for 'asanā'.

फलरूपमसनां । असनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकम् ॥

But according to Sāyaṇa, the pronoun 'tā' in the present mantra refers to the well-known Soma-oblations offered by the sacrificer in a ritual sequence ('soma-rūpāh prasiddhā āhutayo yajamānena hutāh'). This interpretation appears far-fetched, for there is no mention at all of soma-offering in the

previous mantra. Even the word 'sutapā', which is taken by Sāyaṇa in the sene of soma-drinker (suta-pā), signifies only the priest drinking the soma that is left over, and not offering soma as oblations to Indra and Vishṇu.

And having interpreted 'tā' in this unsustainable manner, he commits another error in taking the word 'asya' to signify Indra ('asya indrasya'). The mantra has both Indra and Vishṇu as its devatās, and there is no justification for singling out Indra for the reference. And there is in the mantra no characteristic mark (liṅga) of Indra. Further, the previous mantra does not refer to Indra exclusively anywhere. There is however the significant reference to the mortal ('martyāya'), in the singular number, agreeing with the number of the word 'asya' here. It is therefore correct to take 'asya' as meaning 'martyasya', "of the mortal devotee".

The gifts of Indra and Vishṇu help increase the lustre or brilliance (īm) of the devotee (viz. the mortal recipient of the gifts). Sāyaṇa takes 'īm' to mean "this" (etad); alternatively he suggests that it is a meaningless particle ('īmity anarthako vā')! He ignores the fact that the word occurs in *Nirukta-Nighaṇṭu* (1,12); and the indeclinable word (avyaya) has the sense of lustre (kāntau), movement (gatau) and pervasion (vyāptau) (cf. Devarāja-yajvā's gloss, citation from *Kavi-kalpa-druma*, and illustrations from RV 6,47,15 'ka īm stavat kah 'pṛṇāt ko' and 5,54,4, 'vi yadajrām ajatha nāva īm yathā vi durgāni maruto nāha rīshyata').

The gifts also augment 'mahi paumsyam', 'mahi' meaning "great", and 'paumsyam' strength or vitality. The word 'paumsyam' literally means the "work of a male person" (pumsah karma'). The *Nirukta-Nighaṇṭu* includes this word among the names of strength (balanāmāni, 2,9). Devarāja-yajvā takes the word in the sense of nourishment and growth (pumsi abhivardhane). There are instances from *Ṛgveda*, where the word is used for strength and vitality 1,5,9 ('yasmin viśvāni paumsyā'), 1,80,10 ('mahat tad asya paumsyam') and 6,46,7 ('bhara satrā viśvāni paumsyā').

(२) मातरा नि नयति रेतसे भुजे ॥

The expression 'mātarā' (mātarau, "mothers") is often used in *Ṛgveda* in the sense of sky and earth (dyāvā-pṛthivī) : 6,32,2 ('sa mātarā sūryeṇa'), 9,85,12 ('prārurujad rodasī mātarā śuchih'), 10,1,7 ('ā hi dyāvā-pṛthivī ugra ubhe sadā putro na mātarā tatantha') and 10,35,3 ('dyāvā no adya pṛthivī anāgaso mahī trāyetām suvitāya mātarā'). Occasionally 'pitarā' (pitarau, "fathers") also is used (e.g. 1.159,2 'suretasā pitarā bhūma'; 3,3,11 'ubhā pitarā', etc). Earth and sky are also together called the 'mother' (10,110,9 'ya ime dyāvā-pṛthivī janitrī'). More specifically, earth is described as mother and sky as father (e.g.1,89,4 'yan mātā pṛthivī pitā dyauh'; 1,90,7 'madhu dyaur astu nah pitā' 1,60,2 ('pitā mātā cha bhuvanāni rakshatah'), 1,164,33 ('dyaur me pitā janitā nābhir atra bandhur me mātā-pṛthivī mahīyam'). We have in *Taittirīya-āraṇyaka* (1,10,1) the statement that earth is wife and sky the husband ('jāyā bhūmih patir vyoma').

As a consequence of the gifts granted by Indra and Vishṇu, sky and earth together lead the devotee well (ni nayati), making for rains (retase) and for enjoyment or partaking of the gifts (bhuje). The word 'retas' is taken by Yāska in the sense of waters (*Nirukta* 2,27). Derived from the 'rī' (rīng prasavaṇe) with asun-suffix ('sturibhyām tuṭ cha', *Uṇādi-sūtra*, 4,197), it means "to flow", "to ooze out" (rīyate sravati retah) . The *Nighaṇṭu* speaks of rains as the 'retas'of the devas (vṛshṭi-lakshaṇām apām devānām retastvād reta uchyate), and cites illustrations from the Ṛgvedic corpus: 1,164,36 ('saptardha-garbhā bhuvanasya retah'); 6,70,2 ('asme retas siñchatam yan manur hitam'). There is a passage in which the rains are more explicitly meant by 'retas' : 6,75,15 ('idam parjanya-retasa ishvai devyai bṛhan namah').

The relation between earth and sky on the one hand and rains on the other is brought out in many passages as, for instance, in 6,70,1:

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥

and in 6,70,2

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी
अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥

Sāyaṇa's interpretation of 'retase' as meaning "for obtaining the ability to produce children on the part of living beings" or semen (prāṇinām

putrādyutpādana-sāmarthyāya) is, to put it mildly, flat and too commonplace. It does not reflect the spirit of the Vedic association between 'mātarā' and 'retas'.

And the other purpose which earth and sky achieve for the sake of the mortal (martyāya) is the enjoyment of a good life (bhoga) or protection from all ills (bhuje). Both the rains and the powers of enjoyment (or protection) (Sāyaṇa : 'bhogāya rakshaṇāya vā') are gifts immediately and directly from earth and sky, and ultimately from Indra and Vishṇu. A mantra elsewhere (1,159,5) makes this clear :

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना
रयि धत्तं वसुमन्तं शतग्विनम् ॥

(३) दधाति पुत्रोऽवरं परम् ॥

The 'matarā' (dyāvā-pṛthivī, sky and earth) also help preserve through Indra the separate identity (dadhāti) of the realm below (avaram) and the realm above (param). The lower realm is the earth, and realm higher than (beyond, or above) that is atmosphere (antariksha). The expression 'avara' is not to be taken in the sense of "mean" or "inferior" (nikṛshṭa), as Sāyaṇa has done, but in the sense of what is nearer to us, as opposed to 'para', which is far, distant, farther, ulterior (from the root 'pṛī' wiht ach-suffix).

The distinction between the two realms is preserved by Indra the offspring of the 'mātarā' called here 'putra', from the root 'pū' with 'ktrah', 'puvo hrsvaścha', *Uṇādi-sutra* 4,164). It is in later literature that the son was called 'puttra' (with double 'ta', 'takāra dvaya'), because he saves his father from the hell known as 'put' ('punnāmno narakād asmāt pitaram trayate sutah; tasmāt puttra iti proktah', *Mahābhārata*, 1,74,37). This is not the Vedic idea. Sāyaṇa rightly explains that here 'putra' (from 'pūṇg', pavane, with ktra-suffix) refers to 'every person' ('puru-trātā sarvo-janah). Putra here may be taken as Indra. There are references in *Ṛgveda* to this effect : 10,133,5 ('putram iva pitarau aśvino- bhendrāvathuh'); 10,140,2 ('putro mātarā vicharan nupāvasi').

But Sāyaṇa is on the wrong track when he confuses the import of the mantra by relying on a minor passage quite out of context (*Taittirīya-samhitā* 5,6,8,4 'trīṇī vā retāmsi pitā putrah pautrah'). Sāyaṇa brings in the idea of a grandson (pautra), who is 'avara' (in his own interpretation, "inferior") , son (putra), who is 'para' ("superior", according to him), and the father (pitā), who is the third (tṛtīya) with reference to the son and the grandson (avaram nikṛshṭam nāma pautra-saṁjñam, param tad utkṛshṭam putra iti nāma; tad ubhayāpekshayā tṛtīyam piteti nāma). However, the *Taittirīya-samhitā* statement does not have this significance. It is rather far-fetched and unnecessary to bring in the idea of progeny in a series, merely because the word 'retas' is there.

The adhyātma interpreation would suggest that the human being himself in his own constitution supports and nourishes (dadhāti, from 'ḍudhāng', dhāraṇa-poshaṇayoh) the distinction as well as inter-relatedness of the earth and the atmosphere, the earth being represented by the navel region (nābhi) and the atmosphere by the heart (hṛt).

(४) पितुर्नाम तृतीयं अधिरोचने दिवः ॥

If 'putra' in the mantra refers to Indra, representing earth and atmosphere, 'pitā' stands for Vishṇu, whose abode is sky, the third realm (tṛtīya). We may recall the narration in *Taittirīya-samhitā* (7,1,55), and *Aitareya-brāhmaṇa* (6,15,10), about Indra and Vishṇu coming to an agreement, Indra occupying two parts and Vishṇu occupying the third part :

अथ या सहस्रतम्यासीत् । तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यवच्छेताम् । स इन्द्रोऽमन्यत अनया वा इदं विष्णुः साहस्रं वर्क्ष्यत इति । तस्यामकल्पेताम् । द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुः ॥

That Vishṇu chose to dwell in the third and the highest realm (viz. sky) is also mentioned in several Rgvedic mantras, as for instance, in 10,1,3 :

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो
बृहन्नभि पाति तृतीयम् ॥

The phrase 'pāti tṛtīyam' is suggestive as it strongly echoes the phrase of the present mantra 'pitur nāma tṛtīyam', where 'pitā' and 'pāti' are cognate and

synonymous. The word 'pitā according to *Nirukta-Nighaṇṭu* (4,1) is derived from the root 'pā' (meaning "to protect", rakshaṇe, 'pāterḍitih', *Uṇādi-sūtra* 4,57), and Yāska explains that 'pitā' is one who protects or who looks after (4,21, 'pitā pātā pālayitā vā'; Skandasvāmi derives the word from 'pāterṇyantād bāhulakāt ḍitih'; there is also the *Uṇādi-sūtra*, 2,96 which justifies the 'tṛch'-pratyaya; one who produces, one who brings about, prasavitā, 'utpādaka').

Sāyaṇa also takes 'pituh' as meaning "by the grace of Vishṇu, who is the protector ('pālakād vishṇor anugrahāt'). But according to him, this meaning is justified by the relationship betweeen Vishṇu and the sacrifice (yajña); Indra is also related to the sacrifice. We read in *Śatapatha-brāhmaṇa* (3,7,1,17) :

इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । वैष्णवो यूपस्तꣳ सेन्द्रं करेति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति । ('विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥' इति वज्रं वा एष प्राहार्षीद् यो यूपं उदशिश्रियद् विष्णोः विजितिं पश्यत इत्येव एतदाह ॥)

The same text, however, points out next that Vishṇu's highest step, viz. the third (tṛtīyam), is the solar orbit that shines in the sky (divi) (3,7,1,18)

अथ चषालमुदीक्षते 'तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥'

The mantra locates the third step (tṛtīyam 'forming the third part', Pāṇini 5,3,48) of the 'pitā' (pituh, viz. Vishṇu the protector) as the Sun in the bright

sky (divah, from 'ūḍidam padādi', Pāṇini, 6,1,171; brightness is the characteristic mark of the sky, RV. 1,69,5 'divo na jyotih'), which shines with extraordinary brilliance (adhi roachamāne, from 'ruch dīptau', with yuch-pratyaya, 'yuvoranākau', Pāṇini 7,1,1) (cf. also Sāyaṇa : 'dyotamānasya ādityasya rochamāne maṇḍale')

There is also the expression 'nāma' ('pitur nāma tṛtīyam'). It means at first glance, "name", and Sāyaṇa accordingly, paraphrases 'dadhāti putrovaram param pitur nāma tṛtīyam' :

पितुः स्वोत्पादकत्वात् स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं परं
तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम, तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति धारयति ।

In his interpretation, Vishṇu, being self-born and also creator, bore the name of 'father' (pitā), in contradistinction to the names 'son' (putra) and 'grandson' (pautra), both stnding for man in the superior and inferior aspects. Nāma is thus a mere name, a symbol (samjñā). But he also points out that there could be another significance for 'nāma' in the sense of "bending" (namana), standing for the competence (to create and protect) settled in the earth and sky ('namanam dyāvā-pṛthivyoh sthāpitam samarthyam').

It is an interesting word. In *Nirukta-Nighanṭu*, (1,12), it is included in the names of water (udaka-nāmāni). The glossator explains that it is derived from the root-meaning, 'namateh', namayati, or from 'ama' meaning "to go" (gatyādishu) : it would therefore mean, that which does not go or move (na

amanti, na gachchhanti). The third step of Vishṇu is also the final step, the ultimate step (paramam padam) and all existence is comprehended in it; nothing can move out of it, or away from it. It is an all-pervasive abode in the same sense that water (āpa) is. Thus, 'nāma' qualifies 'tṛtīyam'. We have passages in *Ṛgveda* which admit of this shade of meaning, e.g. : 1,6,4 ('dadhānā nāma yajñiyam'), 1,72,3 ('nāmāni chid dadhire yajñiyān') and 9,75,1 ('nāmāni yahvo adhi yeshu vardhate').

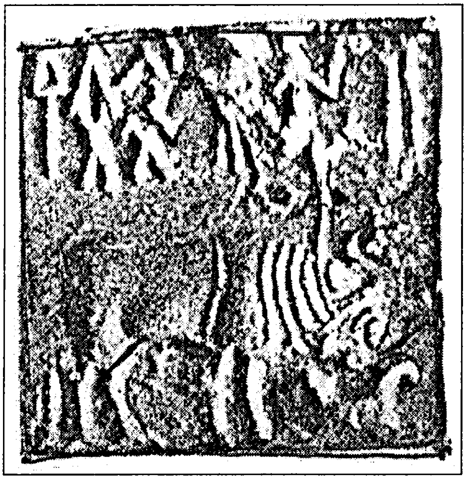

(16)

(संहितापाठः)

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य

त्रातुरवृकस्य मीळ्हुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु

क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥ (१६)

(पदपाठः)

तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । इनस्य । त्रातुः । अवृकस्य । मीळ्हुषः । यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायाय । जीवसे ॥

(अन्वयः)

इनस्य त्रातुः अवृकस्य मीळ्हुषः, यः पार्थिवानि त्रिभिः इत् विगामभिः उरु क्रमिष्ट, उरुगायाय अस्य, तत्तदित् पौंस्यं, जीवसे गृणीमसिः ॥

तत् तत् इत्	that and that (viz. those accomplishments)
अस्य	of Vishṇu
पौंस्यं	valour; vigour; vitality
गृणीमसि	we honour; we celebrate

इनस्य	of the lord of all existence (viz. Vishṇu)
त्रातुः	of the protector (viz. Vishṇu)
अवृकस्य	of one who is devoid of harshness (viz. Vishṇu)
मीळ्हुषः	of one who showers favours (viz. Vishṇu)
यः	who (Vishṇu)
पार्थिवानि	the three realms
त्रिभिः इत्	by three
विगामभिः	by the strides across
उरुक्रमिष्ट	covered
उरुगायाय	of the wide-spreading one (or of the one who is vastly celebrated)
जीवसे	so that he (Vishṇu) lives.

We celebrate with zeal (gṛṇīmasi) the manifold valour (tat tat paumsyam) of Vishṇu (asya, vishṇoh), who is the mighty protector (trātuh), altogether devoid of wolfish harshness and hard-heartedness (avṛkasya), and capable of showering all favours on his devotees (mīḷhushah). He covered (kramishṭa) by his three strides (tribhih it vigāmabhih) all existence (pārthivāni), and made it vast and habitable (uru). He is widely celebrated, for he has widely traversed (urugāya). This celebration of ours is intended to make Vishṇu live in our minds and hearts, and becomes extensively acclaimed.

(१) तत्तत् इत् अस्य पौंस्यं गृणीमसि जीवसे ॥

The valiance of Vishṇu (asya vishṇoh paumsyam) has been manifold; and the expression 'tat tat' is a repetition of "that" to suggest continuous or successive acts of vitality (vīpsāyām dviruktih). Many are the exploits of Vishṇu that are being recounted and eulogized. He is therefore an 'uru-gāya', in the sense of being much praised.

The word 'paumsya' has already been explained.

The word denoting action in the first person and plural number is 'gṛṇīmasi', from the root 'gṛī', meaning "to make sound", "to narraate", "to praise", "to pray" (śabde). It signifies prayer, but there is also a sense of being zealous about it. Hence it has to be taken as celebrating the exploits of Vishṇu by song and prayer.

And the purpose of such celebration is to make mankind live well and happily, gloriously and meaningfully (jīvase, from the root 'jīva', prāṇa-dhāraṇe). The word 'jīvase' suggests not only "to live" or "to remain alive", but "to support life", "to nourish and strengthen".

(२) इनस्य त्रातुः अवृकस्य मीळ्हुषः ॥

Vishṇu, whose exploits are being celebrated, is further described. He is an energetic master, verily the sun (ina, from the root 'in' "to move" gatau;

etīti; 'i' with nak-suffix; in siñji, *Uṇādi-sūtra*, 2,282). *Ṛgveda* (1,164,21) speaks of 'ina' (sun) as the protector of the entire universe :

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।।

Nirukta (3,11) includes this word (niyutvān inah) under the names of sovereigns (īśvara-nāmāni): 'ina ity etat sanita aiśvaryeṇeti vā sanitam anena aiśvaryam iti vā'. The word denotes one that is full of this lordship (aiśvarya) or one that bestows lordship on others. Vishṇu is 'ina' both in the sense of being identical with the sun and in the sense of being the supreme sovereign.

He is also the protector of all (trātā, from the root 'traiṅg' meaning "to protect", "to preserve", pālane; 'ade cha upadeśe aśiti', Pāṇini 6,1,45)

Further, he is described as a 'non-tearer' (avṛka, the negation of vṛka, 'na vṛkah'), derived from the root 'vṛseh' or 'vṛksh' meaning "to cut", "to tear"). The word 'vṛka' generally means a wolf or a wild dog, which is well-known for its tearing the flesh of its victims; it is used in the sense of killer (vṛka ādāne, 'ādatte śatru-prāṇān iti', cf. *Nirukta-Nighaṇṭu* 2,20 also in the sense of a thunderbolt, vajra; 'igupadhālakshaṇah kah', urṇatter vā), and in the sense of being cruel and destructive. Vishṇu who is the supreme soveriegn, is nevertheless utterly devoid of this trait of a wolf. On the ohter hand, he is kind, merciful and compassionate.

And another description of Vishṇu is that he is a showerer of favours. The cognate word used elsewhere in *Ṛgveda* (2,24,1) is emphasized by the quality of friendlines :

यथा नो मीढ्वान् स्तवते सखा ॥

Sāyaṇa interprets the word 'mīḍhvān' as "the showever of praises" (sektā, stuter varshitā). The root of the word is 'mih' meaning "to sprinkle", "to shower" (sechane). The *Nighaṇṭu* specifies that 'mihau sichi' has the sense of urination (mūtrotsarge). However, the word is often employed in the sense of copious outpouring. We have a statement in *Bṛhadāraṇyaka-upanishad* (1,1,1) to the effect that whatever sprinkles also rains ('yan mehati tad varshati'). The word suggests being generous and bountiful, bestowing the devotee richly. *Nirukta* (3,9) includes the derived word 'vīḷhum' among the names of treasure or wealth (dhana-nāmāni).

(३) यः पार्थिवानि त्रिभिः इत् विगामभिः उरु क्रमिष्ट ॥

The great accomplishment of Vishṇu, which indeed is the occasion for celebration, is acclaimed here. He planted his steps three times, only three times (the word 'it' stresses this point) (tribhih vigāmabhih), and thus carved out extensive realms (uru kramishṭa). We have noted earlier that 'pṛthivī' is used in the *Nirukta-Nighaṇṭu* not only in the sense of the earth, but also in the sense of atmosphere (antariksha) and sky (dyus-sthāna). All three realms are

therefore associated with pṛthivī (pārthivāni). Vishṇu's strides are outgoing (vi-gāmabhih), and during the act of planting his steps, the realms also became vast for all beings to inhabit (uru kramishṭa).

(४) उरुगायाय जीवसे

We are celebrating the glory of Vishṇu, who is praised widely (uru-gāya), so that he lives ever in our minds and hearts (jīvase). Sāyaṇa interprets 'jīvase' as "for protecting the three worlds" (loka-traya-rakshṇāya; 'jīvase jīvanāya rakshaṇāya'). The word 'jīvase' is derived from the root 'jīv' which means "to live", "to breathe" (prāṇa-dhāraṇe 'igupadhajñeti'), and therefore would signify 'yathā jīvati 'tatha' "so that he lives". The association with 'urugāyāya' would further suggest that the celebrity of Vishṇu, who is the protector of all mankind must be alive with gratitude in the hearts of all people. The expression 'uru-gāya' signifies 'uru-gātavya', "one that must be praised widely and at all times".

(17)

(संहितापाठः)

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय
मर्त्यो भुरण्यति ।
तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन
पतयन्तः पतत्रिणः ॥ ५ ॥ (१७)

(पदपाठः)

द्वे । इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽदृशः । अभिऽख्याय । मर्त्यः ।
भुरण्यति । तृतीयम् । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन ।
पतयन्तः । पतत्रिणः ॥

(अन्वयः)

स्वर्दृशः अस्य (विष्णोः) द्वे इत् क्रमणे मर्त्यः अभिख्याय भुरण्यति । अस्य तृतीयं नकिः आ दधर्षति । पतयन्तः वयश्चन पतत्रिणः (अपि न आदधर्षति) ॥

द्वे इत्	two only
अस्य	of his (viz. Vishṇu's)
क्रमणे	steps
स्वर्दृशः	steps of him who beholds everything in the light of the heavens (viz. the Sun)
अभिख्याय	having turned towards the light (knowledge)

मर्त्यः	the mortal
भुरण्यति	moves about and works
तृतीयम्	the third (step)
अस्य	of his (of Vishṇu)
न किः	no one
आदधर्षति	can know
पतयन्तः	(even) those that move everywhere
वयश्चन	the maruts (the winds or mind)
पतत्रिणः (अपि)	(and) the birds that fly in the air (can never know)

During his striding across (asya kramaṇe), Vishṇu planted three steps, which brought into being the three realms. Of the three, only two steps (dve it), namely the earth and the atmosphere, are known well to the mortals (martyah) who look forward to understand (abhikhyāya bhuraṇyati). But the third one (trtīyam), namely the sky is altogether unknown (ā dadharshati) to any one (na ki), even to the winds that soar high (patayantah vayaśchana) or to the birds that fly in the air (patatriṇah). Vishṇu who is seated in the heart of every being is beyond the ken of our sense-organs and mental faculties. He can be perceived only by him who strives to turn inward and look with insight (abhikhyāya bhuraṇyati).

(१) द्वे इत् अस्य क्रमणे स्वर्दृशः ।

Vishṇu is well-known to have planted three steps (trīṇi padā vichakrame vishṇuh), and he thus not only fashioned but extended the three realms for the habitation of all living beings. They are bhūh (earth), bhuvah (or antariksha, atmosphere or mid-region) and suvah (dyus-sthāna, sky, or the upper regions).

And Vishṇu has here been described as 'svardṛk' (svar-dṛśah to agree with asya), meaning that he beholds all things as the Sun does, even the high heavens (svargasya sarvasya vā drashṭuh). *Nirukta* (2,13) includes 'svah' among the six names of sky or the Sun ('sādhāraṇy uttarāni shaṭ divaścha ādityasya' : svah, pṛśnih, nākah, gauh, vishṭapam, and nabhah). We find the employment in the Ṛgvedic passages of this word together with 'dṛś' ("to see light", prekshaṇe) in the sense of dazzling or brilliantly shining, beholding everything in the light of the high heavens, Sun-like, e.g.

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो ।।

(2,24,4)

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्दृशं केतु दिवो रोचनस्थामुषर्बुधम् ।।

(3,2,14)

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशौ ।।

(5,63,2)

प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो

वो यामन् भयते स्वर्दृक् ॥

(7,58,2)

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा ॥

(7,83,2).

(२) अभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ॥

Two of the three steps of the all-seeing Vishṇu, who is identical with the Sun (who is svar-dṛk), are all that can come within the comprehension of mortals. Two significant expressions are used to illustrate this idea. The first one is 'abikhyāya'. The word 'abhikhyā' has been used in the sense of turning ones look or attention (khyā) towards (abhi). It is not merely preparedness to view or perceive, but involves life-energy being focussed on perceiving or viewing, intense attention. The word has been employed only in this sense in several passages in *Ṛgveda* (e.g. 1,148,5 : 'andhā apaśyā na dabhau abhikhyā nityāsa īm'; 8,23,5, 'abhikhyā bhāsā bṛhata';10,112,10, 'abhikhyā no maghavan'). *Nirukta* (3,13) includes this word among the names of cognitive excellence (prajñānāmāni). Without such intense adverting, no illumination is possible.

The other word 'bhuraṇyati' is even more interesting. Derived from the root 'bhṛ' or 'bhur', meaning "to move rapidly", "to palpitate" (bhurati), the form 'bhuraṇa' means 'quick and active', and the other form 'bhuraṇya' means restlessness. Yāska takes the word in the sense of movement

(gatyartha, gati-karma) and includes it also among the words for speed (kshipra-nāma) (*Nirukta*, 3,9 'bhuraṇyatir gati-karmā', mṛgayvādayaścha, Pānini 30,1,36, kyu-pratyaya; also Skanda-svāmin takes it in the sense of quick work, bhuraṇyater gatikarmaṇa idam, kshipra-nāma vā). But in Ṛgvedic passages, the word is used sometimes in the sense of supporting or nourishing (as, e.g., 1,50,6 'yenā pāvaka chakshasā bhuraṇyantam janān anu, tvam varuṇa paśyasi'), and sometimes in the sense of accomplishment or obtainment (e.g. 5,73,6 'nāsatyāsnā bhuraṇyati'). *Nirukta-Nighaṇṭu* (2,14), however, gives the meaning of supporting and nourishing (bhuraṇa dhāraṇa-poshaṇayoh, 'kuḍvādih'), which may be off the mark here.

In the present context, the words would more appropriately signify that mortals move about in the two realms, and carry out all their activities, having known that this was made possible for them by the might and grace of Vishṇu.

(३) तृतीयं अस्य (विष्णोः स्वर्दृशः) नकिः आ दधर्षति ॥

The third stride of Vishṇu is referred to here. It is the highest and supreme step (paramam padam) and is identical with the sky, beyond the earth and the atmosphere (which are his other steps). The word 'asya', ("his") means 'vishṇoh' ("of Vishṇu"), and has to be taken along with the qualifying and descriptive word 'svardṛśah' (already considered). Yāska takes the form 'svar' to signify the sun (*Nirukta* 2,14), the most important detail of the sky (dyulokākhya) :

स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः । स्वृतो रसान् । स्वृतो भासं ज्योतिषाम् । स्वृतो भासेति वा ॥

It is so called because the Sun moves well, that is to say with no interruptions or destractions; and likewise he inspires and prompts all life on earth and in atmosphere, The expression 'svar' (in Yajurveda 'suvar') primarily connotes "shining" (svarati); and "shining is best illustrated by the Sun (sunshine), the dazzling light. And because of the sun, the sky is the bright space, the heaven. The vault above the sun is called 'divah'. The Sun's brilliant light manifests all heavenly bodies, enters into all life-giving juices, and pervades all the realms. He makes for all onward movement (*Nirukta*, 5,4) :

स्वरादित्यो भवति । स एनानि सारयति ॥

What sees even this Sun is 'svar-dṛk' (sūryasya drashṭā); this is Vishṇu, who is responsible also for the earth and the atmosphere. Vishṇu in fact, beholds all things in all the realms (sarvasya drashṭā).

This spot, where Vishṇu or the Sun shines in his dazzling glory, is beyond the kėn of the denizens on earth and in atmosphere. No one ('na kih', for 'na kah api') can comprehend this spot, which is the source, sustenance and goal of all creatures. The word is derived from the root 'iñ dhṛshā' (da-dhṛsh), meaning "to be bold", "to be strong", "to be competent" (prāgalbhye : (dhṛshi śasī vaiyātye'). The literal connotation is that no one is competent enough, capable enough, bold enough to overcome that spot with his

intelligence (buddhyā na abhibhavati) . In plain language : no one can normally know that spot (jñātum na śaknoti). However, the word itself in several contexts is intended to mean acceptance (as, e.g. in 5,66,3, 'rātahavyasya sushṭutim dadhṛks stomair manāmahe' or in 8,82,2 'pibā dadhṛk yathochishe') and competence (as, e.g. 10,16,7 'dadhṛk vidhakshyan').

(४) वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥

It is not only the humans that are incapable of understanding the highest step of Vishṇu, which is sun-like, dazzling and blinding. The incapacity is common to all creatures that share the trait of mortality (martya). The highest step is distinguished by being immortal, viz. beyond the limits of mortality. Even the winds (vayaśchana), from 'vayah', the root being 'vā' meaning movement, 'gati-gandhanayoh', vāter ḍichcha, *Uṇādi-sūtra* 4,573, 'iṇ' suffix), viz. the maruts ('vetāro marutopi', Sāyaṇa), which move close to the higher realms, high up in the atmosphere, are not capable of reaching this third relam above the Sun.

And likewise the birds (patatriṇah, "those having patatra or wings," from the root 'patlṛ' or 'pat' meaning "to move", "to fly") which are characteristically fast in their movement ('patayantah, from the same root, but having the significance of speed, of flying rapidly) and soar high in the air, cannot reach up to this spot.

The adhyātma interpretation of the mantra takes the three steps of Vishṇu to represent the three states of life : wakefulness (earth), dream (atmosphere) and deep sleep (sky). The transactional experiences are confined to the first two states; but no one can communicate his experience in the third state, for it is beyond understanding. Hence it is called prājña (prakṛshṭa-ajña). Wakefulness is transaction between the subject and the objective world (hence called viśva), and dream is entirely a confabulation of the mind based on the sense-data of the working state within the individual (hence called taijasa). Ānanda-tīrtha suggests this correspondance in his commentary on *Bṛhadāraṇyaka-upanishad* (6,3) :

जाग्रच्च पृथिवी चैव द्यौः सुषुप्तिस्तथैव च ।
स्वप्नश्चैवान्तरिक्षं च ज्ञेया अन्योन्यनामकाः ।।
अत्रायं भगवान् विष्णुर्जीवस्य स्वयमेव तु ।
ज्योतिर्विशेषतो भूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्र यत् ।
न जीवः स्वयं द्रष्टुं सुप्तः शक्नोति हि ध्रुवम् ।।

It is Vishṇu that provides the light for all our understandings; there is no light other than him. However, in deep sleep this light is withdrawn into himself, or rather the subject is drawn in and gets merged in the light. That is why the state is described as 'samasta', 'supta', and 'samprasāda'. The *Chhāndogya-upanishad* (8th prapāṭhaka) deals with this condition in some detail. While the third step of Vishṇu is altogether beyond the normal transactional perception (the winds or maruts, vayaśchana, representing sense-functions, and the birds or patatriṇah representing mind), it could however be reached by the devotees who strive in that direction (abhikhyāaya bhuraṇyati).

(18)

(संहितापाठः)

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं
न वृत्तं व्यतीँरवीविपत् ।
बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्वभिर्युवा-
कुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥ ६ ॥ (१८)

(पदपाठः)

चतुर्भिः । साकम् । नवतिम् । च । नामऽभिः । चक्रम् । न । वृत्तम् ।
व्यतीन् । अवीविपत् । बृहत्ऽशरीरम् । विऽमिमानः । ऋकऽभिः । युवा ।
अकुमारः । प्रति । एति । आऽहवम् ॥

(अन्वयः)

नामभिः चतुर्भिः साकं नवतिं च व्यतीन् चक्रं न वृत्तं अवीविपत् । बृहच्छरीरः ऋकभिः विमिमानः युवा अकुमारः आहवं प्रत्येति ॥

चतुर्भिः	with four
साकं	together with
नवतिम्	ninety in number
नामभिः	with their own inclinations
चक्रं न	like unto a wheel

वृत्तम्	revolving
व्यतीन्	veriety of ways
अवीविपत्	causes to move (in a variety of ways)
बृहत् शरीरम्	immense (vast) body
विममानः	evolving variously
ऋक्वभिः	through jubilant praises
युवा	ever youthful (active, dynamic)
अकुमारः	but not small (being all-pervasive)
प्रत्येति	comes in the direction of
आहवम्	(our) invocations

The import of the mantra is rather obscure. Sāyaṇa interprets the mantra as describing Vishṇu as identical with the Sun (ayam ādityātmā Vishṇuh), who is responsible for the wheel of time (kāla), with ninety-four details (kālāvayavān, chaturadhikanavati-samkhyākān). With the movement in the form of gyrations of the Sun, these aspects of the time also assume periodical revolutions, like the circular movements of a wheel (chakram na vṛttam). The Sun brings forth a variety (avīvipat) of forms incidental to such periodical revolutions. He is ever active, as a youth full of energy (yuvā), but he is never childish (akumārah) in the sense of being errant or impulsive. He is able to

keep the time revolving without fault, because he is inspired by the pious prayers of the human devotees (ṛkvabhih). He heeds to our invocations and supplications (āhavam pratyeti). His response to our overtures is positive.

(१) चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिः ।।

In the general background of the unintelligibility of this mantra, the play with numbers here is further intriguing. The number 94 (chaturbhis sākam navatih) appears to have found reference here. It may be noted that we find 3,7,9 and 12 are numbers that have a curious significance for the Vedic people. One mantra (1,164,48) speaks of a wheel with 360 spokes (triśatā-shashṭi); another (1,164,0) refers to 720 (sapta-śatāni viṁśatiścha). The numbers, without doubt, have a meaning, although we are not always certain what it is. In the present context, it is obvious that the revolving sun-archetype is the focus of attention. If the sun is identified with Vishṇu, the all-embracing spirit of creation, Vishṇu is identified with time (kālātmako vishṇuh).

And the expression 'nāmabhih' (in the plural) refers to the periodical inclinations of the sun ('svakīyaih namana-prakāraih'), from the meaning of the root 'nam' ("to bend", namyati). The Sun while revolving is seen to make these inclinations. They are likened to the spokes of a wheel. And they are enumerated here as totalling ninety-four (navatim chaturbhis sākam, ninety along with four), which are like multiple spokes of a wheel ('bahvaropetam chakram iva). What this number refers to cannot be easily figured out. Sāyaṇa, however, provides an explanation :

Year (samvatsara)-1; half-years (ayane)-2; seasons (ṛtavah)-5; months (māsāh)-12; half-months (ardha-māsāh)-24; days and nights (aho-rātrāh)-30; watches of three hours (yāmāh)-8; zodiacal periods (lagnāni)-12; Total 94.

One wonders if this explanation is not rather far-fetched and anachronistic. But in the absence of another and better explanation, this may be allowed to stay.

The Vedic ideology does accept the year (samvatsara, meaning that in which all beings dwell together, 'sam vasante asmin bhūtāni') as identical with the creator, and with the Sun. *Śatapatha-brāhmaṇa* (10,2,4,3) says:

संवत्सरो वै प्रजापतिः । . . स यः संवत्सरोऽसौ स आदित्यः ॥

and elsewhere (2,2,3,9)

आदित्यस्त्वेव सर्वा ऋतवः ॥

But in the Vedic ideology, the reckoning of the year appears to have been four-fold, and it is possible that the expression 'chaturbhih sākam' refers to this (cf. *Taittirīya-brāhmaṇa* 1,4,10,1) :

अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा इदावत्सरः । वायुरनुवत्सरः ॥

Agni is samvatsara; Sūrya is parivatsara; Chandramā is idā-vatsara; and Vāyu is anuvatsara. The reckoning of the year was made on the basis of the three devatās (corresponding to the three realms : Agni on earth, Vāyu in the atmosphere, and Sūrya in the sky) together with Soma (or Chandramā) as the energizing principle. They also correspond with the three steps which Vishṇu planted, and realm beyond them which is transcendental (parama-vyoma) and where Vishṇu abides in his own glory (sve mahimni); unknown to mortals, ineffable and hidden.

(२) चक्रं न वृत्तं व्यतीन् अवीविपत् ॥

The passage of time is cyclical or circular, not rectilinear. Therefore, there can really be no point of beginning or point of ending. The Veda mentions that the creation was in terms of cosmic cycles :

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ॥

The revolving sun provides the archetype of the time that was bound up with creation. Time as an aspect of the cosmic order moves necessarily in a circle : it is both a consequence and an expression of that order. It is to emphasize the cyclical character of cosmic time that the imagery of the wheel (chakra) has been employed. In the well-known 'asya vāmasya' hymn, the Sun is likened to a chariot (ratha), which moves on but a single wheel (1,164,2). Yāska explaining the import of this imagery, traces the word 'ratha' (chariot) to the

root ‘ramhati (meaning “to move speedily”) or alternately to a reversal of the order of letters (varṇa-vyatyaya): ‘sthi-ra’ (what is stable, at rest) becoming ‘ra-tha’ (what moves, does not rest); or again to the fact that one sits comfortably in it and enjoys the ride (*Nirukta*, 9,11) :

रथः रंहतेर्गतिकर्मणः । स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । रममाणोऽस्मिं-
स्तिष्ठतीति वा । रपतेर्वा रसतेर्वा ॥

And he means by ‘ratha’ the Sun (Durgāchārya : ‘ratham ramhaṇa ādityam’), which does not rest even for a moment (‘ramhaṇaśchāsau muhūrtam apy anavasthāyitvāt’). Seven are the horses that are yoked to it, and horses represent the rays (ādityah raśmibhir yujyate). This chariot has but one wheel (eka-chakra). The word ‘chakra’ for the wheel has been explained by Yāska as derived from the root ‘char’ (meaning “to move”) or from ‘kramu’ (“to plant ones steps”, “to make an onward journey”) (*Nirukta*, 4,27) :

चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा ॥

The wheel is characterized by circular motion; it is symbolic of cosmic cycles (vṛtta). With twelve spokes (dvadaśāram, which, according to Yāska, refers to the twelve months), the wheel (chakram, the year) revolves repeatedly (varvarti), alround the sky (pari-dyām) (RV. 1,164,10 and 11). The movement of the wheel is described as ‘vṛttam’ (revolving, rolling) from ‘vṛt’, “to turn round”, Dhātu-pāṭha, 18,19 ‘vartate’, vṛta with ‘kta’). In the course

of such revolution, diverse are the things that come to pass, and multiple are the changes that occur. This is suggested by 'vyatīn' (Sāyaṇa; 'vividhātana-svabhāvān'). The variety and multipliciity here refer to the different aspects of time (kāla-avayavān), numbering ninety-four as mentioned above. It is the Sun, the spirit of time, that makes this periodical revolution possible (avīvipat, from the root 'ṭu vepṛ' or 'vip' meaning "to tremble", "to shake", "to stir", 'kampane', *Dhātu-pāṭha* 10,6).

(३) बृहच्छरीरो वि मिमान ऋक्वभिः ॥

The Sun (viz. Vishṇu), as identified with cosmic time, is naturally immense and all-encomapssing. He has a vast 'body' (bṛhat śarīrah yasya sah). All space and all time are included in him, and nothing is left out of him. His form is cosmic (virāṭ). The bodies of all living beings and the forms of all things are really his own bodies and forms. And he organizes cosmic existence in tems of classes, orders, species, sizes, shapes and costitutions (vimimāti). He makes for variety; he structures the universe (vibhajya sthāpayati).

The employment of the word 'ṛkvabhih' (meaning "through the ṛks", from 'ṛchah', "to praise", stutau with 'kvanip'-suffix, 'anyebhyopi dṛśyante', *Pāṇini* 3,2,35) in this context alters the import significantly. Sāyaṇa interprets this word to mean that the Sun makes this multiple creation possible through the hymnal praises ('ṛkvabhih stutimadbhih mantra-vadbhir vā vimimānah'). This does not make sense. Probably, he means that the people offer praises to

him in the form of ṛks, which empower him to proceed with the creation, for it is yajña that sustains cosmic order. This seems out of context. For some light on the matter, we must turn to Yāska's interpretation of 'ṛk' (or ṛchah), while explaining the mantra (1,164,39). The word 'ṛk' has been taken by him in the sense of the body, which is the source, support and sustenance for the sense-organs (which are the devās) established in the body. And there is the spirit (ātmā), which is immortal, within the body (*Nirukta*, 13,14) :

> शरीरमत्र ऋगुच्यते । यदनेन अर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि । तस्य यदविनाशिधर्म तदक्षरं भवति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते । यस्मिन्नधि-निषण्णानीत्यात्मप्रवादाः ॥

All the things and beings in the universe are characterized by the possession of individual bodies, in contradistinction with the cosmic body of the Sun (bṛhat-śarīra). The individual bodies are called here 'ṛks'. The Sun, who is the possessor of the cosmic body (bṛhachchharīrah), brings about (vimimāna), the variously constituted world through so many individual bodies (ṛkvabhih). The cosmic body as well as the individual bodies perish, owing to their being subject to the wheel of time, but the spirit within all these bodies (the Sun or Vishṇu) is immortal.

(४) युवाऽकुमारः प्रत्येति आहवम् ॥

Being renewed periodically, in the course of his ever-recurring revolutions (chakra), the Sun is always youthful (yuvā, yautīti, 'yu' or 'uvan',

with 'kanin' suffix, *Uṇādi-sūtra*, 1,156). But he is by no means small, midget or little in shape, size or character (a-kumāra, in the sense of 'analpa'). He is pervasive, all-embracing and virāṭ (bṛhachcharīra).

He is readily responsive to the invocations of the devotees. He approaches them with an inclination favourable to them (pratyeti). The word 'āhava' for invocations also means a sacrifice (from the root 'hu' with āṅg-prefix); but it is more appropriate to the context to take in the sense of prayer, incantation (from the root 'hveñ', meaning "to articulate", "to make sound" śabde). Although cosmic in nature, constitution and spirit, the Sun (viz. Vishṇu) can be oriented to each individual being, for he dwells in each living creature as its essence, spirit and strength.

APPENDIX

ŚAUNAKA'S ṚGVIDHĀNA

Śaunaka's *Ṛgvidhāna* is an important work, providing the 'viniyoga' of the mantras in the *Ṛgveda-samhitā.* It contains an elaborate account of the employment of 'Purusha-sūkta' (sections 29-42 in the third chapter) for practical benefits. This incorporates the worship procedure of Vishṇu ('archanam vishṇoh'), including the nyāsa-vidhi and pūjā-krama of each of the sixteen mantras of the sūkta, the stotra ('jitam te') and the phala-stuti. The Sūkta is here described as facilitating 'ātma-jñāna' 'knowledge of the self' and as the technique of effective meditation (yoga-dhyāna). In fact, practical instructions for contemplation are given here (sections 37-39). The value of devotion (bhakti) is highlighted (section 41).

It may be seen that this work takes up sūkta by sūkta of the entire Ṛgvedic corpus, and prescribes how the mantras may be employed by those who are desirous of material benefits more than spiritual welfare. In providing such 'viniyoga', the author relies on the Smṛti-manuals and also on folklore. Much of the benefits mentioned by the author is, at this point of time, totally irrelevant and smacks of

popular superstition. And it is certainly against the adhyātma and adhidaiva approaches of the Vedic corpus. There is a large involvement of homa and other rituals, which again vitiates against the original spirit of the Ṛgveda. The text appears to have originally comprised of four chapters, to which the fifth which is by far a brief one, was added in the nature of phala-stuti. The entire text is of little value in understanding the Vedic import but it has become an exceedingly important text in the circle of practitioners of the Vedic mantras. That is why the text, not frequently printed till now, has been given as an Appendix.

The entire text is reproduced here, based mainly on the excellent edition of Rudolf Meyer in the Latin *Ṛgvidhānam* (Berolini, MDCCCLXXVII, Dissertio Inauguralis quam consensu et auctoritate Amplissimi Philosophorum ordinis in Alma Litterarum universitate), but with corrected readings.

ऋग्विधानम् ॥

ओं नमो गणेशाय । ओं नम ऋग्वेदाय ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

(१)

(Introduction)

स्वायम्भुवे ब्रह्मणे विश्वगोप्त्रे
नमस्कृत्वा मन्त्रदृग्भ्यस्तथैव ।
मन्त्रेभ्यो मन्त्रदृग्भ्यश्च समाम्नायानुपूर्वशः ।
कर्मणा ऋषिदृष्टानां विधिं प्रोवाच शौनकः ॥२॥

ऋषिभिर्विविधा मन्त्रा दृष्टादृष्टप्रयोजनाः ।
प्रयोजनाय चोद्दिष्टास्तस्मिंस्तस्मिन् प्रदर्शिताः ॥३॥

नानार्थानि च कर्माणि शान्तिपुष्ट्याश्रयाणि च ।
सिद्धयश्च तपोमूलाः श्रद्दधानस्य कुर्वतः ॥४॥

स्तुत्यादयो ये विकाराः प्रदिष्टास्तथार्थवादा ऋक्षु सूक्तेषु चैव ।
यैर्यैः कामै ऋषिभिर्देवताश्च तुष्टूष्यन्ते तान् श्रुणुष्वोच्यमानान् ॥५॥

आयुः स्वर्गो द्रविणं सूनवश्च चतुर्विधं प्रोक्तमाशास्यमग्रे ।
अन्ये कामाः शतशाः संप्रदिष्टाः
संस्तुवद्भि ऋषिभिर्देवताश्च ॥६॥

(२)

(The value of austerity)

सिद्धा मन्त्रा विविधा ब्राह्मणस्य
फलं यच्छन्ति विधिवत्प्रयुक्ताः ।
सत्यं तेषां साधनं संयमश्च
शमस्तितिक्षाऽनसूया दमश्च ॥१॥

तस्माद् द्विजः प्रशान्तात्मा जपहोमपरायणः ।
तपस्यध्ययने युक्तो भवेद्भूतानुकम्पकः ॥२॥

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥३॥

तपसा स्वर्गमाप्नोति तपसा विन्दते महत् ।
तपोयुक्तस्य सिद्ध्यन्ति कर्माणि नियतात्मनः॥४॥

विद्वेषणं सम्वननं विषघ्नं रोगनाशनम् ।
येन येनार्थं ऋषिणा यदर्थं देवता स्तुताः ॥५॥

स स कामः समृद्धिश्चैषां तेषां तथा तथा ।
तानि कर्माणि वक्ष्यामि विधानानि च कर्मणाम् ॥६॥

(३)

(Purścharaṇa)

पुरश्चरणमादौ तु कर्मणां सिद्धिकारकम् ।
स्वाध्यायाभ्यसनस्यादौ प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ॥१॥

केशश्मश्रुलोमनखान् वापयित्वा ऽ प्लुतः शुचिः ।
तिष्ठेदहनि रात्रौ तु शुचिरासीत वाग्यतः ॥२॥

सत्यवादी पवित्राणी जपेद् व्याहृतयस्तथा ।
ओंकाराद्यास्तु ता जप्त्वा सावित्रीं च तदित्यृचम् ॥३॥

आपो हि ष्ठेति सूक्तं तु शुद्धवत्योऽघमर्षणम् ।
शंवत्यः स्वस्तिमत्यश्च पावमान्यस्तथैव च ॥४॥

(४)

(The Japas)

सर्वत्रैतत्प्रयोक्तव्यं आदावन्ते च कर्मणम् ।
आ सहस्रादा शताद्वा दशान्तमथ वा जपेद् ॥१॥

ओंकारं व्याहृतीस्तिस्रः सावित्रीमथ वाऽयुतम् ।
तर्पयित्वाऽद्भिराचार्यान् ऋषींश्च छन्दांसि देवताः ॥२॥

प्रपद्येत विरूपाक्षं रौद्रं मन्त्रगणं जपन् ।
अनार्यैर्न च भाषेत न शूद्रैर्नाऽपि गर्हितैः ॥३॥

न रजस्वल्या नार्या पतितैरन्त्यजैर्नृभिः ।
न देवब्राह्मणद्विष्टैर्नाचार्यगुरूनिन्दकैः ॥४॥

न मातृपितृद्विष्टैर्नावमन्येत कञ्चन ।
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् त्रिरह्नोऽभ्युपयादपः ॥५॥

(५)

(The homa)

अन्तरे द्वादशरात्रस्य स्थालीपाकं प्रकल्पयेत् ।
अग्नये चाथ सोमाय तृतीयं च तयोः सह ॥१॥

वैश्वदेवीं च रौद्रीं च जुहुयादुत्तरे ततः ।
अवसानस्य पतये तथाऽनुमतयेऽपि च ॥२॥

धन्वन्तरय इत्यन्यां गन्धर्वाप्सरसामपि ।
दशमी ब्रह्मणस्पत्या परा तु ब्रह्मणे स्मृता ॥३॥

सरस्वत्यै तथा विष्णोरन्त्या सौविष्टकृत्यपि ।
आज्याहुतय एवादौ स्थालीपाके हुते पुनः ॥४॥

हुत्वाऽग्निं तर्पयेद्विप्रान् पितृभ्यश्च प्रकल्पयेत् ।
ततः शेषं विधानेन शुचिर्भुञ्जीत वाग्यतः ॥५॥

(६)

(Krchhra and Chāndrāyaṇa)

कृच्छ्राणामेष सर्वेषां विधिरुक्तोऽनुपूर्वशः ।
प्राजापत्यातिकृच्छ्रस्य तथा संतपनस्य च ॥१॥

पराकस्य च कृच्छ्रस्य विधिश्चान्द्रायणस्य च ।
एकेन शुद्धिमाप्नोति द्वाभ्यां पापैः प्रमुच्यते ॥२॥

त्रिभिः सिद्ध्यन्ति मन्त्राश्च मुच्यते चोपपातकैः ।
चतुर्भिर्भ्रूणहत्यायास्तथैवायाज्ययाजनात् ॥३॥

पञ्चभिः पातकैः सर्वैर्दुष्कृतैश्च प्रमुच्यते ।
तप्तकृच्छ्रेण सर्वाणि पापानि प्रतिबाधते ॥४॥

चान्द्रायणं सहाद्यन्तमेभिः कृच्छ्रैः समं स्मृतम् ।
त्रिभिश्चान्द्रायणैः पूतो ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥५॥

अष्टाभिर्देवता साक्षात्पश्येत वरदास्तथा ।
छन्दांसि दशभिर्ज्ञात्वा सर्वान्कामान् समश्नुते ॥६॥

(७)

(Mahāsantāpana)

त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः ॥१॥

एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।
त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥२॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकत्रोपवासश्च कृच्छ्रः सांतपनः स्मृतः ॥३॥

(अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ।
क्कुटामेकमात्रं तु ग्रासं कुर्यादतन्द्रितः ।)

एतमेव त्र्यहैर्युक्तं महासांतपनं विदुः ।
उपवासस्तु सप्ताहं शिशुसांतपनं समृतम् ॥४॥

(८)

(Yati-Kṛcchra and Pārāka)

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥१॥

नियतस्तु पिबेदापः प्राजापत्यविधिः स्मृतः ।
यतिकृच्छ्रं वदन्त्येतद्रपसामपनोदनम् ॥२॥

यतमानोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पाराको ऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पाराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥३॥

एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणं एतच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥४॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनि यतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम् ॥५॥

(९)

(Śiśu-chāndrāyana and yati-chāndrāyaṇa)

चतुरः प्रातरश्नीयाद्विप्रः पिण्डान्कृताह्निकः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥१॥

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्माध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणव्रतम् ॥२॥

यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतिः समाहितः ।
मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥३॥

एतद्रुद्रस्तथाऽऽदित्या वसवश्चाचरन् व्रतम् ।
सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्चर्भुभिः सह ॥४॥

यावकः सप्तरात्रेण पातव्यो नियतात्मना ।
स्थानासनत्रिषवणैर्जपता पावनानि च ॥५॥

(१०)

(Purification of body)

एकैकं सप्तरात्रेण पुनाति विधिवत्कृतः ।
त्वगसृक्पिशितास्थीनि मेदो मज्जानमेव च ॥१॥

एकैकं सप्तरात्रं तु त्वगादीनां विशेधनम् ।
एभिर्व्रतैर्विपूतात्मा कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥२॥

इष्टान्कामांस्ततः सर्वानवाप्नोति न संशयः ।
कणपिण्याकतक्राणामेकैकं शोधनं भवेत् ॥३॥

शुद्धात्मा कर्म कुर्वीत सत्यवादी यतेन्द्रियः ।
एवं शुद्धस्य कर्माणि मन्त्रैर्वक्ष्यामि तद्यथा ॥४॥

त्रिरात्रमेवोपवसेदादितः सर्वकर्मणाम् ।
त्रीणि नक्तानि वा कुर्यात् ततः कर्म समारभेत् ॥५॥

(११)

(Āyushya-Karmas)

नित्यप्रयोगिणां चैव प्रयोगादौ व्रतं त्र्यहम् ।
उपरिष्टादुपवसेत्कृत्वा वा सान्निपातकम् ॥१॥

आयुष्याण्येव कर्माणि मन्त्रयुक्तः समारभेत् ।
शंवत्यः स्वस्तिमत्यश्च जपेत त्रिवृतऋचः ॥२॥

अरण्येऽथोदिते सूर्ये दिशं प्राप्यापराजिताम् ।
प्राचीमथोत्तरां वाऽपि शुचौ देशे समाहितः ॥३॥

सवासाः सशिरस्कोऽप्सु स्नात्वाऽभ्युक्ष्य जपेद् द्विजः ।
शुद्धवत्यस्तथाऽब्वत्यः पावमान्योऽघमर्षणम् ॥४॥

एवं त्रिराप्लुत्य शुचिः प्राणायामान्त्समाचरेत् ।
त्रीन्षळष्टौ द्वादश वा षोळशाष्टादशाऽपि वा ॥५॥

(१२)

(Preparation for Vedic recitation)

आ शताद्वाऽऽयमेत्प्राणान् जपन् ब्रह्माघमर्षणम् ।
यावद्वा मनसस्तुष्टिस्तावत्प्राणान्त्समायमेत् ॥१॥

यथा यथा मनसस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥२॥

प्राणायामैर्दग्धदोषः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
यथाविध्यप आचम्यारोहेद्दर्भप्रस्तरम् ॥३॥

पवित्रपाणिः कृत्वा तूपस्थं दक्षिणोत्तरम् ।
दिशोरवान्तरं प्रेक्ष्यानिमिषं छाद्य चक्षुषी ॥४॥

ओंकारं व्याहृतीस्तिस्रः सावित्रीं च तदित्यृचम् ।
मनसैता अनुद्रुत्य वेदादिं समुपक्रमेत् ॥५॥

(१३)

(Paribhāshā for Vedic recitation)

मन्द्रमेव पठेत्प्रातरुच्चैर्मध्यन्दिने पठेत् ।
उच्चैरेवापराह्णे तु सन्ध्याकाल उपारमेत् ॥१॥

ब्राह्मे मुहूर्त्त उत्थाय त्रिराप्लुत्य पठेद् द्विजः ।
मध्यामां वृत्तिमास्थाय न द्रुतं न विलम्बितम्॥२॥

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदुपासीत च पश्चिमाम् ।
न चान्तरा व्याहरेत विरमेद्वा कथञ्चन ॥३॥

विरमेद् ब्राह्मणे प्राप्ते कामं तेन तु संवदेत् ।
शूद्रं दृष्ट्वैव संप्राप्तं नाधीयीत कथञ्चन ॥४॥

आग्नेयं सूक्तमाद्यं तु मुख्यं ब्रह्मर्षिसम्मतम् ।
रायस्पोषकरं धन्यं जपन् विप्रोऽर्थमाप्नुयात् ॥५॥
इति परिभाषा ॥

(१४)

(Japya-vidhi)

ऋषिं सर्वमिदं जप्त्वा सपुत्रं नियतः शुचिः ।
संहिताफलमाप्नोति ऋग्वेदस्य न संशायः ॥१॥

एकादशगुणं ह्येतज्जपन्ब्रह्म सनातनम् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति पापैश्च परिमुच्यते ॥२॥

अनश्नन्त्संहितामेतं प्रातः प्रातर्दिने दिने ।
आयुर्विद्यां धनं पुत्रान् गृहांश्चाप्नोत्यनामयान् ॥३॥

एतद् ब्रह्म जपन् शूद्रान्नेक्षेतान्यांश्च तद्विधान् ।
प्रेक्ष्याचम्योदकं पूतः पश्येद्रामग्निभास्करौ ॥४॥

मन्द्रं जपो दशगुण उपांशु स्याच्छतान्वितः ।
साहस्रं मानसं विद्यादेष जप्यविधिः स्मृतः ॥५॥

(१५)

(The employment of Sāvitri-gāyatri)

आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्वीत शान्तये ।
पुष्टये धनलाभाय पशुलाभाय भूतये ॥१॥

एषा हि सम्मिता वेदैः सर्वब्रह्ममयी निचृत् ।
उग्रेण तपसा दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता ॥२॥

होमांश्च जपयज्ञांश्च नित्यं कुर्वीत चैतया ।
सर्वकामसमृद्ध्यर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥३॥

एषैव प्रतिलोमोत्कापच्छः शत्रुविनाशनी ।
अक्षर प्रतिलोमेयमभिचारेषु शस्यते ॥४॥

अक्षरप्रतिलोमेयँ यस्मिन्युज्येत कर्मणि ।
तदमोघं विजानीयादेतद्वै ब्रह्मणो बलम् ॥५॥

व्याघातकेध्मसमिधो अक्षरप्रतिलोमया ।
जुहुयात्सार्षपं तैलं बैभीतककृता स्रुचः ॥६॥

य इच्छेत्पीडनं शत्रोरपि वोच्चाटनं पुनः ।
पच्छः सम्पीडयेच्छत्रून् वर्णशश्च प्रमापयेत् ॥७॥

(१६)

(The viniyoga of first sūkta of Ṛgveda)

ऋग्वेदाद्यास्य सूक्तस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
यथा ऋषिर्मधुच्छन्दः कर्मैस्तेनाकरोत्पुरा ॥१॥

शिरसा धारयेदग्निं नियतः परिवत्सरम् ।
चतुर्थप्राणकालीयो हुतशिष्टमदन्हविः ॥२॥

जुह्वत् त्रिरुपतिष्ठेत सत्यवादी दिने दिने ।
व्रतकाले तु सम्प्राप्त आग्नेयँ निर्वपेच्चरुम् ॥३॥

अनग्नौ ध्यानमात्रोऽग्निर्व्रतान्तेऽस्योपतिष्ठति ।
दहेयमिति यं चेच्छेत् तं दहत्येव पावकः ॥४॥

अप्स्वप्यग्निर्ज्वलत्येव तद् व्रतस्य महात्मनः ।
समर्धयति तं चेष्टैः कामैर्वह्निः प्रयत्नतः ॥४॥

(१७)

(The benefits of japa of three ṛks etc.)

अतःपरं तृचाः सप्त वाय्वाद्या ये प्रकीर्तिताः ।
तान् जपन्प्रयतो नित्यमिष्टान्कामान्त्समश्नुते ॥१॥

मेधातिथावृषौ पुनः सदसस्पतिमित्यृचम् ।
मेधाकामो जपेन्नित्यं जुहुयाच्चाज्यमेतया ॥२॥

स्योनेति पृथिवीं नित्यं स्नात्वा विप्रः शुचिर्जपेत् ।
विन्दते महतीं भूमिमसपत्नामकण्टकाम् ॥३॥

इदं विष्णुरितीमाभिः पञ्चभिः श्राद्धकर्मणि ।
अङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्य तेन रक्षांसि बाधते ॥४॥

अङ्गुष्ठमात्रो भगवान्विष्णुः पर्यटते महीम् ।
राक्षसानां वधार्थाय तच्छ्राद्धे प्रहरिष्यति ॥५॥

अक्षय्यं च भवेदन्नं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ।
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठग्रहणं स्मृतम् ॥६॥

सप्तजन्मकृतं पापं कृत्वा चाभक्ष्यभक्षणम् ।
तद्विष्णोरित्यपां मध्ये सकृज्जप्त्वा विशुध्द्यति ।७।।

अम्बयो यन्त्रियाः प्रोक्ता नवर्चस्त्वभिषेचनीः ।
आयुष्यास्ताः परिप्रोक्ता भैषज्याः पापमोचनीः ।।८।।

शुनःशेपं ऋषिं बद्धः संनिरुद्धोऽथवा जपेत् ।
मुच्यते सर्वपाशेभ्यो गदी चाप्यगदी भवेत् ।।९।।

य इच्छेच्छाश्वतान्कामानिन्द्रात्प्राप्तुं पुरंदरात् ।
स षोडशभिरेवग्भिरिन्द्रं स्तूयाद्दिने दिने ।।१०।।

(१८)

(Hairaṇyastūpa sūkta : benefits)

हैरण्यस्तूपमिन्द्रस्य सूक्तं कर्माभिसंस्तवम् ।
तज्जपन्प्रयतः शत्रूनयत्नात्प्रतिबाधते ।।१।।

आकृष्णेनेत्यृचा त्वनेन यो नित्यं सूर्यमर्चति ।
प्रातर्मध्येऽस्तगं वाऽपि स जीवेदगदः सुखी ।।२।।

आ कृष्णेनेत्यृचं त्वेकां ध्यायन्निशि दिवैकसः ।
अग्नौ हुत्वैतया चाज्यं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।।३।।

ये ते पन्था इतीमां नु सावित्रीमध्वगोऽभ्यसेत् ।
स्वस्तिमान्व्रजतेऽध्वानं गृहांश्चाप्नोत्यनामयान् ॥४॥

सं पूषान्निति यत्सूक्तं घौरः कण्वो जगावृषिः ।
अध्वन्यमेतद्विज्ञेयं परिपन्थ्यपसेधनम् ॥५॥

रौद्राभिः षड्भिरीशानं तुष्टुयाद्यो दिने दिने ।
स नारीनरगोशान्तिं शङ्करात्प्राप्नुयात्सदा ॥६॥

एतेनैव षळर्चेन जुहुयादाज्यमन्वहम् ।
चरूं वा कल्पयेद्रैद्रं भूतिकामोऽथ पर्वसु ॥७॥

(१९)

(Saura-sūkta)

उदित्युद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेद्दिने दिने ।
हृद्रोगनाशनं ह्येतत्परमारोग्यवर्धनम् ॥१॥

द्विष्टन्तमित्यथार्धर्चं यं द्विष्यात्तं जपन्त्स्मरेत् ।
आगस्कृत्सप्तरात्रेण विद्वेषमधिगच्छति ॥२॥

रोगैर्गृहीतो रोगी च प्रस्कण्वस्योत्तमं तृचम् ।
आरोग्यमेतत्प्रयतो जपेन्नित्यमनेकशः ॥३॥

उत्तमस्तस्य चार्धर्चो द्विषद्द्वेष इति स्मृतः ।
यं द्विष्यात्तमभिध्यायेद् दृष्ट्वा चैनं जपेदिदम् ॥४॥

अगस्कृच्चेत् त्रिरात्रेण विद्वेषं स निगच्छति ।
उदयत्यायुरक्षय्यं तेजो मध्यन्दिने जपन् ॥५॥

अस्तं व्रजति सूर्ये तु द्विषन्तं प्रतिबाधते ।
ओजस्तेजस्तथाऽरोग्यं द्विषद्द्वेषं प्रकीर्तितम् ॥६॥

(२०)

(Parāśara's sūkta etc.)

नव पश्वेति सूक्तानि यानि जगौ पराशरः ।
अरातीनां हरेत् प्राणांशच्छत्रूंश्चैव नियच्छति ॥१॥

सौपर्णानि पवित्राणि सूक्तान्येकादशाभ्यसेत् ।
वांछन् पुत्रान् पशून् वित्तं स्वर्गमायुरनन्धताम् ॥२॥

आध्यात्मिकीः क इत्येता जपंस्तु सुसमाहितः ।
प्राप्नुयात्स परं धाम विश्वं ज्योतिः सनातनम् ॥३॥

आ नो भद्रीयमायुष्यं वैश्वदेवं जपन्मुनिः ।
मुमूर्षुरपि जप्त्वैतत्सर्वमायुरवाप्नुयात् ॥४॥

(२१)

(The tṛcha in śrāddha ritual)

पितॄणां श्राद्धकाले तु मध्वित्येतत् तृचं पठेत् ।
अघोराः पितरस्तस्य विशन्ति ज्योतिरुत्तमम् ॥२॥

त्वं सामेति तु सूक्तेन पश्येच्चन्द्रमुषोदितम् ।
उपतिष्ठेत्समित्पाणिर्मासि मासि नवं नवम् ॥२॥

तं मासं तस्य दुःखं हि न जातु त्रिविधं भवेत् ।
गोतमेन पुरा दृष्टं मृत्योर्नाशनमात्मनः ॥३॥

उद्यन्तमुपतिष्ठेत पूर्णे चैतत्समाहितः ।
वासांस्यपि स विन्देत चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥४॥

धनकामो जपेन्नित्यमेता इति तु नित्यशः ।
स्नात्वा शुचिस्तु नियत इष्टं धनमवाप्नुयात् ॥५॥

(२२)

(Kautsa-sūkta)

आयुरीप्सन्निममिति कौत्सं सूक्तं सदाऽभ्यसेत् ।
आज्याहुतिश्च जुहुयात्प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥१॥

जपेदाप्लुत्य नियतः स साक्षादापदं तरेत् ।
अप नः शोशुचदिति स्नात्वा मध्यंदिने रवौ ॥२॥

शुद्धिकामो यताहारः प्रत्यृचं जुहुयाद् घृतम् ।
समिधोऽन्वहमष्टौ वा सूक्तमेतदघापहम् ॥३॥

यथा मुञ्जादिवेषीका तथा पापात्प्रमुच्यते ।
जातवेदस इत्यादि सदा स्वस्त्ययने जपेत् ॥४॥

दुर्गो पथि प्रयातस्य नास्यारिभ्यो भयं भवेत् ।
राजकार्ये श्वयूथे वा अभिशस्तोऽप्यनेकधा ॥५॥

अशक्ये प्रतिभाकार्ये भये प्राणान्तिकेऽपि वा
जातवेदस इन्येतं जपंस्तेभ्यः प्रमुच्यते ॥६॥

सिसाधयिषुरर्थं च प्रस्थितो मनसा जपेत् ।
सिद्धार्थः स्वस्तिमाप्नोति प्रमीयेत न चाध्वनि ॥७॥

(२६)

(Svastyayana)

कृतार्थः स्वगृहान् गच्छन्नेतमेव सदाऽभ्यसेत् ।
उदिते सवितर्येतं जपेदस्तं गते तथा ॥१॥

अहः स्वस्त्ययनं प्राता रात्रिस्वस्त्ययनं निशि ।
व्युष्टायां च जपेन्नित्यमेतां दुःस्वप्ननाशनीम् ॥२॥

प्र मन्दिन इत्यसूत्यां जपेद्गर्भप्रमोचनीम् ।
इन्द्रं च मनसा ध्यायेन्नारी गर्भं प्रमुञ्चति ॥३॥

आपत्सु सर्वकामो वा त्रितं नित्यं जपेदृषिम् ।
जपन्निन्द्रमिति स्नातो वैश्वदेवं तु सप्तकम् ॥४॥

मुच्यते जुह्वदाज्यं तु विश्वस्मादेव सोऽहसः ।
शंतातीयं परं सूक्तं पञ्चविंशकमुत्तमम् ॥५॥

नासत्यौ तु नमस्कृत्य परां ऋद्धिमवाप्नुयात् ।
घर्मसंस्तवनं सूक्तं रपसश्च प्रमोचनम् ॥६॥

इमा इति जपेच्छश्वद्रौद्रं सूक्तं द्विजः शुचिः ॥
आयुर्विद्यां धनं पुत्रान् गृहांश्चाप्नोत्यनामयान् ॥७॥

(२४)

(The employment and benefits of 'mā no')

वीरेष्वपत्यगोष्ठेषु दुःस्वप्नेऽरिप्रमात्मनः ।
मा नो महान्तमित्याभ्यां त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ॥१॥

औदुम्बरीस्तु जुहुयाद्दधिमध्वाज्यसंस्कृताः ।
सूक्तेन जुहुयादाज्यमादावन्ते च कर्मणाम् ॥२॥

ऊर्ध्वबाहुस्तु सूक्तेन तुष्टाव शतशो भवम् ।
छित्त्वा सर्वान्मृत्युपाशान् जीवेद्रोगैर्विवर्जितः ॥३॥

तिष्ठन्नुद्यन्तमादित्यं समित्पाणिः शुचिः सदा ।
चित्रमित्युपतिष्ठेत सूक्तेनानेन भास्करम् ॥४॥

अतिस्तवेन चैतेन नित्यं मध्यंदिने रवौ ।
गृणन्नपोहते रिप्रं प्राप्नोति च धनायुषी ॥५॥

(२५)

(The value of mantras addressed to Vishṇu and Indrā-vishṇu)

अथ स्वप्नस्येति जपेत्प्रातः प्रातर्दिने दिने ।
दुःस्वप्नं नुदते क्षिप्रं न चास्याभोजनाद्भयम् ॥१॥

उभे पुनामीति पुरा रिपुघ्न्यस्तु प्रकीर्तिताः ।
ता जपन् हन्ति रक्षांसि सपत्नांश्च नियच्छति ॥२॥

निर्वर्त्य पञ्चयज्ञांश्च हुत्वा चाग्निं कृताह्निकः ।
मे देवासो दिव्यनया जपन् कामानवाप्नुयात् ॥३॥

इन्द्राविष्णू नमस्कृत्य विष्णोर्नु कमिति त्रिभिः ।
समित्पाणिः शुचिर्भूत्वा उपतिष्ठेद्दिने दिने ॥४॥

धर्मं बुद्धिं धनं पुत्रानारोग्यं ब्रह्मवर्धनम् ।
प्राप्नोति च परं स्थानं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥५॥

आततायिनमायान्तं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकम् ।
न मा गरन्निति जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते ॥६॥

त्रिरात्रोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात् ।
आप्लुत्य प्रयतः सौरीरुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥७॥

(२६)

नैनं पश्यन्ति वै चौरास्तथाऽन्ये पापवृत्तयः ।
एकः शतानि त्रायेत तस्करेभ्यश्चरन् पथि ॥१॥

स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
सूक्तं जप्वाऽस्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥२॥

ज्ञातिपुत्रसुहृन्मित्रैर्यश्च राज्यं चिकीर्षति ।
नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा जपेत् ॥३॥

कया शुभेति पैशुन्यं कृत्वाऽऽचार्यनृपद्विजैः ।
श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शौनकः ॥४॥

इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपेत् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति न किञ्चित्पातकं भवेत् ।।५।।

पितुं न्विन्युपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितम् ।
पूजयेदशनं नित्यं भुञ्जीयादविकुत्सयन् ।।६।।

(२७)

(The elimination of poison and diseases)

नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषम्यन्नामियात् ।
विषं च पीत्वैतत्सूक्तं जपेत विषनाशनम् ।।१।।

नावाग्यतस्तु भुञ्जीत नाशुचिर्न जुगुप्सितम् ।
दद्याच्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च शुचिः सदा ।।२।।

क्षुद्भयं नास्य किञ्चित्स्यान्नान्नजं व्याधिमाप्नुयात् ।
उत्पथप्रतिपन्नो यो भ्रष्टो वाऽपि पथः क्वचित् ।।३।।

पन्थानं प्रतिपद्येत कृत्वा वा कर्म गर्हितम् ।
अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्यर्चं जुहुयाद् घृतम् ।।४।।

जपंश्च प्रयतो नित्यमुपतिष्ठेत चानलम् ।
स्नात्वा जपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिम् ।।५।।

(२८)

वीरान् धनं च प्राप्नोति सुश्लोक्यं च नियच्छति ।
कङ्कतो नेति सूक्तं तु विषार्तः प्रयतो जपेत् ॥१॥

विषं न क्रमते चास्य सर्पाद् दृष्टिविषादपि ।
यत्कीटलूटासु विषं दंष्ट्रिवृश्चिकजं च यत् ॥२॥

मौलं च कृत्रिमं चैव जपन्त्सर्वं व्यपोहति ।
धर्मं बुद्धिं धनं पुत्रान्सौभाग्यं ब्रह्मवर्चसम् ॥३॥

आरोग्यं पुष्टिमायुष्यं पशून्विद्यां महद्यशः ।
त्रिरात्रोपोषितः स्नातः प्रयतश्चरितव्रतः ॥४॥

प्राणायामशतं कृत्वा उपतिष्ठेच्छतक्रतुम् ॥
एकाहं क्षुरसंयुक्तः पादौ सन्धाय वाग्यतः ॥५॥

(२९)

यो जात इति सूक्तेन ऋषिं गृत्समदं स्मरन् ।
शतकृत्वो जपेदेतदिन्द्रश्रेष्ठेति चान्ततः ॥१॥

एकाहाल्लभते वित्तं द्व्यहात्सिद्धिमनुत्तमाम् ।
अहोभिस्त्रिभिरारोग्यं चतुर्भिरशनं बहु ॥२॥

पञ्चभिर्ब्रह्मवर्चस्यं षड्भिरायुः सुखावहम् ।
सप्तभिस्तनयं पुष्टिमष्टभिः प्राप्नुयाद्यशः ।।३।।

प्रियो भवति चेन्द्रस्य प्रियं धाम स गच्छति ।
रिपुघ्नं दस्युशमनं रायस्पोषकरं परम् ।।४।।

गणानामिति यत्सूक्तं तज्जपेत्सुखवर्धनम् ।
संध्ययोः प्रयतस्त्वेतज्जपेन्नित्यं बृहस्पतिम् ।।५।।

(३०)

उपतिष्ठेत सूक्तेन सर्वकामसमृद्धये ।
यो मे राजन्नितीमां तु दुःस्वप्नशमनं ऋचम् ।।१।।

जप्त्वा नाशयति क्षिप्रं दुःस्वप्नं ब्राह्मणः शुचिः ।।
अहोरात्रमुपोष्यैकं नियतो ब्रह्मवित्तमः ।।२।।

प्रजार्थं जुहुयादाज्यं चरूं वा पयसि श्रितम् ।
राकामहमितीमाभिः षष्ठ्यां शुक्लस्य पञ्चभिः ।।३।।

हविःशेषं स्वयं प्राश्य विन्दते महतीं प्रजाम् ।
व्याधीना योऽभिभूतः स्याद् घोरेण प्राणहारिणा ।।४।।

चतुर्दशीमुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयाच्चरुम् ।
आ ते सूक्तेन रौद्रेण प्रत्यर्चं वाग्यतः शुचिः ।।५।।

(३१)

पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वा अथोपस्थाय शङ्करम् ।
हविःशेषेण वर्त्तेत एकान्तरमतन्द्रितः ॥१॥

पूर्णे मासि जयन्मृत्युं रोगेभ्यश्च प्रमुच्यते ।
अभिशस्येत यो मोहात्कुर्याद्वा कर्म गर्हितम् ॥२॥

स्नात्वाऽभुञ्जन् जपेदप्सु अम्बीत्यृचमतन्द्रितः ।
अध्वनि प्रस्थितो यस्तु पश्येच्छकुनमुत्थितम् ॥३॥

अप्रशस्तं प्रशस्तं वा स्थित्वैक्ष्य प्रयतो जपेत् ।
कनिक्रददिति सूक्ताभ्यामुपतिष्ठेत्ततः स्वरम् ॥४॥

शकुनिं वायसं वाऽपि मृगं दंष्ट्रिणमेव च ।
अप्यदृष्ट्वैव जप्तव्यमेतत्तस्करमोहनम् ॥५॥

॥इत्यृग्विधाने प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

।।अथ द्वितीयोऽध्याय: ।।

।। ओं ।।

(१)

(Viśvāmitra-nadī-samvāda)

कल्याणवादी वाऽन्यो वा न वा रौति न दृश्यते ।
जपेदेव नमस्कृत्य सिद्धार्थः संनिवर्त्तते ।।१।।

न तस्यास्ति भयं किञ्चिद्दस्युभ्योऽध्वनि वा क्वचित् ।
तरत्यपि च दुर्गाणि स्वस्तिमांश्च सुखी भवेत् ।।२।।

यस्य भुक्तं न जीर्येत न तिष्ठेद्वा कथञ्चन ।
ध्यात्वा सोत्तरमन्नस्याग्निरस्मीत्यृचं जपेत् ।।३।।

विश्वामित्रस्य संवादं नद्यतिक्रमणे जपेत् ।
आप्लुत्याचम्य विधिवदुदकस्याञ्जलिं क्षिपेत् ।।४।।

नमः स्रवद्भ्य इत्येतद्यो नित्यं हि समाचरेत् ।
तं नद्यः स्रोतसः पान्ति स्वं पुत्रमिव मातरः ।।५।।

(२)

भयं चास्य न विद्येत नदीतीरचारेष्वपि ।
जलचरेभ्यो भूतेभ्यः शीतोष्णैर्न च बाध्यते ॥१॥

पूर्णां तितीर्षुः सरितं रमध्वमिति संस्मरेत् ।
ओ ष्वित्यृचमपां मध्ये जपेद्यो वै नदीं तरन् ॥२॥

स शीघ्रं तीरमाप्नोति गाधं वा विन्दते द्विजः ।
युक्तेनैव रथेनाशु योऽपां पारं तितीर्षति ॥३॥

उद्व ऊर्मिरितीमां तु जपेत नियतः स्वयम् ।
अध्वानं प्रस्थितश्चैवं आ मन्द्रैरिति संस्मरेत् ॥४॥

कार्याण्यशेषतः कृत्वा पुनरायाति वै गृहम् ।
इन्द्रा पर्वतेति सूक्तमायुष्यं द्रविणं स्मृतम् ॥५॥

अदातारं सुपुष्टार्थं सर्वदाविष्टचेतनम् ।
हत्वा तद्धनमन्विच्छेत्किं ते कृण्वन्तीति स्मरन् ॥६॥

(३)

वागिन्द्रियप्रमूढो यो न विद्यां प्रतिपद्यते ।
इन्द्रियार्थान्यथार्थान्वा यो न वेत्ति कथञ्चन ॥१॥

विद्या वाऽधिगता यस्य प्रणश्येत पुनः पुनः ।
ससर्पीऋचौ जपन् द्वौ मासौ प्रतिपद्यते ॥२॥

अनसा सम्प्रयातस्तु स्थिरौ गावाविति स्मरेत् ।
चतस्त्रः कुशलेनैति सिद्धार्थः स्थिरयानगुः ॥३॥

यानाक्षमपभग्नान्तं दृष्ट्वा दुर्गेऽध्वनि द्विजः ।
अभि व्ययस्वेति जपेद् द्वृचमक्षबलं दधत् ॥४॥

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
दक्षिणप्रवणे देशे श्मशानस्थः समाहितः ॥५॥

(४)

सक्तोष्णीष्यसिपाणिश्च बैल्वकेध्मोऽनिलाशनः ।
सप्ताहं जुहुयात्तैलं सार्षपं लवणान्वितम् ॥१॥

समिधो राजवृक्षस्य वसिष्ठद्वेषिणीः पठन् ।
यं द्विष्यात्तस्य कृत्वा तु शम्याकेनाकृतिं निशि ॥२॥

अधिष्ठाय च तां कुर्यादग्भिश्चतसृभिर्द्विजः ।
उद्दिश्य नाम होमोऽयं सप्तरात्रं न जीवति ॥३॥

वासिष्ठानन्ततो हन्ति ब्रह्मैतन्कुशिकोदितम् ।
नास्ति कश्चिदवध्योऽस्ति जपतो जुह्वतोऽपि वा ॥४॥

द्वाविंशकं जपेत्सूक्तमाध्यात्मिकमनुत्तमम् ।
पर्वसु प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्त्समश्नुते ॥५॥

(५)

(Bṛhaspati-sūkta)

बृहस्पतिमजाश्वं च सवितारं च बभ्रुं च ।
ऋतावृधौ दिने दिने तृचैः पञ्चभिरन्वहम् ॥१॥

बृहस्पत इति पञ्चाहं प्रत्यृचं जुहुयाद् घृतम् ।
हुत्वाऽग्निमर्चयित्वा तु गन्धमाल्यैः सधूपकैः ॥२॥

ता एव देवताः पञ्च कामैरर्चन्ति पञ्चभिः ।
रत्नैरपत्यैः पशुभिर्मखैर्दीर्घेण चायुषा ॥३॥

(६)

(Gāyatri-sāvitri mantra)

अथ वेदादिगीतायाः प्रसाददजननं विधिम् ।
गायत्र्याः सम्प्रवक्ष्यामि धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥१॥

नित्ये नैमित्तिके काम्ये त्रितये तु परायणम् ।
गायत्र्यास्तु परं नास्ति इह लोके परत्र च ॥२॥

मेध्यान्नमितभुङ् मौनी त्रिः स्नानार्चनतत्परः ।
जपेल्लक्षत्रयं धीमाननन्यमानसक्रियः ॥३॥

कर्मभिर्योजयेत्पश्चात् क्रमशः स्वेच्छयाऽपि वा ।
यावत्कार्यं न कुर्वीत न लोपेत्तावत्तद्व्रतम् ॥४॥

आदित्यस्योदये स्नात्वा सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं धनं च लभते ध्रुवम् ॥५॥

(७)

त्रिरात्रोपोषितः सम्यग् घृतं हुत्वा सहस्रशः ।
सहस्रलाभमाप्नोति हुताशे खदिरेन्धने ॥१॥

पलाशसमिधां चैव घृताक्तानां हुताशने ।
सहस्रलाभमाप्नोति राहुसूर्यसमागमे ॥२॥

हुत्वा तु खदिरे वह्नौ सघृतं रक्तचन्दनम् ।
सहस्रहेममाप्नोति राहुचन्द्रसमागमे ॥३॥

रक्तचन्दनमिश्रं तु सघृतं हव्यवाहने ।
हुत्वा गोमयमाप्नोति सहस्रं गोधनं द्विजः ॥४॥

यस्यास्तु गोर्गोमयेन गुटिकानां सहस्रशः ।
हुत्वा तां गामाप्नोति घृताक्तानां हुताशने ॥५॥

(८)

यवैरश्वांस्तिलैर्हस्तीन् महिष्यो यावकैस्तथा ।
शलिताण्डूलहोमेन कन्यालाभमवाप्नुयात् ॥१॥

जातिचम्पकराजार्ककुसुमानां सहस्रशः ।
हुत्वा वस्त्राण्यवाप्नोति घृताक्तानां हुताशने ॥२॥

सूर्यबिम्बे जलमध्ये तोयं हुत्वा सहस्रशः ।
सहस्रं प्राप्नुयाद्धैमं रौप्यमिन्दुमये हुते ॥३॥

अलक्ष्मीपापसंयुक्तो मलव्याधिविनायकैः ।
मुच्येत्सहस्रजप्तेन स्नायाद्यस्तु जलेन वै ॥४॥

यां दिशं सप्तजप्तेन लोष्टेन सम्प्रचाटयेत् ।
चौराग्निमारुतोत्थानि भयानि न भवन्ति वै ॥५॥

(९)

क्षीराहारो जपेल्लक्षमपमृत्युं व्यपोहति ।
घृताची प्राप्नुयान्मेधां बहुविज्ञानसञ्चयम् ॥१॥

हुत्वा वेतसपत्राणि घृताक्तानां हुताशने ।
लक्षाद्वर्धपयेद्देवं सार्वभौमं न संशयः ॥२॥

लक्षेण भस्महोमस्य कृत्वा ह्युत्तिष्ठते जलात् ।
आदित्याभिमुखःस्थित्वा नाभिमात्रे जले शुचिः ॥३॥

तिलानां लक्षहोमेन घृताक्तानां हुताशने ।
सर्वकामसमृद्धात्मा परां स्थानमवाप्नुयात् ॥४॥

यवाणां लक्षहोमेन घृताक्तानां हुताशने ।
सर्वकामसमृद्धात्मा परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥५॥

(१०)

घृतस्याहुतिलक्षेण सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनो लक्षं जपेज्जातिस्मरो भवेत् ॥१॥

तदेव ह्यनले हुत्वा प्रानोति बहुशो धनम् ।
अन्नाद्यहवनान्नित्यं अन्नाद्यं च भवेत्सदा ॥२॥

जुहुयात्सर्वसाध्यानां आहुत्ययुतसंख्यया ।
रक्तसिद्धार्थकान्हुत्वा सर्वान्साधयते रिपून् ॥३॥

लवणं मधुसंयुक्तं हुत्वा सर्वं वची भवेत् ।
हुत्वा तु करवीराणि सक्तानि जनयेज्ज्वरम् ॥४॥

हुत्वा बैभीतकं तैलं देशादेव प्रचाटयेत् ।
हुत्वा तु निम्बपत्राणि विद्वेषं जनयेन्नृणाम् ॥५॥

सक्तानां तण्डुलानां तु घृताक्तानां हुताशने ।
हुत्वा बलमवाप्नोति शत्रुभिर्न स जीयते ॥६॥

(११)

प्रत्यानयनसिद्ध्यर्थ मधुसर्पिः समन्वितम् ।
गव्यं क्षीरं प्रदीप्तेऽग्नौ जुह्वतस्तत्प्रशाम्यति ॥१॥

ब्रह्मचारी मिताहारो यः सहस्रद्वयं जपेत् ।
संवत्सरेण लभते धनैश्वर्यं न संशयः ॥२॥

शमीबिल्वपलाशानामर्कस्य तु विशेषतः ।
पुष्पाणां समिधां चैव हुत्वा हैममवाप्नुयात् ॥३॥

अब्ब्रह्मत्र्यम्बकादीनां यस्यायतनमाश्रितः ।
जपेल्लक्षं निराहारः स तस्य वरदो भवेत् ॥४॥

बिल्वाणां लक्षहोमेन घृताक्तानां हुताशने ।
परां श्रियमवाप्नोति यदि न भ्रूणहा भवेत् ॥५॥

(१२)

पद्मानां लक्षहोमेन घृताक्तानां हुताशने ।
प्राप्नोति राज्यं निखिलमसपत्नमकण्टकम् ॥१॥

पञ्चविशंतिलक्षेण दधिक्षीरघृताशनः ।
स्वदेहे सिद्ध्यते जन्तुः कौशिकस्य मतं यथा ॥२॥

एकाहं पञ्चगव्याशी एकाहं मारुताशनः ।
एकाहं ब्राह्मणान्नाशी गायत्रीजप उच्यते ॥३॥

शतेन गायत्र्या स्नात्वा शतमन्तर्जले जपेत् ।
शतेनापस्ततःपीत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४॥

गोघ्नः पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
सुवर्णरत्नहारी च यश्च विप्रः सुरां पिबेत् ॥५॥

अयाज्ययाजनं कृत्वा कृत्वा वा कर्म गर्हितम् ।
न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागरम् ॥६॥

ये चास्य दूषिता लोके गृहाः सूर्यादयो भुवि ।
ते यान्ति सैम्यतां सर्वे शिवा इति न संशयः ॥७॥

(१३)

कृणुष्वेति जपन्त्सूक्तं रक्षोघनं दस्युभिर्वृतः ।
अरातीनां हरेत्प्राणान् रक्षांस्यपि च नाशयेत् ॥१॥

उपतिष्ठेत यो वह्निं परीत्यृचा दिने दिने ।
तं रक्षति स्वयं वह्निर्विश्वतो विश्वतोमुखः ॥२॥

को अद्येति तु सूक्तेन यो नित्यं शक्रमर्चति ।
जपेद्वाऽथ नमस्कारैः शक्रतो लभते वरान् ॥३॥

कयेति वामदेव्येन कुर्यात्स्वस्त्ययनं निशि ।
जपेद्वा सन्धिवेलासु ब्रह्मैतत्कुशिकोदितम् ॥४॥

हंसः शुचिसदित्यृचा शुचिरीक्षेद्दिवाकरम् ।
अन्तकाले जपन्नेति ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥५॥

कृषिं प्रपद्यमानस्तु स्थालीपाकं यथाविधि ।
जुहुयात्क्षेत्रमध्ये तु शुनं वाहास्तु पञ्चभिः ॥६॥

यथालिङ्गं तु विहरेल्लाङ्गलं च कृषीवलः ।
इन्द्राय च मरुद्भ्यश्च पर्जन्याय भगाय च ॥७॥

(१४)

पूष्णे धान्याय सीतायै शुनासीरमथोत्तरम् ।
हुत्वा तु पृथगोतासां यजेदेताश्च देवताः ॥१॥

गन्धमाल्योपहारैश्च फललाजसुरासवैः ।
प्रवपणे प्रलवने खलसीतोपहारयोः ॥२॥

एता एव यजेन्नित्यं देवता विधिना शुचिः ।
अमोघं कर्म भवति कृषिर्वर्धति सर्वदा ॥३॥

क्षेत्रस्य पतिनेत्येतत्क्षैत्रपत्यं तृचं जपेत् ।
ईक्षेत्सूर्यं द्विजो नित्यं विन्दते क्षेत्रमुत्तमम् ॥४॥

आखूत्करेषु चरुणा यजेदनेन मूषिकान् ।
चित्र इद्राजेत्यनया स्तुत्वा चाखुपतिं सदा ॥५॥

(१५)

ब्राह्मणान्भोजयेदत्र कीनाशांश्चैव भोजयेत् ।
अप्रमत्तः शान्तिपरः स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥१॥

भूमिभङ्गो गवां हिंसा तृणकीटादिनाशनम् ।
एतेषु यत्कृतं पापं खलदानेन शुद्ध्यति ॥२॥

धान्यानां विंशकं भागं श्रोत्रियेभ्यो निवेदयेत्।
विंशकस्य हि दानेन कृषिदोषात्प्रमुच्यते ॥३॥

समुद्रादिति सूक्तेन यः सदा जुहुयाद् घृतम् ।
तमग्निः सर्वतः पाति भद्रेण द्रविणेन च ॥४॥

पूर्वोक्तेनैव कल्पेन संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
वि ज्योतिषेति ज्वलयेद्यत्रेच्छेज्जातवेदसि ॥५॥

विश्वानि न इति द्वाभ्यां ऋग्भ्यां यो वह्निमर्चयेत्।
स तरत्यापदः सर्वा यशः प्राप्नोति चाक्षयम् ॥६॥

हुत्वा वह्निरूपस्थेयः प्राणार्थं हव्यवाहनः ।
अग्ने त्वमिति सूक्तेन धनमायुश्च वाञ्छता ॥७॥

(१६)

य इच्छेद्द्विविधं वृत्तं सत्त्वं चानुपमं महत् ।
उरो ष्ठ इति सूक्तेनोपतिष्ठेच्छतक्रतुम् ॥१॥

प्रजाकामो यजेन्नित्यं चरूणा देवपत्न्यः ।
उपहृत्योपहारं च शेषं भुञ्जीत वाग्यतः ॥२॥

उच्छिष्टं च प्रदातव्यं भार्यायै पुत्रमिच्छता ।
धेन्वाः सरूपवत्सायाः पयसा साधयेच्चरूम् ॥३॥

अनुरूपं प्रजामाशु लभते नात्र संशायः ।
स्वस्त्यात्रेयं जपेन्नित्यं प्रातः प्रातर्द्विजः शुचिः ॥४॥

एतत्स्वस्त्ययनं पुण्यं सर्वकल्मषनाशनम् ।
सुहृदं ज्ञातिनं चैव गच्छन्तमनुमन्त्रयेत् ॥५॥

(१७)

स्वस्ति पन्थामिति प्रोच्य स्वस्तिमान्व्रजतेऽध्वनि ।
वि जिहीष्व वनस्पते तदिदं च्यावनं स्मृतम् ॥१॥

यं च्यावयितुकाम स्याच्चयावयेत्तमिदं जपन् ।
द्विषन्तं वा पदाऽक्रम्य भूमौ पांसुमयीं कृतिम् ॥२॥

निःपीड्यन्निव सङ्ग्रामाच्च्यवते नात्र संशयः ।
स्त्रियं गर्भप्रमूढां वा पाययेदनुमन्त्रितम् ॥३॥

उदकं च्यावनेनैव गर्भोऽधश्र्च्यवते सुखम् ।
अचा वदोति सूक्तं तु वृष्टिकामः प्रयोजयेत् ॥४॥

निराहारः क्लिन्नवासाऽऽचिरेण प्रवर्षति ।
हुत्वाऽयुतं वैतसीनां क्षीराक्तानां हुताशने ॥५॥

महद्वर्षमवाप्नोति सूक्तेनाच्छावदेन हि ।
य इच्छेद्वरदां देवीं श्रियं नित्यं कुले स्थिताम् ॥६॥

(१८)

स शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् ।
श्रियः पञ्चदशर्चं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥१॥

आवाहयेच्छ्रियं पद्मे पञ्चभिः कनकेऽपि वा ।
उपहारानुपहरेच्छुक्लान्भक्षान् पयो दधि ॥२॥

स्थालीपाकं च शालीनां पयसा सम्प्रकल्पयेत् ।
चान्द्रामणकृतात्मा तु प्रपद्येत्प्रयतः श्रियै ॥३॥

सर्वौषधिभिः फण्टादिभिः स्नात्वाऽद्भिः पावनैरपि ।
उपैतु मां देवसख इति राज्ञोऽभिषेचनी ॥४॥

मनसः काममित्येषा पशुकामाभिषेचनी ।
कर्दमेनेति यः स्नायात्प्रजाकामः शुचिव्रतः ॥५॥

(१९)

अश्वपूर्वामिति स्नायाद्राज्यकामः शुचिव्रतः ।
रोहिते चर्मणि स्नायाद् ब्राह्मणस्तु यथाविधि ॥१॥

राजा चर्मणि वैयाघ्रे क्षत्रियस्त्वथ रौरवे ।
बस्तचर्मणि वैश्यस्तु होमः कार्यस्त्वनन्तरम् ॥२॥

चन्द्रमिति तु पद्मानि जुहुयात्सर्पिषा द्विजः ।
आदित्यवर्णे इत्यनया बिल्वहोमो विधीयते ॥३॥

बिल्वेध्म एव वाऽग्निः स्यात्स्थलीश्च जुहुयाद् द्विजः ।
दशसाहस्त्रिको होमः श्रीकामः प्रथमो विधिः ॥४॥

हुत्वा तु प्रयुतं सम्यगनन्तां विन्दते श्रियम् ।
अयुतं शतकृत्वस्तु हुत्वा शुक्लानि सर्पिषा ॥५॥

(२०)

अनन्तामव्यवच्छिन्नां शाश्वतीं विन्दते श्रियम् ।
अशाक्तौ जप एवोक्तो दशसाहस्त्रिको वरः ॥१॥

जप्त्वा तु प्रयुतं सम्यगनन्तं विन्दते श्रियम् ।
अयुतं शतकृत्वस्तु जप्त्वा श्रियमुपाश्नुते ॥२॥

अप्स्वेव जुहुयान्नित्यं पद्मान्युयुतशो निशि ।
दृष्ट्वा श्रियं तूपरमेत्किलासित्वाद् बिभेतु वै ॥३॥

बिल्वाशी बिल्वनिलयो जुह्वद् बिल्वानि सर्पिषा ।
एकविंशतिरात्रेण परां सिद्धिं नियच्छति ॥४॥

येन येन च कामेन जुहोति प्रयतः श्रियै ।
पद्मान्यथापि बिल्वानि स स कामः समृद्ध्यति ॥५॥

(२१)

न जातु कृपणार्थाय श्रियमावाहयत्क्वचित् ।
न यत्किञ्चन कामेन होमः कार्यः कथञ्चन ॥१॥

महद्वा प्रार्थ्यमानेन राज्यकामेन वा पुनः ।
वाचः परं प्रार्थयिता यत्नाद्युक्तः श्रियं यजेत् ॥२॥

अग्निरैत्विति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम् ।
ओजस्विनीमवाप्नोति प्रजां धर्मवतीं शुभाम् ॥३॥

अचा नैत्यृचा दीप्तमुपतिष्ठेद्विभावसुम् ।
प्रज्ञां प्राप्य जपेच्छत्रूंस्तरते दुरितानि वै ॥४॥

आ गाव इति सूक्तेन गोष्ठगो लोकमातरः ।
उपतिष्ठेद्व्रजन्तीश्च य इच्छेत्तः सदाऽक्षयः ॥५॥

त्वां इद् धीति प्रगाथेन उपतिष्ठेच्छतक्रतुम् ।
मध्याह्ने सन्ध्ययोश्चैव जपन्धनमवाप्नुयात् ॥६॥

(२२)

उपेति तिसृभी राज्ञो दुन्दुभीन्संस्पृशेद्रणे ।
ओजो बलमवाप्नोति शत्रूंश्चैव नियच्छति ॥१॥

पाणिना तृणमादाय यज्ञा यज्ञेति योऽभ्यसेत् ।
सोऽधीतस्यास्य सूक्तस्य फलं प्राप्नोति नातृणः ॥२॥

सूक्तान्ते च तृणं त्वग्नाविरिणे वोदकेऽपि वा ।
निक्षिपेत्तत्प्रयत्नेन त्यक्त्वाऽन्यत्र भयावहम् ॥३॥

तृणपाणिर्जपन्त्सूक्तं रक्षोघ्नं दस्युभिर्वृतः ।
न भयं विन्दते क्वचिद्रक्षेभ्योऽरिभ्य एव च ॥४॥

गृहात्प्रपद्यमानस्तु पन्थानं धनकाम्यया ।
जपेत्सोऽध्वनि यत्नेनापि पन्थामिति व्रजन् ॥५॥

ये के जपेमेत्यृचं जप्त्वा ध्यायन्निशि दिवौकसः ।
अग्नौ हुत्वैतया चाज्यं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥६॥

(२३)

वयं तु त्वेति सूक्तं तु पौष्णं द्रविणवर्धनम् ।
नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा धनं विन्दत्यभीप्सितम् ॥१॥

यस्य नष्टं भवेत्किञ्चिद्द्रव्यं गौर्द्विपदं धनम् ।
नश्येद्वाऽध्वनि यो मोहात् सं पूषन्स जपेन्निशि ॥२॥

इयमित्येदाद्यन्तं सूक्तं सारस्वतं द्विजः ।
नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान् ॥३॥

सं वां इ इ तु यत्सूक्तमष्टर्च त्रैष्टुभं स्मृतम् ।
तज्जपन्प्रयतो नित्यमिष्टान्कामान्समश्नुते ॥४॥

यो अद्रिभित्तु यत्सूक्तं तत्सपत्ननिबर्हणम् ।
बृहस्पतिं नमस्कृत्वा सपत्नान्स्तृणुते बहून् ॥५॥

(२४)

एनस्वी वाऽभिशस्तो वा कृत्वा वा कर्म गर्हितम् ।
सोमारौद्रं जपेत्सूक्तं कृत्स्नमेनो व्यपोहति ॥१॥

जुहुयाद्वा य एताभिऋग्भिर्नित्यं धृतव्रतः ।
वारुणेभ्यः स पाशेभ्यो मुच्यते शं तथाऽऽप्नुयात् ॥२॥

जीमूतसूक्तस्य विधिं यथालिङ्गमवेक्ष्य वै ।
ऋग्भिः कर्माणि कुर्वीत रथाङ्गानां यथाविधि ॥३॥

संग्रामं तु प्रयातस्य राज्ञश्चैतत्प्रयोजयेत् ।
सर्वाण्यङ्गानि रथ्यांश्च सदश्वंश्चानुमन्त्रयेत् ॥४॥

यमेव देशं गच्छेत शत्रुं वाऽप्यनुमन्त्रितः ।
नाजित्वा विनिवर्तेत परं हि ब्रह्मणो बलम् ॥५॥

(२५)

पुत्रानायुरर्थारोग्यं य इच्छेदव्ययं सुखम् ।
सोऽग्निं नर इति सूक्तेन जुहुयादाज्यमन्वहम् ॥१॥

प्राग्नयेऽथ त्रिभिः सूक्तैः सन्ध्ययोर्जपमारभेत् ।
न रक्षेभ्यो भयं वेत्ति धनं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥२॥

अष्टावष्टौ तथा चाष्टावृगित्वेय त्रिपादिकम् ।
अकारादि हकारान्तं जले स्थित्वा द्रुतं जपन् ॥३॥

उपपातककोटीनां ब्रह्महत्यायुतानि च ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥४॥

अग्निं दूतं पुरो दधे अग्ने रक्षा णे अंहसः ।
अदाभ्येन शोचिषाऽग्न इहावसे ॥५॥

अभित्त्वा यः प्रगाथेन नित्यमर्चति वज्रिणम् ।
स श्रियं विपुलां भुंक्ते प्राप्नोति च धनायुषी ॥६॥

वसिष्ठेन पुरा गीता महदद्भुतमार्जनम् ।
विश्वामित्राभिचारेषु महद्रक्षोनिवारणम् ॥७॥

यः प्रातरिति सूक्तं तु स्त्रीकामः सततं जपेत् ।
लभते सदृशीं कन्यां दीर्घमायुः स्वरूपिणीम् ॥८॥

उत्तरस्याद्यमाचार्यो जुहुयाद्वास्तुकर्मणि ।
स्नातः कृत्वा वैश्वदेवं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥९॥

शंवती शं न इन्द्राग्नीत्येतेसततं जपेत् ।
न रक्षेभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो वा भयं भवेत् ॥१०॥

निवेष्टुकामो रोगार्तो भगसूक्तं सदाऽभ्यसेत्।
निवेशं विन्दते क्षिप्रं रोगेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥११॥

(२६)

इमा इति जपेन्नित्यं रौद्रं सूक्तं द्विजः शुचिः ।
तज्जपन्प्रजया वित्तैः स्वयं चैव न रिष्यति ॥१॥

उत्तितीर्षुरपो यस्तु शङ्केत्स्रोत्या समागमे ।
समुद्रज्येष्ठा इति जपेत्सूक्तमेतद्भयापहम् ॥२॥

आदित्यदैवते सूक्ते रिपुघ्ने रोगनाशने ।
जपेत्प्रातः शुचिर्भूत्वा रिपुरोगैः प्रमुच्यते ॥३॥

वास्तोष्पते प्रतीत्येतत्सूक्तं वास्तोष्पतं जपेत् ।
स्नातः कृत्वा वैश्वदेवं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥४॥

अमीवहेति सूक्तेन भूतानि स्वापयेन्निशि ।
न हि प्रस्वापनं किञ्चिदीदृशं विद्यते क्वचित् ॥५॥

(२७)

सम्बाधे विषमे दुर्गे बद्धो वा निर्गतःक्वचित् ।
पलायन्वा गृहीतो वा तस्करैः स जपेदिदम् ॥१॥

अमीवहा विश्ववतीमुद्धृत्यान्याः प्रयोजयेत् ।
सूक्तमेतज्जपेत्सर्वमिति मन्येत शौनकः ॥२॥

त्रिरात्रं नियतोऽनश्नंच्छ्रपमेत्पायसं चरूम् ।
तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात्सर्पिषा द्विजः ॥३॥

समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्यृचा ।
एतत्पर्वशतं कृत्वा जीवेदब्दशतं शुची ॥४॥

तच्चक्षुरित्यृचा स्नात उपतिष्ठेद्दिवाकरम् ।
उद्यन्तं मध्यगं चैव दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥५॥

(२८)

रात्र्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः शुचिः ।
व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भिः सूक्तैः कृताञ्जलिः ॥१॥

प्राप्नुयात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु ।
गा अश्वान्पुरुषान्धान्यं स्त्रियो वासांस्यजाविकम् ॥२॥

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन्बद्धः प्रमुच्यते ।
तिष्ठन् रात्रौ जपेदेनं विपाशः सम्प्रपद्यते ॥३॥

अहोरात्रं स्थितश्चैमनश्नन्स्याद्विवेष्ठितः ।
अयः पाशा स्फुटन्त्यस्य दारुपाशास्तथैव च ॥४॥

स्योनेति पृथिवीं देवी प्रपद्येन्नियतः सदा ।
जपेदेनां च तत्रापि भूमिपाशात्प्रमुच्यते ॥५॥

(२९)

यत्किञ्चित्पातकं कुर्यात्कर्मणा मनसा गिरा ।
यत्किञ्चेदं वरुणेति ऋचं जप्त्वा प्रमुच्यते ॥१॥

अगम्यागमने चैतत्प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अन्यत्र गुरूतल्पाच्च तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥२॥

द्वादशाहमभुञ्जानः स्वगोत्रगमने जपेत् ।
अर्धमासमभुञ्जानः सखिदारेषु संवसन् ॥३॥

इदमापः प्रवहत यत्किञ्चेदं ऋचं पुनः ।
इति चैता जपेदपः प्रविश्यैतेषु कर्मसु ॥४॥

इन्द्राविष्णू नमस्कृत्य जुहुयादाज्यमन्वहम् ।
सूक्ताभ्यां पर एताभ्यां य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥५॥

(३०)

आस्यदघ्नं विगाह्याम्भः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः ।
सूक्ताभ्यां तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥१॥

अनश्नता तु जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः ।
पञ्चरात्रे व्यतीते तु महद्वर्षमवाप्नुयात् ।।२।।

योऽरिभिः प्रतिपद्येत अभिशस्येत वा मृषा ।
उपोष्यैकं त्रिरात्रं स जुहुयादाज्यमन्वहम् ।।३।।

इन्द्रासोमोति सूक्तं तु जपेच्चैतच्छतावरम् ।
किञ्चिदद्याद् द्विजेभ्योऽन्ते स्तृणुते सर्वशास्त्रवान् ।।४।।

यस्य लुभ्येद् व्रतं मोहाद् व्रात्यैर्वा संस्पृशेद् द्विजः ।
उपोष्याज्यं च जुहुयात् त्वमग्ने व्रतपा इति ।।५।।

प्र संराजं इति त्वेतज्जपन्नीक्षेद्दिवाकरम् ।
उद्यन्तमुपतिष्ठेत स्नात्वा स्नात्वा दिने दिने ।।१।।

आभियुक्तो भवेद्यस्तु विवदेद्वाऽपि केनचित् ।
निर्जित्य सगणान् छत्रून्क्षिप्रं वादं पराजयेत् ।।२।।

शं अग्निभिश्चेति प्रपद्येद्वायुभास्करौ ।
अग्नि प्रथमतः स्तुत्वा महत्कृच्छ्रात्प्रमुच्यते ।।३।।

न हीति यश्चतुष्केण स्नात्वा वै प्रातरुत्थितः ।
द्वौ मासावुपतिष्ठेत स त्रायति भयात्स्वयम् ।।४।।

तृचं जप्त्वाऽऽयदित्येत्स्नात्वाऽभ्यर्च्य पुरन्दरम् ।
प्राप्नुयान्मानसान्कामान् संपूज्य वसुरोचिषः ॥५॥

आद्यानि त्रीणि सूक्तानि पञ्च चाग्रे बृहन्निति ।
षट् तथाऽन्त्यानि सूक्तानि अग्नि नर इतीति च ॥६॥

प्र कृतानीति चाध्यायं भोजनात्प्राक् पठेदिदम् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥७॥

(३२)

प्राग्भोजनमिदं ब्रह्म मानवानां महर्षिणाम् ।
पूर्वाह्णे जपतो नित्यमर्थसिद्धिः परा भवेत् ॥१॥

अग्निनेत्याश्विनं सूक्तं चतुर्विंशकमन्वहम् ।
जपेत्प्रातः शुचिर्भूत्त्वा नासत्यावर्च्य सुव्रतः ॥२॥

प्राप्नुयात्परमां ऋद्धिं द्रविणं चोर्जमेव च ।
समिधेति जुहोत्यग्नौ सूक्तेन प्रत्यृचं घृतम् ॥३॥

स सिद्धिमतुलां प्राप्य समानां जीवते शतम् ।
द्विचत्वारिंशकेनेह सूक्तेनाघेति वज्रिणो ॥४॥

सख्यं लब्ध्वा महेन्द्रेण सपत्नान् स्तृणुते बहून् ।
प्रश्नीयाज्जपतोऽन्नानि प्रश्नं कृत्वाऽप्रमाणतः ॥५॥

(३३)

तस्मात्पूर्वाह्णिकोऽध्यायः स्मृतोऽयं रिपुनाशनः ।
वाशं महीति च जप्त्वा प्राप्नोत्यारोग्यमेव च ॥१॥

दुःस्वप्नघ्नीः परा जप्त्वा प्रातः पापैः प्रमुच्यते ।
शं नो भवेति द्वाभ्यां तु भुक्त्वाऽन्नं प्रयतः शुचिः ॥२॥

हृदयं पाणिना स्पृष्ट्वा ज्योग्जीवेदगदः सुखी ।
यतो भयं विजानीयात् तस्यां दिशि यतव्रतः ॥३॥

शुचौ देशेऽग्निमाधाय जुहुयादिन्द्रमर्च्य च ।
यत इत्याज्यमुत्पूतं षड्भिर्गन्धान्निवेद्य च ॥४॥

पायसं दधिमन्थं वाऽपूपान्वाऽप्युपहारयेत् ।
अहोरात्रमुपोष्यैकं तिलान्वा घृतमेव वा ॥५॥

(३५)

उत् त्वा मन्दन्त्विति स्नातो हुत्वा शत्रून्प्रमापयेत् ।
बद्धो वाऽप्यरुद्धो वा वाग्यतः प्रयतो जपेत् ॥१॥

त्यान्वित्यादित्यिदैवतं सद्यो मुच्येत बन्धनात् ।
यद्द्यावेति जपेन्नित्यं प्रगाथं नियतः शुचिः ॥२॥

स कीर्तिमतुलाः प्राप्य सर्वान् कामान्त्समश्नुते ।
त्वं नो अग्न इति सूक्तेन हुत्वाऽर्च्याग्निं घृतेन तु ॥३॥

पालितो विश्वतो दीप्त्या प्राप्नुयाद्वह्निना रयिम् ।
आ तू सूक्तेन सततं धनं याचेत्पुरंदरम् ॥४॥

प्र समित्पाणये तस्मै धनं यच्छति वृत्रहा ।
कन्या वारिति सूक्तं तु सततं नियतो जपेत् ॥५॥

(३५)

त्वग्दोषिणं तथाऽलोम्नीं क्षिप्रं तस्मात्प्रमोचयेत् ।
यदद्य कच्चेत्युदिते रवौ स्तुत्वा पुरंदरम् ॥१॥

गृणन्नपोहते रिप्रं वश्यं वा कुरुते जगत् ।
यद्वागिति द्वचेनैव गौरीं योऽर्चति सुव्रतः ॥२॥

तस्य नासंस्कृता वाणी मुखादुच्चरते क्वचित् ।
बण् महाँमिति दृष्ट्वाऽर्कमुपतिष्ठेद्द्वचं पठन् ॥३॥

ब्रुवन्नप्यनृतां वाणीं लिप्यते नानृतेन सः ।
पूर्णे चन्द्रमसि ज्योत्स्नामियम्येत्यनुषेवयेत् ॥४॥

चन्द्रदृष्टिस्त्वनिमिषो वर्चस्वी दृष्टिमान्भवेत् ।
प्रजा इति जपन्स्नात्वा न योनिं प्रतिपद्यते ॥५॥

मातेति गामुपस्पृश्य जपन्गास्तु समश्नुते ।
वचोविदमिति त्वेतां जपन्वाचं समश्नुते ॥६॥

पावमानं परं ह्येतन्नवमं मण्डलं जपेत् ।
स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे सपवित्रः सकाञ्चनः ॥७॥

॥इत्यृग्विधाने द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥

॥अथ तृतीयोऽध्यायः॥

॥ॐ॥

(१)

स्वादिष्ठयेति गायत्रीः पावमानीर्जपेद् द्विजः ।
पवित्राणां पवित्रं नउुपावमानीऋचो जपेत् ॥१॥

प्रयतोऽप्सु निमज्ज्याशु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
एतासां कीर्तनं पुण्यं स्मरणं धारणं तथा ॥२॥

याथातथ्येन तु ज्ञात्वा ब्रह्मलोकं समश्नुते ।
एतेषां तु यथोक्तानां गुणवद्यद्यदुत्तरम् ॥३॥

कीर्तनात्तु भवेत्पूतः स्मरणात्स्मरते परम् ।
धारणाद् ब्रह्मतामेति पूतात्मा विजितेन्द्रियः ॥४॥

यथातथ्येन च ज्ञात्वा ब्रह्मणो विन्दते पदम् ।
श्रावयेद्देवता कृत्ये ब्राह्मणान्भुञ्जतोऽग्रतः ॥५॥

(२)

प्रीणाति देवतां तच्च समर्धयति कर्म च ।
पित्र्ये पितॄन् प्रीणयन्ति श्राविताः प्रयतात्मना ।।१।।

कृत्वा दोषान्त्सुमहतोऽप्यपेयादीन्प्रपीय च ।
जप्त्वा तरत्समन्दीयं प्रविश्यापस्त्यहाच्छुचिः ।।२।।

अक्षय्यं च भवेद्दतं पितृभ्यः परमं मधु ।
यः पावमानीरध्येति पूतात्मा विजितेन्द्रियः ।।३।।

तस्य कामदुघा भूत्वा उपतिष्ठन्ति धेनवः ।
आयुर्बलं यशो वित्तं प्रजां कीर्तिमनामयम् ।।४।।

स्वाध्यायपुण्यमतुलं पूतः प्राप्नोति चाक्षयम् ।
अशक्तस्तु जपेद्युक्तस्त्रिंशद्द्वैखनसीर्ऋचः ।।५।।

सप्तर्षिभिश्च याः प्रोक्ताः पवित्रस्य च याः पराः ।
ऋचां द्विषष्टिः प्रोक्तेयं पवस्वेत्यृषिसत्तमैः ।।६।।

(३)

सर्वकल्मषनाशाय पावनाय शिवाय च ।
स्वादिष्टयेति सूक्तानां सप्तषष्टिरिहोदिता ।।१।।

दशोत्तराण्यृचांश्चैव पावमानीः शतानि षट् ।
एतज्जुह्वन् जपंश्चैव घोरं मृत्युभयं जयेत् ॥२॥

व्याधिभ्यः परिमोक्षं च लभते नात्र संशयः ।
प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ॥३॥

जपंस्तरत्समन्दीयं प्रविश्यापस्त्रहाच्छुचिः ।
पावमानं परं ह्यतेद्रपसामपनोदनम् ॥४॥

प्राणानायम्य च ध्यायेदन्ते देवान्पितॄनृषीन् ।
उपोष्याज्यं च जुहुयादग्निं सोमं च पूजयेत् ॥५॥

सरस्वतीं चार्चयीत पयोम्बु मधुसर्पिषा ।
आध्यात्मिकं पवित्रं ते सूक्तं जप्त्वा ऽऽ प्लुतः शुचिः ॥६॥

(४)

गतिमिष्टामवाप्नोति विन्दते चेह वृद्धयः ।
मण्डलं पावमानं तु जपेल्लक्षमुपोषितः ॥१॥

नाशयेद् ब्रह्महत्यां वै वसिष्ठवचनं यथा ।
नानानमिति सूक्तानि अन्तकाले जपेत्सकृत् ॥२॥

जप्त्वा चैव परं स्थानममृतत्वं च गच्छति ।
आपो हि ष्ठेति नियतः प्रयुञ्जीत सदा द्विजः ॥३॥

स्नानार्थं शुद्धिकामस्तु जपेत त्रिः समाहितः
अप्सु चैव निमज्जित्वा त्रिः पठेत्सुसमाहितः ॥४॥

ब्रह्महा तु कपालेन खट्वाङ्गी चीरसंवृतः ।
चरेद् द्वादशवर्षाणि स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥५॥

अजपन्मनसैवैतदपो हि ष्ठेति संस्मरेत् ।
ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षाज्जपेदेव सहस्रशः ॥६॥

अपरस्तु त्रिसाहस्रो जप स्यात्प्रत्यहं सदा ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥७॥

(५)

समेत्य ब्राह्मणान्ब्रूयुरथ तं चरितव्रतम् ।
अचरितं भवेत्किञ्चिन्मिथ्यावादी पतेत्पुनः ॥१॥

दशावरान्दश परान्हन्यास्त्वमनृतं वदन् ।
ओं भो इति वदेद्विप्रैरनुज्ञातः शुचिर्जपेत् ॥२॥

स्थालीपाकं च कुर्वीत सोऽग्नये व्रतचारिणे ।
एवं स मुच्यते पापात्सावित्रीं प्रतिपद्य च ॥३॥

ब्रह्महा तु पुरा शक्रस्त्वष्टारं हत्वा त्वृषिं प्रभुम् ।
सिन्धुद्वीपस्तमेताभिरभिषिच्य व्यमोचयत्॥४॥

ब्रह्मस्वं च गुरोर्द्रव्यं स्तेयं कृत्वा जपन्निमाः ।
अनेनैव विधानेन षड्भिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥५॥

(६)

ब्रह्महा सुरापश्च नियमेन जपन्निमाः ।
अनेनैवोपचारेण ब्रह्मघ्न इव मुच्यते ॥१॥

ब्राह्मणस्य रुषोद्यम्य जपेदेता निपात्य च ।
त्र्यहं निपात्योपवसेदेकाहमवगूर्य च ॥२॥

शोणितं तुं प्रहारेणोत्पाद्य स कथंचन ।
त्रिरात्रमेवोपवसेज्जपेदेताः प्रसाद्य तम् ॥३॥

प्रातरुत्थाय सततं कुर्यान्मार्जनमात्मनः ।
रात्रौ कृतस्य पापस्याविज्ञातस्य निष्कृतिः ॥४॥

सायं च नित्यमेताभिः कुर्यान्मार्जनमात्मनः ।
दिवा कृतस्य पापस्याविज्ञातस्य निष्कृतिः ॥५॥

(७)

उपतिष्ठेत राजानं यमं सूक्तेन वै द्विजः ।
स्थालीपाकं च कुर्वीत पक्षयोर्यमदैवतम्॥१॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यजेत हविषा यमम् ।
परेयिवां समित्येतत्सूक्तमत्र प्रयोजयेत् ॥२॥

पुरा ऽऽ युषः प्रमीयेत न जातु स कथंचन ।
प्रीयते ऽ स्य यमो राजा स्मृतिं चान्ते प्रयच्छति ॥३॥

धर्मराजाय स्वाहेति मन्त्रान्ते जुहुयाद्धविः ।
वैशाख्यं पौर्णमास्यां तु कर्म नित्यं प्रयोजयेत् ॥४॥

अयने पर्वसु स्नात्वा यः प्रदद्यात् तिलोदकम् ।
यमाय सगणायैव तद्भयं न स विन्दते ॥५॥

मृत्युमेव प्रपद्येत परं मृत्यो जपन् द्विजः ।
नक्तभोजी मिताहारः परि संवत्सरं सदा ॥६॥

(८)

नैनं पुराऽऽयुषो मृत्युर्नयते ससुतप्रजम् ।
फलाहारो जयेन्मृत्युं त्रिभिर्वर्षैर्मिताशनः ॥१॥

षष्ठे काले तु भुञ्जीत फलं मूलमथापि वा ।
स्थानासनाभ्यां विहरेदुदके शिशिरे वसेत् ॥२॥

ग्रीष्मे पञ्चतपस्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशकः ।
एवं युक्तो जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥३॥

भ्रातुर्भार्यामपुत्रस्य सन्तानार्थं मृते पतौ ।
देवरो ऽ न्वारुरुक्षन्तीमुदीर्ष्वेति निवर्तयेत् ॥४॥

ऋतुकाले तु संप्राप्ते घृताभ्यक्तोऽथ वाग्यतः ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥५॥

दशाक्षरं तु शान्त्यर्थं भद्रं न इति संस्मरेत् ।
नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा मानसं विन्दते सुखम् ॥६॥

(९)

फलाहारो भवेन्मासं मासं चापः पिबेत्ततः ।
वायुभक्षो भवेन्मासं जपन्नेतत्सहस्रशः ॥१॥

मनसैवास्य सिद्ध्यन्ति सर्वे कामाः समीहिताः ।
दिव्यान्पश्यति गन्धर्वान्सिद्धान्पश्यति चारणान्॥२॥

अन्तर्धानं व्रजत्यस्माल्लोकादाकाशगो भवेत् ।
दूरात्पश्यति दूराच्च शृणोति परमेष्ठिवत् ॥३॥

प्र देवत्रेति नियतो जपेत मरुधन्वसु ।
प्राणान्तिके भये प्राप्ते क्षिप्रमम्भः स विन्दति ॥४॥

बैभीदकामंस्तु त्रीनक्षान्गन्धैः समभिवासयेत् ।
पुष्पैरवकिरेच्चैनान्स्थापयित्वा विहायसि ॥५॥

(१०)

संहत्य पादौ तां तिष्ठन्नक्षस्तुतिं जपेत् ।
प्रावेपा मा ऋचं त्वेतांमनसैव जपेन्निशि ॥१॥

व्युष्टायामुदिते सूर्ये जपन्नादेवनं व्रजेत् ।
एतामेव जपेन्नित्यं जयत्यन्यैर्न जीयते ॥२॥

यमेव जेतुमिच्छेत स्पृष्ट्व मूर्धनिं तं जपेत् ।
सूक्तशेषं जयत्यन्यान् जीयते न स केनचित् ॥३॥

अबुध्नं उषासानक्तेत्येते स्वस्त्ययने जपेत् ।
नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति नित्यशः ॥४॥

अस्यैव चोत्तमर्गेका ययौनोभ्यः प्रमुच्यते ।
तया ऽऽ ज्यं जुहुयान्नित्यमेनोभ्यो विप्रमुच्यते ॥५॥

(११)

दिवस्परीति सूक्तं तु जपेच्छ्रद्धासमन्वितः ।
सर्वत्र लभते श्रद्धां श्रद्धाकामः समाहितः ॥१॥

मा प्र गामेति च जपेत्समूढो गहने पथि ।
स्वस्तिमानेति पन्थानं विन्दते च परं सुखम् ॥२॥

क्षीणायुरिति मन्येत यं किञ्चित्सुहृदं प्रियम् ।
यत्ते यममिति स्नातस्तस्य मूर्धानमालभेत् ॥३॥

सहस्रकृत्वः पञ्चाहं जपेदायुर्लभेत सः ।
घृतेन सिन्धुद्वीपस्य सूक्तेनैनं प्रलेपयेत् ॥४॥

संरविशञ्छयने नित्यमेतं मन्त्रं जपेत वै ।
पुत्रान्भार्यां प्रियं चान्यमात्मानं संस्पृशेत्ततः ॥५॥

(१२)

जीवावृत्तिं प्रयुञ्जीत नित्यमेतं घृतेन तु ।
स्रोतांस्यभ्यज्य सर्वाणि सुखी भवति विज्वरः ॥१॥

इदमित्थेति मन्त्रोऽयं सहस्रमनिरुच्यते ।
अर्धमासं हविष्यान्नमर्धमासं पयः पिबेत् ॥२॥

उपोष्य चापरं पक्षं अरण्ये स्थण्डिले शुचौ ।
औदुम्बरेध्मं प्रज्वाल्य जुहुयात्पावके घृतम् ॥३॥

स्रुक्स्रुवौ चमसश्चैव सर्वमौदुम्बरं भवेत् ।
हुत्वा ऽऽ हुतिसहस्रं तु तेन कामेन युज्यते ॥४॥

अमोघमेव कर्मैतज्जानीयात्सिद्धिमेव तु ।
व्यर्थमप्यर्धमेवैतत्फलस्या प्रयच्छति ॥५॥

(१३)

चतुष्पथे चान्नकाम आदित्याभिमुखो घृतम् ।
जुहुयाद्धनकामस्तु सहस्रं भोजयेद् द्विजान् ॥१॥

पशुकामो जपेद्गोष्ठे जुहुयाद्वा ऽ प्युपोषितः ।
विधिनाऽनेन नियतः सहस्रं विन्दते पशून् ॥२॥

लोहलोहितहेमानां कारयेत् त्रिवृतं मणिम् ।
सहस्रं समिधां चैव सम्पाताभिहुतो भवेत् ॥३॥

कृत्वा सहस्रसम्पातं शिरसा धारयेत्तु तम् ।
पाणिना वा शुचिर्भूत्वा सहस्रानुचरो भवेत् ॥४॥

परावतः स्वस्त्ययनं स्नातकस्य विधीयते ।
स्वर्गकामश्च तं नित्यं जपेत नियतव्रतः ॥५॥

(१४)

बृहस्पते प्रथममिति नित्यं ज्ञानस्तुतिं जपेत् ।
ज्ञानवान्भवति श्रीमाननन्तं विन्दते श्रियम् ॥१॥

अलक्ष्मीनाशानार्थं तु पयोभक्षो भवेद् द्विजः ।
वयः सुपर्णा इत्येतां जपन्वै विन्दते श्रियम् ॥२॥

तमसा परिवृतो यस्तु मन्येतात्मानमात्मनि ।
अश्रिया वा ऽ प्यथाविष्टो जपन्नेतां प्रमुच्यते ॥३॥

अक्षिणी प्रातरुत्थाय विमृजीतैतया सदा ।
चक्षुष्मान्भवति श्रीमानलक्ष्मींश्च प्रबाधते ॥४॥

न तं विदाथेत्येतां तु जपन् विप्रः समाहितः ।
विहाय कल्मषं सर्वं ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥५॥

अनया पर्वसु स्नात्वा यः प्रददाति तिलोदकम् ।
यमाय सगणायैव तद्भयं न स विन्दति ॥६॥

यस्ते मन्यो इति सदा सपत्नघ्ने त्विमे जपेत् ।
घृतेनाभिहुतं चाभ्यां धारयेदायसं मणिम् ॥७॥

(१५)

जुहुयादायसं शङ्कुमाभ्यामेव चतुर्दशीम् ।
खादिरे सुसंसिद्धेऽग्नौ सपत्नान्प्रतिबाधते ॥१॥

यथा हि परमं ब्रह्म गुह्यं पावनमद्भुतम् ।
तथा संवननं हृदयं न ह्यस्माद्विद्यते परम् ॥२॥

उपोष्य द्वादशाहनि जपन्नेतं ऋषिं सदा ।
तन्मनाः प्रयतः स स्यात् त्रिरह्नोऽभ्युपयादपः ॥३॥

अन्ते तु द्वादशाहस्य शुचौ देशे समाहितः ।
पुंसः प्रतिकृतिं कुर्याद्भूमौ पांसुमयीं तथा ॥४॥

तस्या हृदयदेशं तु समाक्रम्य जपेदृषिम् ।
अमोघं कर्म जानीयादहोरात्रे गते सति ॥५॥

(१६)

त्र्यहेण धनिनं वैश्यं चतूरात्रेण क्षत्रियम् ।
राजानं पञ्चरात्रेण षड्रात्रेण द्विजोत्तमम् ॥१॥

तपस्विनं सप्तरात्राज्जयेद् भुञ्जीत चैव तम् ।
अपि वोपोषितः स्नातो जपेदेतत्सदा स्थितः ॥२॥

य इच्छेदात्मनः कर्तुं हीनं तु परिवर्जयेत् ।
सहस्रसम्पातहुतं बिल्वानां चूर्णमावपेत् ॥३॥

उदपाने वशं नेतुं तं जनं क्षिप्रमानयेत् ।
मातर्यात्मनि पुत्रेषु पितृभ्रातृसुहृत्सु च ॥४॥

हृदयमेतत्प्रयुञ्जीत शिरसा धारयेद् गुडम् ।
सुमित्रं तु परिष्वज्य मूर्धन्याघ्राय चात्मजम् ॥५॥

(१७)

हृदयमेतत्प्रयुञ्जीत शान्त्यर्थाय सुखाय च ।
असंसिद्धे संवनने पांसुप्रतिकृतिं पथि ॥१॥

प्रज्वाल्य जुहुयादग्निं घृतेन ब्राह्मणे यदि ।
क्षत्रियस्य तु तैलेन सार्षपेण विशामपि ॥२॥

आयसीं वै प्रतिकृतिमग्निमध्ये निधापयेत् ।
तां च प्रज्वलितां मत्वा जुहुयात्तन्मनाःशुचिः ॥३॥

उग्रेण मनसा हन्यात्क्रुद्धश्च जुहुयााद् घृतम् ।
यथा यथा प्रज्वलिते हूयते जातवेदसि ॥४॥

दीप्ता प्रतिकृतिर्विप्रस्तथा स्वं वशमेष्यति ।
श्मशानदग्धपांसूनां कुर्याद्वेदिं विलक्षणम् ॥५॥

(१८)

बैभीतकेध्मे ज्वलिते लोहप्रतिकृतिं न्यसेत् ।
अर्धरात्रे स्थिते तैलं सार्षपं लवणान्वितम् ॥१॥

तत्र शरमयं कुर्यात्प्रस्तरं प्रतिलोमतः ।
त्रिषु शङ्कुषु चासीनो जुहुयादुग्रदर्शनः ॥२॥

मुक्तकेशो वधं प्रेप्सुरचिरेण प्रसादयेत् ।
अथवाऽभिचरेदेवं जुहुयादात्मशोणितम् ॥३॥

वशं नयति राजानं क्षिप्रं जनपदं पुरम् ।
पुष्टिकर्माऽपि कर्तव्यं हृद्येनोक्तं यतात्मना ॥४॥

अनागसि न कुर्वीत ब्रह्मणो वधसंयुतम् ।
सरूपवत्सायाश्च गोः पयसा साधयेच्चरुम् ॥५॥

(१९)

सहस्रसम्पातहुतं पाययेद्वत्समग्रजम् ।
सहस्रानुचरो वत्सः स स्याद्रोगैर्विवर्जितः॥१॥

गाश्चैव पाययेत्ताश्च भवन्ति व्याधिवर्जिताः ।
पुत्रांश्च प्राशयेन्नित्यं प्रियानन्यांश्च सज्जनान् ॥२॥

निरामयांश्च स्निग्धाश्च भवन्ति विगतज्वराः ।
स्त्रियं चेदभिमन्येत तस्याः संवननं महत् ॥३॥

व्रीहिणां नखभिन्नानां तण्डुलान्त्सूक्ष्मचूर्णितान् ।
सहस्रसम्पात हुतान्स्वेदयेत्कुशलोऽग्निना ॥४॥

तेन प्रतिकृतिं कुर्यात्तां ध्यात्वा मनसा स्त्रियम् ।
अक्तां सर्षपतैलेन जुहुयादङ्गशश्च ताम् ॥५॥

(२०)

पादौ प्रथमतश्छिन्द्यात् फडित्यग्नौ निधापयेत् ।
अथ जंघे जानुनी चोरू बाहू ततःशिरः ॥१॥

छित्वा हृदयदेशं तु हृदये स्वे निवेशयेत् ।
जपन्निमं ऋषिं विप्रः स्त्री वशं साऽधिगच्छति ॥२॥

नैतत्परिगृहीतासु न साध्वीषु कथंचन ।
न धर्मव्रतशीलासु कुर्वीत द्विजसत्तमः॥३॥

कामं परिगृहीतासु हीनवर्णासु यश्चरेत् ।
पतिमस्या गुणीकुर्यात्पूर्वं पश्चात्तु तां स्त्रियम् ॥४॥

भुक्त्वा वा पायसं सद्यश्छर्दयित्वा निधापयेत् ।
तच्च चूर्णं कृष्णजायायै देयं संवननं स्मृतम् ॥५॥

(२१)

महावृक्षफलान्येवमयुग्मान्यभिमन्त्रयेत् ।
तषां युग्मानि भुञ्जीथ स्वयमर्धानि शेषयेत् ॥१॥

तानि दद्याद्यमिच्छेत्तु वशीकर्तुं जपनृषिम् ।
सुहृद् भूत्वा ऽ सुहृद्यस्य देयं संवननं स्मृतम् ॥२॥

एकैकमभिरूपं तु हृद्यसूक्ताद्यतः पुनः ।
कर्माणि त्वभिरूपाणि कुर्याद्यस्तु यथेच्छति ॥३॥

पराकदासस्य विधिं हृद्येनोक्तं विदुर्बुधाः ।
स्त्रीणां संवननं चैतत् पुंसामपि विधीयते ॥४॥

द्वेष्यं तु ज्ञातीनामेव जयश्चैव सदा युधि ।
खादिरं कारयेच्छङ्कुं हृदि तं संनिवेशयेत् ॥५॥

(२२)

कृत्वा प्रतिकृतिं पूर्वं पांसुभिर्वाऽथवा तुषैः ।
इषुमप्यनुमन्त्रैव संग्रामं संप्रकल्पयेत् ॥१॥

रिपुघ्नमेतज्जानीयात्प्रयुक्तमपराजितम् ।
पराकदास द्वेष्यार्थं हृदयं संवननं स्मृतम् ॥२॥

चिन्तयन्मनसा ऽ प्येते सूक्ते सिद्धिं नियच्छति ।
सूर्यायै भाववृत्तं तु श्रावयेत्कन्यकां पिता ॥३॥

अनुरूपं सुसदृशं भर्तारं तेन विन्दति ।
इमामिति जपेत्कन्या नाभिमालभ्य नित्यशः ॥४॥

एवमेव जपेद्भर्ता ततो दीर्घायुषौ तु तौ ।
स्नापयेदभिरूपैश्च भ्राता कन्यां पिताऽपि वा॥५॥

(२३)

दशपुत्रवती भवेन्न च भर्ता वियुज्यते ।
संराज्ञीति जपेन्मूर्ध्नि कन्यामालभ्य नित्यशः ॥१॥

श्वश्रूश्वशुरदेवरैर्ननान्द्रा वाऽपि पूज्यते ।
इन्द्राण्याः कृतसंवादं स्नाने सूक्तं प्रयोजयेन् ॥२॥

नव वर्गोत्तमयुतं पतिसौभाग्यपुत्रदम् ।
जलपुष्पोत्करयुते चित्रकुम्भसमावृते ॥३॥

कर्तव्योऽत्र तथा यागः सोमगन्धर्ववह्निनाम् ।
भगायाप्सरसां चैव यक्षाधिपतये ऽपि च ॥४॥

इन्द्राण्यै देवपत्नीनां रतिप्रद्युम्नयोस्तथा ।
नदीसलिलसम्पूर्णैः पञ्चगव्यसमावृतैः ॥५॥

(२४)

हुत्वाऽग्निं स्नापयेत्कन्यां स्थितां देशे तु दक्षिणे ।
प्रियङ्गुवटनागानां कषायोद्घृष्टकेसरम् ॥१॥

सम्पाताभिहुतंकृत्वा सर्वौषधिसमन्वितम् ।
अभिमन्त्र्येह सूक्तान्ते नवभिस्तु वि हीति वै ॥२॥

स्थेयाभिरद्भिः पूर्णेनाभिषिञ्चेदुपोषिताम् ।
यः पतिघ्न्य स्त्रियस्तन्व्यः शाम्यन्ते तास्त्वनेन वै ।।३।।

स्नापयेदाहनस्याभिर्विद्याद्यां विप्रव्राजिनीम् ।
सूक्तादुपोद्धरेदेनं न सेश इति तु तद्वृचम् ।।४।।

उपदिष्टो ऽ यमेकेषां पुसः कर्मणि पौरुषे ।
रक्षोहणं वाजिनमित्येतद्रक्षोहणं जपेत् ।।५।।

(२५)

अग्निं प्रज्वाल्य चैतेन उपतिष्ठेत नित्यशः ।
आज्याहुतीश्च जुहुयात्तेन रक्षांसि बाधने ।।१।।

एतद्रक्षोहणं शान्तिः परमैषा प्रकीर्तिता ।
हविष्पान्तीयमित्येतत्सूक्तंमत्र प्रयोजयेत् ।।२।।

गर्हितान्नाघयोगे च हविष्पान्तीयमभ्यसेत् ।
पवित्रं परमं ह्येतद् ध्यातव्यमप्यभीक्ष्णशः ।।३।।

आदित्ये दृष्टिमास्थाप्य षण्मासान्नियतोऽभ्यसेत् ।
देवयानं स पन्थानं पश्यत्यादित्यमण्डले ।।४।।

विद्या वैश्वानरी चास्य स्वकायस्था प्रकाशते ।
हविष्यान्तीयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५॥

इन्द्रं स्तवेति सूक्तं तु जपेच्छत्रुनिबर्हणम् ।
पवित्राणां पवित्रं तु गुह्यं पावनमद्भुतम् ॥६॥

(२६)

शुक्लपक्षे शुभे वारे सुनक्षत्रे सुगोचरे ।
द्वादश्यां पुत्रकामाय चरुं कुर्वीत वैष्णवम् ॥१॥

दम्पत्योरुपवासस्यादेकादश्यां सुरालये ।
ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥२॥

चरुं पुरुषसूक्तेन श्रपयेत्पुत्रकाम्यया ।
प्राप्नुयाद्वैष्णवं पुत्रमचिरात्सन्ततिक्षमम् ॥३॥

द्वादशैतानि नामानि ऋष्यश्रृङ्गो ऽ ब्रवीन्मुनिः ॥
पूजयेन्मासनामभिः सर्वान्कामान्समश्नुते ॥४॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।
धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्त्विकं तथा ॥५॥

(२८)

समिधो ऽ श्वत्थवृक्षस्य हुत्वा ऽग्निं जुहुयात्पुनः ।
उपस्थानं हुताशस्य ध्यात्वाऽर्च्य मधुसूदनम् ॥१॥

हविर्होमं ततः कुर्यात् प्रत्यर्चं वाग्यतः शुचिः ।
सूक्तेन जुहुयादाज्यमादावन्ते च पूर्ववत् ॥२॥

हविःशेषं नमस्कृत्वा नारी नारायणं पतिम् ।
भक्षयित्वा हविःशेषं लब्धाशीः संविशेत्क्षपाम् ॥३॥

ततस्तु कर्म कृत्वेदं कर्तव्यं द्विजतर्पणम् ।
द्वितीया स्त्री निवर्तेत यावद्गर्भं न विन्दति ॥४॥

अपुत्रा मृतपुत्रा वा या च कन्यां प्रसूयते ।
क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं ऋष्यशृङ्गो यथा ऽ ब्रवीत् ॥५॥

(२९)

(Worship of Vishṇu; till ४२)

अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे ब्रह्मनिर्वाणमाप्नुयुः ॥१॥

अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥३॥

आपो ह्यायतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ।
तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम् ।।४।।

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ।।५।।

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता ।
पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः ।।६।।

(३०)

(The employment of Purusha-sūkta : placement)

नारायण महाबाहो श्रुणुष्वैकमनाः प्रभो ।
वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधानं त्वर्चनं प्रति ।।१।।

अग्निकार्यं जपविधिं स्तोत्रं चैव सदात्मकम् ।
स्नात्वा यथोक्त विधिना प्राङ्मुखः शुद्धमानसः ।।२।।

प्रथमं विन्यसेद्वामे द्वितीयं दक्षिणे करे।
तृतीयं वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ।।३।।

सप्तमीं वामजानुनि षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
सप्तमी वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे कटौ ।।४।।

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये न्यसेत् ।
एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वाम बाहुके ॥५॥

त्रयोदशीं दक्षिणे बाहावास्ये चैव चतुर्दशीम् ।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥६॥

(३१)

(The worship sequences)

एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समारभेत् ।
यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ॥१॥

मन्त्रन्यासं पुरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च ।
गायत्र्योंकारं न्यस्ताङ्गः पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥२॥

उच्छ्वासावाहने नस्तः स्थिरायामुद्भवार्चने ।
अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले तु भवेद् द्वयम् ॥३॥

उच्छ्वासावाहने नस्तः स्थावरे वै यथा तथा ।
शालिग्रामार्चनेनैव ह्यावाहनविसर्जने ॥४॥

शालिग्रामे तु भगवानादिभूतो यथा हरिः ।
न तथा ऽ न्यत्र सूर्यादौ वैकुण्ठे वाऽपि सर्वतः ॥५॥

आद्यया ऽऽ वाहयेद्देवं ऋचा तु पुरुषोत्तमम् ।
द्वितीयया ऽऽ सनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ॥६॥

अर्घ्यं चतुर्थ्या दातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनीयकम् ।
षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥७॥

यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या चानुलेपनम् ।
पुष्पं दशम्या दातव्यमेकादश्या तु धूपकम् ॥८॥

द्वादश्या दीपकं दद्यात् त्रयोदश्या निवेदनम् ।
चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥९॥

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
दक्षिणां यथाशक्त्या षोडश्या तु प्रदापयेत् ॥१०॥

(३२)

ततः प्रादक्षिण्यं कृत्वा जपं कुर्यात्समाहितः ।
यथाशक्ति जपित्वा तु सूक्तं तस्य निवेदयेत् ॥१॥

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे कुण्डं स्थण्डिलमेव वा ।
कारयेत्प्रथमेनैव द्वितीयेन तु प्रोक्षणम् ॥२॥

तृतीयेनाग्निमादध्याच्चतुर्थेन समिन्धनम् ।
पञ्चमेनाज्यश्रपणं चरोश्च श्रपणं तथा ॥३॥

षष्टेनैवाग्निमध्ये तु कल्पयेत्पद्ममासनम् ।
अनुज्ञाप्य ततः कुर्यात्सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥५॥

समिधस्तावतीः पूर्वं जुहुयादभिघारितः ।
ततो घृतेन जुहुयाच्चरुणा च ततः पुनः ॥६॥

एवं हुत्वा ततश्चैवानुज्ञाप्य यथाक्रमम् ।
अग्नेर्भगवतस्तस्य समीपे स्तोत्रमुच्चरेत् ॥७॥

(३३)

(Prayer)

य(जि) तं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्ते ऽ स्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥१॥

देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम् ।
सर्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव ॥२॥

एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ।
अव्यक्तश्चानुमन्ता च गुणमायासमावृतः ॥३॥

सांसारसागरं घोरमनन्तं क्लेशभाजनम् ।
त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः ॥४॥

न ते रूपं न चाकारो नाऽयुधानि न चास्पदम् ।
तथाऽपि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे ॥५॥

नैव किञ्चित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् ।
नैव किञ्चिदसाध्यं ते न च साध्योऽसि कस्यचित् ॥६॥

(३४)

कार्याणां कारणं पूर्वं वचसा वाच्यमुत्तमम् ।
योगिनां परमा सिद्धिः परमं ते पदं विदुः ॥१॥

अहं भीतो ऽस्मि देवेश संसारे ऽस्मिन्महाभये ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने परमं पदम् ॥२॥

कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाच्युत ।
शरीरे जगतश्चासि वर्तते मे महद्भयम् ॥३॥

त्वत्पादकमलादन्यन्न मे जन्मान्तरेष्वपि ।
विज्ञानं यदिदं प्राप्य यदिदं स्थानमर्जितम् ॥४॥

जन्मान्तरे ऽ पि मे देव मा भूदस्य परिक्षयः ।
दुर्गतावपि ज्ञातस्य त्वद्गतो मे मनोरथः ॥५॥

यदि नाशं न विन्देत तावताऽ स्मि कृती सदा ।
कामये विष्णुपादौ तु सर्वजन्मसु केवलम् ॥६॥

(३५)

(Benefits of reciting Purusha-sūkta)

पुरुषस्य हरेः सूक्तं स्वर्ग्यं धन्यं यशस्करम् ।
आत्मज्ञानमिदं पुण्यं योगध्यानमिदं परम् ॥१॥

फलाहारो भवेन्मासं पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
फलानि भुक्त्वोपवसेन्मासमद्भिश्च वर्तयेत् ॥२॥

अरण्ये निवसेन्नित्यं जपन्नेतं ऋषिं सदा ।
त्रिस्त्रिषवमकालेषु स्नायादप्सु समाहितः ॥३॥

आदित्यमुपतिष्ठेत सूक्तेनानेन नित्यशः ।
आज्याहुतिरनेनैव हुत्वैतं चिन्तयेदृषिम् ॥४॥

ऊर्ध्वं मासात्फलाहारस्त्रिभिर्वर्षैर्जयेद्दिवम् ।
तद्भक्तस्तन्मना युक्तो दश वर्षाण्यनन्यभाक् ॥५॥

साक्षात्पश्यति तं देवं नारायणमनामयम् ।
ग्राह्ममत्यन्तयत्नेन स्रष्टारं जगतोऽ व्ययम् ॥६॥

(३६)

(Contemplation on Vishṇu)

गृहस्थधर्मे वर्तेत न्यायक्लृप्तः शुचिव्रतः ।
एतं देवं चिन्तयेत नारायणमनामयम् ॥१॥

अर्धरात्रे त्यक्तनिद्र उत्थाय शुचिर्वाग्यतः ।
संप्रसुप्तेषु भूतेषु योगं युञ्जीत योगवित् ॥२॥

ऋज्वासीनः समे देशे निवाते शब्दवर्जिते ।
सव्यं पादं दक्षिणस्य जानुनि श्लेषयेत्ततः ॥३॥

संहृत्य दक्षिणं पादं सव्ये जानुनि यच्छति ।
ब्रह्माञ्जलिकृतः स्वस्थो योगसम्मीलितेक्षणः ॥४॥

ओमित्युक्त्वा स्वं हृदयं चिन्तयेदविशङ्कितः ।
तत्रात्मानं समादध्यादिन्द्रियाणि मनस्तथा ॥५॥

(३७)

न चेद् बुद्ध्येत किञ्चान्यन्न पश्येच्छृणुयान्न च ।
न मनस्येद्यदा योगं तदा प्राप्तः स उच्यते ॥१॥

हृद्येतमृषिमभ्यसेत्पश्यन्निव यथाश्रुति ।
प्राणानायम्य चासीनो यावत्तं चिन्तयेदृषिम् ॥२॥

उच्छ्वसिष्यन्नधो नाभिं गमयित्वा मनस्तथा ।
उच्छ्वसेदेवमसकृत्तन्मना योगमुन्नयेत् ॥३॥

एवं हि युञ्जन्त्सामान्यं न पश्येच्छृणुयान्न च ।
तदा शनैर्नयेच्चेतो हृदयादूर्ध्वमेव तु ॥४॥

समौ तु जत्रू चास्यं च नासिकानयने भ्रुवौ ।
भ्रुवोर्मध्ये परं स्थानं तत्रैतद्धारयेत्स्थिरम् ॥५॥

(३८)

ललाटदेशे धार्याथ मूर्धानं गमयेत्ततः ।
उच्छ्वसंश्च यथाकालं नाभिं गत्वोच्छ्वसेत्पुनः ॥१॥

एतत्परं स्थानमुक्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ।
एवं युक्तो महात्मानमात्मानं प्रतिपद्यते ॥२॥

यदि स्यात्सुकृती शुद्धो यदि वा पापकृत्तमः ।
उपलभ्य परं ब्रह्म गतिं ज्ञात्वा भवेच्छुचिः ॥३॥

सर्वपापानुबद्धश्चेद् बुध्द्वैतत्प्रयतो जपेत् ।
अभिजिज्ञासनादेव गच्छेत परमां गतिम् ॥४॥

धारणा तु पृथक् कार्या धर्मेणानेन नित्यशः ।
आदित्ये ऽग्नौ चन्द्रमसि वृक्षाग्रेषु च धारयेत् ॥५॥

(३९)

पर्वताग्रे समुद्रे वाऽपि यत्र वाऽपि मनो रमेत् ।
न त्वेव विषयान्प्राप्य धारयीत कथंचन ॥१॥

बह्वत्र दुःखं जानीयात् प्रध्वंसे धारणाकृते ।
धार्मिकानां कुले ऽ शुद्धे योगभ्रष्टो ऽ भिजायते ॥२॥

मूर्ध्नि ब्रह्म यदा विन्देत् तमेव ऋषिसत्तमम् ।
तदा मूर्ध्नः परं ज्योतिर्नक्षत्रपथमुन्नयेत् ॥३॥

योगी योगेश्वरं प्राप्य निर्द्वन्द्वः परमात्मवित् ।
सर्वत्रैवात्मना ऽऽ त्मानं पश्येदृषिपरायणः ॥४॥

जपेच्चैव सदा स्नातः पवित्रमिदमुत्तमम् ।
अपि पातकसंयुक्तः कालेन सुकृती भवेत् ॥५॥

(४०)

तपः परायणो नित्यं सत्यवागनसूयकः ।
जपन्नेतं ऋषिं विप्रः कालेन सुकृती भवेत् ॥१॥

येन येन च कामेन जपेदिमं ऋषिं सदा ।
स स कामः समृद्धः स्याच्छ्रद्दधानस्य कुर्वतः ॥२॥

होमं वाऽप्यथ वा जाप्यमुपहारमथो चरुम् ।
कुर्वीत येन कामेन तत्सिद्धिमवधारयेत् ॥३॥

ज्ञातिश्रैष्ठ्यं महद्वित्तं यशो लोके परां गतिम् ।
ज्ञानेन विप्रमेक्षं च तत्सिद्धिमवधारयेत् ॥४॥

ज्ञानगम्यं परं सूक्ष्मं व्याप्य सर्वमवस्थितम् ।
ग्राह्यमत्यन्तयत्नेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥५॥

सहस्रशीर्षेति सूक्तं सर्वकामफलप्रदम् ।
वेदगर्भशरीरेण स वै नारायणः स्मृतः ॥६॥

ब्रह्मेन्द्ररुद्रपर्जन्या अत्र सूक्ते व्यवस्थिताः ।
अत्रस्थमेतद्द्रष्टव्यं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥७॥

(४१)

अनासादयमानोऽपि भक्तिं न परिहापयेत् ।
भक्तानुकम्पी भगवान् श्रूयते पुरुषोत्तमः ॥१॥

पूजार्थं तस्य देवस्य वन्यान्स्वयमुपार्जितान् ।
आरण्यकविधानेन निर्वपेत्प्रत्यहं चरुम् ॥२॥

नारायणाय स्वाहेति मन्त्रान्ते जुहुयाद्धविः ।
आ सहस्रात्ततश्चक्षुर्दिव्यं होतुर्ददाति सः॥३॥

अपि वा चरुसहस्रं तन्त्रेणैकेन निर्वपेत् ।
यावन्तो वाऽपि शक्यन्तेऽह्ना सर्वान्त्समापयेत् ॥४॥

सहस्रस्येप्सितानां च कामानां लभते फलम् ।
पुरुषायुः समायुक्तः सिद्धो वाऽपि चरेन्महीम् ॥५॥

(४२)

(Vishṇu or Purusha as the spirit of the Sun)

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती ।
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।
केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी ।
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः ॥१॥

एतत्तु यः पठति केवलमेव सूक्तम्
नारायणस्य चरणावभिवन्द्य वन्द्यौ ।
पाठेन तेन परमेण सनातनस्य
स्थानं जरामरणवर्जितमेति विष्णोः ॥२॥

हविषाऽग्नौ जले पुष्पैर्ध्यानेन हृदये हरिम् ।
यजन्ति सूरयो नित्यं जप्येन रविमण्डले ॥३॥

बिल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं भृङ्गारकस्य च ।
मालतीकुशपद्मं च सद्यस्तुष्टिकरं हरेः ॥४॥

यन्नोपपद्यते किञ्चित्तं ध्यायेन्मनसैव तु ।
सम्पद्यते प्रसादात्तु देवदेवस्य चक्रिणः ॥५॥

पत्रैश्च पुष्पैश्च फलैश्च तोयै
रक्रीतलब्धैश्च सदैव सत्सु ।
भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे
मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥६॥

इत्येवमुक्तः पुरुषस्य विष्णो-
रर्चाविधिः विष्णुकुमारनाम्ना
मुक्त्यैकमार्गप्रतिबोधनाय
दृष्ट्वा विधानं त्विह नारदोक्तम् ॥७॥

या ओषधीः स्वस्त्ययनं जपेत नियतव्रतः ।
ओषधीश्च यजेन्नित्यं षण्मासानेव नित्यशः ॥८॥

॥इत्यृग्विधाने तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ॐ॥

(१)

इष्ट्वा शरदि वै रुद्रमोषधीश्च यजेत्तथा ।
तस्याऽमया न भवन्ति तथा ऽ जीर्णानि यानि च ॥१॥

क्रियां तु सप्तरात्रेण सप्तकृत्वो ऽ भ्यसेत्ततः ।
प्रपद्येतौषधीं विप्रः सूक्तमेतज्जयन्त्सदा ॥२॥

'द्विषट्क्षेत्रादिहायध्वं' इति विज्ञापयीत च ।
स्वक्षेत्रे वरुणमिष्ट्वा विन्दते भिषगोषधीः ॥३॥

वृष्टिकामो यताहारः प्रपद्येत बृहस्पतिम् ।
पायसेनोपहारेण होमेन च समन्वितः ॥४॥

बृहस्पते प्रतीत्येपद् वृष्टिकामः प्रयोजयेत् ।
पर्जन्यं च नमस्कृत्वा वृष्टिं विन्दति शोभनाम् ॥५॥

(२)

सर्वत्र तु परा शान्तिर्ज्ञेयोऽ प्रतिरथस्त्वृषिः ।
यमेव देशं गच्छेत शत्रुं वा ऽ प्यनुमन्त्रितः ॥१॥

नाजित्वा विनिवर्तेत परं हि ब्रह्मणो बलम् ।
सर्वकामैर्जपेदेतत्सर्वकामसमृद्धये ॥२॥

संग्राममभ्युदयाय राज्ञे चैतत्प्रयोजयेत् ।
सर्वान्विजयते शत्रून्न पराजीयते ऽ परैः ॥३॥

पथि स्वस्त्ययनं चैतत्तस्करेभ्यश्च चरन्पथि ।
भूतोरगपिशाचेभ्यः सर्वेभ्यः परिरक्षति ॥४॥

भूतांशस्य ऋषेः सूक्तं प्रजाकामः शुचिर्जपन् ।
अनुरूपां प्रजामाशु लभते नात्र संशयः ॥५॥

(३)

स्थालीपाकेन नासत्यावश्विनौ तु यजेद् द्विजः ।
अनेनैवोपचारेण हुत्वाऽ श्वाननुमन्त्रयेत् ॥१॥

पायसं कृशरामांसंमोदनं दधिसक्तुकान् ।
कुल्माषांश्च करम्भांश्च फलानि विविधानि च ॥२॥

चित्रं माल्यं शुभान्गन्धानन्नपानानि यानि च ।
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च समाहन्योदिते रवौ ।।३।।

भूतांशमभ्यसेत्तावद्यावदस्तमितो रविः ।
अर्धरात्रे त्वतिक्रान्ते ततोऽश्विभ्यां निवेदयेत् ।।४।।

दीर्घायुषं सुरूपं च लभते पुत्रं सुवर्चसम् ।
रूपवांश्च भवेन्नित्यं भूतांशं योऽभ्यसेत्सदा ।।५।।

(४)

सर्वकामिकमित्येतमृषिं विद्याद्विचक्षणः ।
न वा उ देवा इत्येतज्जपेत नियतव्रतः ।।१।।

अन्नं विन्दति सर्वत्र यत्र यत्रोपतिष्ठति ।
पाप्मोपहतमात्मानं यो मन्येत विचक्षणः ।।२।।

स जपेन्नियतो भूत्वा लघु मन्येत पाप्मना ।
वाचं प्रपद्येद्वाक्कामो जुह्वदाशु जपन्निमाः ।।३।।

अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाङ्मी भवति पूजितः ।
न तमित्यष्टकं सूक्तं वैश्वदेवं जपेन्मुनिः ।।४।।

कृत्स्नं तु कल्मषं हित्वा विश्वैर्देवैः स हासते ।
रात्रीं प्रपद्येत सदा शुचिश्चीर्णव्रतो निशि ॥५॥

यः कामयेत न पुनर्जायेयमिति योनिषु ।
सहस्रकृत्वो मनसा जपेद्रात्री तु रात्रिषु ॥६॥

स्थालीपाकेन रात्रीं च यजेताहरहर्निशि ।
तन्मना निशि चासीनस्तिष्ठेदहनि धार्मिकः ॥७॥

(५)

ऊर्ध्वं संवत्सराच्चैव चरुं पयसि संस्कृतम् ।
सहस्रकृत्वस्त्वेतेन दिवा होमो विधीयते ॥१॥

जुहुयान्निशि पूर्वस्मिन् रात्रिभागे समाहितः ।
दिवा चावश्यकं कार्यं छाययामंशुतेजसा ॥२॥

इति प्रयत आत्मवान्त्सूक्तं तु मनसा जपेत् ।
संवत्सरे तृतीये तु सर्पिषा साधयेच्चरुम् ॥३॥

अथास्य वरदा देवी रात्रिर्भवति शर्वरी ।
विज्ञापयीत तां देवीं वरदां स्वयमागताम् ॥४॥

संवत्सर ऋतौ मासि दिवसेऽस्मिन्क्षणेऽपि वा ।
प्रयाणकालो भविता तव वत्सेति वत्सला ॥५॥

(६)

रात्रीसूक्तं जपन्नेव तं कालं प्रतिपद्यते ।
न योनिं पुनरायाति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१॥

ममाग्ने वर्च इत्येतत्सर्वकामैर्जपेद् द्विजः
जुहुयादाज्यमनयैव सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥२॥

यं कल्पयन्तीति सदा जपेत नियतव्रतः ।
नैनं कृत्या निहिंसन्ति क्रुद्धाभिचरितानि च ॥३॥

यमाङ्गिरसकल्पैस्तु तद्विधोऽभिचरन्ति सः ।
प्रत्यङ्गिरसकल्पेन सर्वांस्तान्प्रतिबाधते ॥४॥

प्रत्यङ्गिरस विद्वांस्तु न रिष्येत कदाचन ।
नैनं कृत्या निहिंसन्ति ज्ञाताज्ञातानि यानि च ॥५॥

(७)

अजानता जानता वा क्रुद्धेनामर्षितेन वा ।
आक्रुष्टं वा दुरुक्तं वा नैनो लिम्पति तद्विदम् ॥१॥

एतमेव जपेन्नित्यमृषिं स्वस्त्ययनाय वै ।
सर्वप्रायश्चित्तमेतदभाषत ऋषिः स्वयम् ॥२॥

स्थावराणां निवेशे तु नगराणां तथैव च ।
ग्रामाणां च गृहाणां च जपेदिदमृषिं सदा ॥३॥

जापरूपमयं विद्वान्कारयेत् त्रिवृतं मणिम् ।
सहस्रसम्पातहुतं ऋषिणा तेन तं ततः ॥४॥

प्रतिमुञ्चेत शिरसि ग्रीवायामथ वोरसि ।
नैनं कृत्या निहिंसन्ति ज्ञाताज्ञातानि यानि च ॥५॥

(८)

अनेनैव तु सूक्तेन राज्ञां च समलोहितम् ।
कारयेत मणिं विद्वांस्तावदेवानुमन्त्रणम् ॥१॥

संग्रमेषु ध्वजाग्राणि वादित्राण्यनुमन्त्रयेत् ।
आसनानि च शय्याश्च यानानि विविधानि च ॥२॥

तस्याभिचरतः साक्षादङ्गिरसोऽ प्यृषेः स्वयम् ।
प्रत्यङ्गिरसकल्पेन सर्वं तत्प्रतिबाधते ॥३॥

अमानुषीरभिचरेत्कृत्यासूक्तं जपन्निदम् ।
मुच्यते सर्वतोऽ निष्टात् किं पुनर्मानुषाद्भयम् ।।४।।

तपस्वी नियतो दान्तः प्रयोक्ता चेद्धवेदृषिम् ।
सर्व तरति शान्तात्मा तपो हि सुमहद्-बलम् ।।५।।

(९)

आयुष्यमायुर्वर्चस्यं सूक्तं दाक्षायणं महत् ।
अलङ्कारं हिरण्यं वा प्राप्य दाक्षायणं जपेत् ।।१।।

प्रायश्च श्रियमादत्ते बहु चान्नं समश्नुते ।
भाववृत्ते परे सूक्ते सप्तर्चे पावने जपेत् ।।२।।

प्रजापतिं नमस्कृत्वा सर्वान्कामानवाप्यते ।
नासदासीदिति जपेज्जुहुयाद्योगतत्परः ।।३।।

प्रजापतेस्तु सायोज्यं द्वादशाब्दैः समश्नुते ।
उत देवा इति जपेदामयावी यतव्रतः ।।४।।

घृतकुम्भं निधायाथ जुहुयाज्जातवेदसि ।
कुम्भात्संपातमन्यस्मिन्कांस्ये पात्रे निधापयेत् ।।५।।

यन्न पानं न चान्नं स्यात्स इदं संप्रकल्पयेत् ।
तेनाज्येनाङ्गमाभ्यज्य शनकैरन्नभाग्भवेत् ॥६॥

रोगार्तस्याप्यनेनैव गात्रमङ्क्त्वा जपेदिदम् ।
अजीर्णान्नो ऽ प्यञ्जयीत सुखं भवति तेन ह ॥७॥

(१०)

अग्ने अचा वदत्येतद्धनकामः प्रयोजयेत् ।
नियतः सर्पिषा हुत्वा जपेदयुतशः पुनः ॥१॥

खादिरीणां हि समिधं जुहुयाद्दशतीर्दश ।
दशकृत्वः सदारेण रायस्पोषेण पुष्यति ॥२॥

बिल्वोदुम्बरपालाशीस्तथा रौहितकीश्च याः ।
जुहुयाद्धनकामस्तु रायस्पोषेण पुष्यति ॥३॥

बैभीदकेध्मो बैल्वकीर्जुहुयादर्धमासभुक् ।
द्विषद्द्वेषेण तस्यान्ते सूक्तमेतत्प्रयोजयेत् ॥४॥

द्विषन्तं धनिनं हत्वा द्विषतो विन्दते धनम् ।
अथवा जाप्यमेव स्याद्रायस्पोषधनार्थिना ॥५॥

(११)

अयमग्ने जरितेति जपेदग्निभये सति ।
विधिना तर्पयित्वाऽग्निं पयोदधिघृतादिभिः ॥१॥

स्वयं पातुं यावदिच्छेत्तावद्दत्वा चतुर्दिशम् ।
अपामिदं परिणयेत्सन्ततोदकधारया ॥२॥

उदह्रद इव भूत्वा अग्नेर्भेषजमन्तिकात् ।
अरण्यमेत्य पाटां तु क्रीणीयाद्यवमुष्टिना ॥३॥

यदि सौम्यसि सोमाय त्वा परिक्रीणाम्योषधिम् ।
यदि वारुण्यसि वरुणाय त्वा परिक्रीणाम्यहं ततः ॥४॥

वसुभ्योऽथवा रुद्रेभ्य आदित्येभ्योऽथ वा पुनः ।
वैश्वदेव्यसि विश्वेभ्यः परिक्रीणाम्यहं ततः ॥५॥

क्षिप्त्वा सुमनसः पूर्वमोषध्या सह वीरुधैः ।
तस्या वीर्यं समादत्ते कर्म यत्र करिष्यति ॥६॥

तां तु मध्ये निदधीत ओषधीनां विहायसि ।
ग्रहणे त्वौषधीनां तु सर्वत्रैष विधिर्भवेत् ॥७॥

(१२)

उत्खापयीत तां पाटां त्वामिमामिति जपन्निह ।
प्रातश्च पेषयेदेनां संसदि ब्रह्मचारिणा ॥१॥

तदलाभे व्रतवता कन्यया ब्राह्मणेन वा ।
प्रातः शुचिस्तां घृतेन त्रिः पिबेदनुमन्त्रिताम् ॥२॥

इमामिति तु सूक्तेन शतकृत्वो दशावरम् ।
सपत्नीं बाधते तेन पतिश्चातीव मन्यते ॥३॥

पतिस्तु परिजप्यैनां पाटामेतेन वै पिबेत् ।
पयसा सप्तरात्रं तु सपत्नान्प्रतिबाधते ॥४॥

मूलमन्त्रजपैरन्यैर्या पतिं जेतुमिच्छति ।
अलोका यमलोकस्था मज्जते नरके हि सा ॥५॥

(१३)

अन्यथा वोपनीतानि चूर्णमूलौषधान्यपि ।
विनाशयेयुः पुरुषं तस्मान्नान्यं समाचरेत् ॥१॥

प्रियंवदा भर्तरि या भर्ता यस्याः परायणम् ।
वाक्चैव मधुरा यस्याः पत्युःसंवननं महत्॥२॥

प्रियं भर्तारमासाद्य पिबेदेवौषधीमिमम् ।
प्रियंवदां धर्मपरां धर्मपत्नीमनिन्दिताम् ॥३॥

अवमन्येत यो मोहात्तमाहुः पुरुषाधमम् ।
अरण्यानीत्यरण्येषु जपेत्सूक्तमनेकशः ॥४॥

अरण्यानीं नमस्कृत्वा सोऽरण्यात्प्रतिमुच्यते ।
श्रद्धासूक्तं जपेन्नित्यं श्रद्धाकामः समाहितः ॥५॥

(१४)

सर्वत्र लभते श्रद्धां मेधासूक्तं तथैव च ।
ब्राह्मीमासाद्य सूक्ते द्वे जपेत नियतव्रतः ॥१॥

तां पिबेत्तु यथाशक्त्या त्र्यहात्सिद्धिं नियच्छति ।
शंखपुष्पीं तु पयसा ब्राह्मीपुष्पाणि सर्पिणा ॥२॥

शतावरीं तु पयसा वचामद्भिर्घृतेन वा ।
सूक्ताभ्यामनुमन्त्र्याभ्यांमेकैकां तु त्र्यहं पिबेत् ॥३॥

श्रद्धां मेधां स्मृतिं पुष्टिं बलं लक्ष्मीं च विन्दति ।
सिद्धिं प्राप्नोति च परां दीर्घं चायुः समश्नुते ॥४॥

अथवा मनसा ध्यायेत्सूक्ते सिद्धिं नियच्छति ।
शास इत्था सपत्नघ्नं संग्रामं विजिगीषतः ॥५॥

(१५)

प्रयोक्तव्यं तु शुचिना जुहुयात्तत्र सिद्धये ।
अथवा जप्यमेव स्यात्सँग्राममभिगच्छतः ॥१॥

शास इत्थेति यो हन्तुं शत्रून्सर्वान्निवारयेत् ।
अलक्ष्मीनाशनार्थं तु जपेन्नित्यं शिरिम्बिठम् ॥२॥

अपामार्गमयीं शाखां सदर्भां सहवीरणम् ।
गृहीत्वाऽऽत्मानं पावयेदधश्चोर्ध्वं च नित्यशः ॥३॥

आज्यां चानेन जुहुयात्सहस्रं दशतीर्दश ।
त्र्यहेण नुदते देहादलक्ष्मीं शतवार्षिकीम् ॥४॥

चान्द्रायणं चरन्नेतत्सूक्तं सिद्धिकरं जपेत् ।
अलक्षमीं नुदते देहादपि वर्षसहस्रिकीम् ॥४॥

(१३)

गृहीतं यक्ष्मणा दर्भान्गृहीत्वा संस्पृशन् जपेत् ।
मुञ्चामि त्वा हविषेति यक्ष्माणमपकर्षति ॥१॥

समिद्धमग्निं जुहुयादाज्येनैव यथाविधि ।
सम्पातमाज्ये निनयेत्सम्पांतैश्च पयः पिबेत् ॥२॥

सम्पातभाजने सर्पिश्चूर्णं तत्र निधापयेत् ।
तत्रास्य भोजनीयं स्यात्पानीयं चानुमन्त्रितम् ॥३॥

खादिराणि तु काष्ठानि चूर्णं कृत्वा सहाम्बुभिः।
साधयीत रसं चैषां मध्वाज्याभ्यां पिबेत्सह ॥४॥

मुञ्चामि त्वा हविषेति तत्र तत्र प्रयोजयेत् ।
यक्ष्माणमपकर्षति शरीरात्तेन कर्मणा ॥५॥

(१७)

यस्य गर्भः प्रमीयेत तत्राग्नौ जुहुयाद्धविः ।
ब्रह्मणाग्निः सं विदान इत्याज्येन यथाविधि ॥१॥

आज्यशेषेण चाभ्यज्य गर्भिणी प्रसवेत्ततः ।
पिबेदेवाज्यशेषं तु जीवंस्तस्याः प्रजायते ॥२॥

जातानि चेत्प्रमीयेरन्नाज्यं कृत्वाऽ नुमन्त्रितम् ।
ब्रह्मणाऽग्निरिति हुत्वा सम्पातान्निनयेन्मणौ ॥३॥

मणिं तु त्रिवृती सूत्रे वासयेद्वाससा सह ।
न्यग्रोधशुङ्गया तत्र शुक्ललोहितवेष्टितम् ॥४॥

तं सावित्र्ययुतेनाथानुमन्त्र्य यथाविधि ।
सम्पातैरयुतेनैव ब्रह्मणेति च संस्तुतम् ॥५॥

(१८)

उपरिष्टयाच्च सावित्र्या तावदेवानुमन्त्रणम् ।
सर्वैः स्वस्त्ययनैश्चैतज्जपेदभिहुतं मणिम् ॥१॥

शिरसा धारयेन्नारी प्रयता गर्भिणी सती ।
तृतीये गर्भमासे तु मणिमेतं समासजेत् ॥२॥

पुष्यन्ती शरदं नारी गौः सवत्सा वसेद्यथा ।
बहुपानीययवसा वत्सेन पिबता सह ॥३॥

जातस्य तु कुमारस्य कण्ठे तं मणिमासजेत् ।
आज्यशेषं पुरस्कृत्य तमभ्यज्य कुमारकम् ॥४॥

हुत्वा स्वस्त्ययनैरेव स्त्री पुमांसं प्रसूयते ।
ऊर्ध्वं वर्षात्स्वस्त्ययनं पुनरेव विधीयते ॥५॥

(१९)

पुरस्तनप्रदानात्तं श्रद्धासूक्तेन पाययेत् ।
मेधासूक्तेन चैवैनं पिष्टं व्रीहिमयं चरुम् ॥१॥

मधुमिश्रं जातरूपं मेधावी तेन जायते ।
शतं वर्षाणि जीवेत म्रियते न पुराऽऽयुषः ॥२॥

स्मृतमेव च तस्य स्यात्षण्मासाच्च ततः परम् ।
आज्यं संस्कृत्य जुहुयादक्षीभ्यां त इति द्विजः ॥३॥

पाणिना तु घृताक्तेन मूर्धानं संस्पृशेत्ततः ।
कर्णौ नेत्रे च चुबुकं नासिके चैव संस्पृशेत् ॥४॥

एतदेव जपेन्नित्यं यक्ष्मणो विप्रमुच्यते ।
पूर्वोक्तेनैव कल्पेन यक्ष्मनाशनमाचरेत् ॥५॥

(२०)

होमेन च जपैश्चैव यक्ष्मनाशनमाचरेत् ।
अपेहीति जपेत्सूक्तं शुचिर्दुःस्वप्ननाशनम् ॥१॥

देवाः कपोत इति तु कपोतस्योपवेशने ।
सूक्तेन जुहुयादाज्यं यमदूतं हि तं विदुः ॥२॥

सपत्नघ्नं प्रयुञ्जीत ऋषभं जपहोमयोः ।
येनेदमिति वै नित्यं जपेत नियतव्रतः ॥३॥

समाधिं मनसस्तेन विन्दते नैव मुह्यति ।
मयोभूर्वात इति तु गवां स्वस्त्ययने जपेत् ॥४॥

यवांश्चैव घृताभ्यक्तान्कारीषेऽग्नौ समाहितः ।
जुहुयाद् गोष्ठमध्ये तु दधिमध्वाज्यसंस्कृतान् ॥५॥

(२१)

(Consecration of King)

राजानमभिषिञ्चेत तिष्येण श्रवणेन वा ।
पौष्णसावित्र सौम्याश्विरोहिणीषूत्तरासु वा ॥१॥

हुत्वाऽग्निं राजलिङ्गाभिः सावित्र्या प्रयतः शुचिः ।
महाव्याहृतिभिश्चैव सम्पाताभिभूतो भवेत् ॥२॥

सर्वौषधिरसैः श्लक्ष्णैर्नदीनां सलिलेन च ।
व्याघ्रचर्मण्यथासीनमासन्द्यामभिषिच्य तम् ॥३॥

तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखो ब्रूया'ज्जय त्वं पृथिवीमिमाम् ।
धर्मस्ते निखिलो राजन्वर्धतां पालय प्रजाः ॥४॥

वर्धस्व त्वं श्रियै पुष्ट्यै जयायाभ्युदयाय च (धर्माय विजयाय च) ।
राजानः सन्तु ते गोत्रे' ततोऽप्रतिरथं जपेत् ॥५॥

(२२)

वैयाघ्रं तु भवेच्चर्म समिदौदुम्बरी भवेत् ।
त्रिरेनमभिषिच्यैवं दुन्दुभीनभिमन्त्रयेत् ॥१॥

'प्राच्यां त्वा दिशि वसवोऽभिषिञ्चन्तु तेजसा ।
दक्षिणस्यां त्वा दिशि रुद्रा अभिषिञ्चन्तु पुष्टये ॥२॥

प्रतीच्यां त्वा दिश्यादित्या अभिषिञ्चन्तु पुष्टये ।
विश्वे देवा उदीच्यां तु अभिषिञ्चन्तु श्रेयसे'॥३॥

अभिषिच्य च राजानमाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
आ त्वाहार्षमन्तरे धीत्यथैनमभिमन्त्रयेत् ॥४॥

पतङ्गमिति नित्यं तु जपेदज्ञानभेदनम् ।
मायाभेदनमेतद्धि सर्वमायाः प्रबाधते ॥५॥

(२३)

(Aghamarshaṇa-Japa)

शाम्बरीमिन्द्रजालं वा मायामेतेन वारयेत् ।
अदृष्टानां च सत्त्वानां मायामेतेन बाधने ॥१॥

त्वं ऊ ष्विति स्वस्त्ययनं जपेत नियतव्रतः ।
पुष्पं दृष्ट्वा तु या गर्भं न गृह्णीयाद्व्योन्विता ॥२॥

'विष्णुर्योनिं' 'नेजमेष' योनिं स्पृष्ट्वा ततो जपेत् ।
महि त्रीणमवोऽस्त्विति पथि स्वस्त्ययने जपेत् ॥३॥

प्राग्नयेऽथ द्विषद्द्वेष्यं जपेद् द्वेषस्य निष्कृतिम् ।
आऽयंगौः सार्पराज्ञीस्तु सर्पनितेन बाधते ॥४॥

पवित्राणां पवित्रं तु जपेदेवाघमर्षणम् ।
अपः प्रविश्य यच्चैतत् त्रिः पठेत्सुमाहितः ॥५॥

(२४)

यथाऽश्वमेधावभृतस्तादृशं मनुरब्रवीत् ।
अप्सु चैव निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्षणम् ॥१॥

यथाऽ श्वमेधावभृत एवं तदृषिरब्रवीत् ।
यथाऽ श्वमेधः क्रतुराट्सर्वपापापनोदनम् ॥२॥

तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ।
सेनादारणमेतत्स्यान्नैर्हस्त्यमिति शौनकः ॥३॥

मनसा ध्येयमेतत्तु मन्यते शौनकस्तृषिः ।
सं सं इद् युवसे वृषन्सौभ्रातृकरणं महत् ॥४॥

ज्ञातिभेदे प्रयुञ्जीत न भिद्यन्ते कदाचन ।
कृते भेदे तु संज्ञानमेतत्सन्धिकरं जपेत् ॥५॥

न तत्र भेदो भूयः स्याद्यत्रैतत्सततं जपेत् ।
तच्छंयोरावृणीमह इति स्वस्त्ययनं जपेत् ॥६॥

(२५)

महानाम्न्यः परं ब्रह्म शुक्रं ज्योतिः सनातनम् ।
सपत्न्यघ्न्यश्च पुण्याश्च पावमान्यः परा स्मृताः ॥१॥

वृष्टिकामो जपेच्चैता आपो हि ष्ठाः सनातनाः ।
ओंकारपूर्वा व्याहृतयो मधुच्छन्दस आदितः ॥२॥

सूक्तान्यन्ते महानाम्न्यः संहिता साऽमृता स्मृता ।
अमृतत्वं ययुर्देवाः पूर्वं संहितयाऽनया ॥३॥

जपन्नेतं शुचिर्नित्यममृतत्वं स गच्छति ।
अत्रैव त्वावपेन्मध्ये पितृसूक्तान्यनेकशः ॥४॥

पित्र्यां तां संहितां विद्यात् पितॄन्प्रीणाति चैतया ।
एवमेव समाहृत्य वासवी संहिता भवेत् ॥५॥

रौद्राऽऽदित्या वैश्वदेवी यद्देवत्यां च कामयेत् ।
कुर्वीत वास्तुशमनं मध्ये गोष्ठस्य धर्मवित् ॥६॥

(२६)

पुष्पैर्गन्धैश्च माल्यैश्च वानस्पत्यैस्तथौषधैः ।
वास्तु सर्वं प्रतिकिरेत्सप्तधान्यैस्तथैव च ॥१॥

वास्तोष्पतिं यजेच्चात्र पायसेन बृहस्पतिम् ।
औदुम्बरपालाशैस्तु बलिं प्रतिदिशं हरेत् ॥२॥

सूर्यो वायुर्यमः पितरो वरुणो निरृतिस्तथा ।
सोमो महेन्द्र इत्येते दिक्षु वै देवता स्मृताः ॥३॥

दद्याद्दानं ब्राह्मणेभ्यः शिवं भवति वास्तुनि ।
प्रतिसंवत्सरं कार्यं गृहे वै गृहमेधिना ॥४॥

यद्येवं सविधं चान्यदनुक्तमपि किञ्चन ।
अग्निमिन्द्रमथो वायुं सूर्यमन्यश्च देवताः ॥५॥

(२७)

आरिराधयिषुर्यां यांमभिधावेत तां च ताम् ।
अभिरूपेण सूक्तेन यथाऽऽदिष्टं प्रयोजनम् ॥१॥

ऋषीणां मन्त्रदृष्टेन प्रत्यक्षा सिद्धिरिष्यते ।
(ऋषिभिर्मन्त्रदृग्भिस्तत्कर्तव्यं कर्मसिद्धये)
सर्वत्र दक्षिणां दद्याद्धनं वा कर्मसिद्धये ॥२॥

न त्वेवादक्षिणं कर्म किंचिदस्तीति शौनकः ।
शक्त्या हि पूर्णपात्रेण सम्मिताऽप्यन्ततो भवेत् ॥३॥

तस्मात्स्वल्पाऽपि दातव्य दक्षिणा कर्मसिद्धये ।
ऋषभैकादशा दद्याद्येन वा तुष्यते गुरुः ॥४॥

धर्मज्ञे सत्यवादिनि ब्रह्मदानं च दीयते ।
तदिदं परमं ब्रह्म गुह्यं पावनमद्भुतम् ॥५॥

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायातपस्विने ।
नासंवत्सरोषिताय नाशिष्यायानाहिताय च ॥६॥

नमः शौनकाय ॥ नमः शौनकाय॥

॥ इत्यृग्विधाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽधयाय: ॥

(१)

(Phala-stuti of Ṛgvidhāna)

नराणां भाग्यहीनानां ऋग्विधानमजानताम् ।
ऋग्वेदः कल्पवृक्षोऽयं फलं नैव प्रयच्छति ॥१॥

रत्नगर्भ इवावास ऋग्वेदः प्रतिभाति मे ।
ऋग्विधानप्रदीपेन विना नैव प्रकाशते ॥२॥

रत्नाकर इवोदार ऋग्वेदोऽत्यन्तदुस्तरः ।
ऋग्विधान महापोतं विना नैव फलप्रदः ॥३॥

निधानं सर्वरत्नानां ऋग्वेदो ब्रह्ममन्दिरम् ।
ऋग्विधानविधानेन ध्रुवमेतदवाप्यते ॥४॥

ऋग्वेदः पठितो ह्येष नृणां भवति निष्फलः ।
ऋग्विधानं विना तस्मादध्येयं तत्प्रयत्नतः ॥५॥

(२)

सूक्ततत्त्वार्थकथनं ऋग्विधानमवैति यः ।
ऋग्वेदो जायते तस्य प्रसादोत्फुल्लमानसः॥१॥

आयुष्यं सम्पदो मूलं सकल्मषनाशनम् ।
ऋग्विधानाभ्यनुष्ठानं शुभ्रं कीर्तिकरं परम् ॥२॥

ऋग्विधानेन संयुक्तं ऋग्वेदं वेत्ति यो द्विजः ।
धर्मार्थकाममोक्षणामाचार्यः स भवेद् ध्रुवम् ॥३॥

वेदेषु प्रथमो वेद आयुर्वेदनिधिः प्रभुः ।
ऋग्विधानसदभ्यासादतीव परितुष्यति ॥४॥

शत्रूणां शमनं तुष्टिं सुहृज्जनसमागमान् ।
ऋग्वेदः प्रयन्ता नित्यं ऋग्विधानेन तोषितः ॥५॥

(३)

ऋग्वेदं वेत्ति यः ऋग्विधानरतः सदा ।
मनोरथादप्यधिकं भवेत्तस्य समीहितम् ॥१॥

कुले जन्मनि शीले वा प्रज्ञायामुद्यमे पुनः ।
ऋग्विधानपरिज्ञानादुशन्ति चरितार्थताम् ॥२॥

विशन्ति देवताः सर्वाः सम्पद्यन्ते विभूतयः ।
दुराधयः प्रणश्यन्ति नित्यं ऋग्विधिपाठिनाम् ॥३॥

॥ नमः शौनकाय ॥ नमः शौनकाय ॥

॥ इत्यृग्विधाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥

॥ ऋग्विधानं समाप्तम् ॥